650

AKADEMIA
SZTABU GENERALNEGO
IM. GENERAŁA BRONI
KAROLA ŚWIERCZEWSKIEGO

8

Ppłk lek. wet. Zygmunt ŁYJAK

SŁUŻBA WETERYNARYJNA WOJSKA POLSKIEGO DO DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

Rozprawa doktorska

I Dział S/168

4087

WARSZAWA LIPIEC 1979

(650)

AKADEMIA SZTABU GENERALNEGO
IM. GENERAŁA BRONI
KAROLA ŚWIERCZEWSKIEGO

8

Ppłk lek. wet. Zygmunt ŁYJAK

SŁUŻBA WETERYNARYJNA WOJSKA POLSKIEGO DO DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

Rozprawa doktorska

I BWL S/A 168

4087

WARSZAWA LIPIEC 1979

AKADEMIA
SZTABU GENERALNEGO WP

8

Ppłk lek. wet. Zygmunt ŁYJAK

SŁUŻBA WETERYNARYJNA WOJSKA POLSKIEGO DO DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

Rozprawa doktorska

BIBLIOTEKA AUKOWA AON
Nr ewid. S/168 (II)
Dział Zbiorów Ogólnych

Opracowana pod kierownictwem naukowym
gen. bryg. doc. dr. hab. Lesława DUDKA

BIBLIOTEKA NAUKOWA AON WP
Archiwum Działu Zbiorów Specjalnych
Nr ewid. 4087

WARSZAWA LIPIEC 1979

SPIS TREŚCI

Strona

I. Wstęp..... 1

II. Wojskowa służba weterynaryjna w okresie średniowiecza..... 16

III. Zagadnienia sanitarno-weterynaryjne w przepisach i regulaminach wojskowych oraz w pracach teoretycznych w okresie od XV do XVIII wieku..... 23

IV. Służba weterynaryjna XVII wieku w zaciągu według autoramentu narodowego i cudzoziemskiego..... 26

V. Organizacja wojskowej służby weterynaryjnej w XVIII wieku, pierwsze szkoły weterynaryjne, wojna polsko-rosyjska /1792/..... 31

VI. Służba weterynaryjna w Legionach Polskich /1796-1806/..... 42

VII. Organizacja służby weterynaryjnej od listopada 1806 do lipca 1807 roku..... 46

VIII. Organizacja służby weterynaryjnej w oddziałach polskich w służbie obcej i w Księstwie Warszawskim /1807-1815/..... 48

IX. Organizacja służby weterynaryjnej w Królestwie Polskim /1815-1830/..... 55

X. Organizacja służby weterynaryjnej w Powstaniu Listopadowym /1830-1831/..... 61

XI. Jednostki Wojska Polskiego i szkolnictwo weterynaryjne po upadku Powstania Listopadowego oraz problemy weterynaryjne w regulaminach i instrukcjach z 1846 roku..... 66

XII. Organizacja służby weterynaryjnej w Powstaniu Styczniowym /1863-1864/..... 71

XIII. Organizacja służby weterynaryjnej w Legionach Polskich /1914-1917/..... 74

XIV. Organizacja służby weterynaryjnej w Polskim Korpusie Posiłkowym /1917/..... 77

XV. Organizacja służby weterynaryjnej w Polskiej Sile Zbrojnej /Polnische Wehrmacht/ - 1917-1918..... 78

XVI. Organizacja służby weterynaryjnej w Korpusach Wschodnich w Rosji /1917-1918/..... 79

XVII. Organizacja służby weterynaryjnej w Powstaniu Wielkopolskim /1918-1919/..... 82

XVIII. Organizacja służby weterynaryjnej w Wojsku Polskim we Francji /1917-1919/..... 84

XIX. Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej po odzyskaniu niepodległości /1918/..... 86

XX. Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej wojsk operacyjnych /1918-1920/... 88

XXI. Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej po roku 1920..... 96

XXII. Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej w okresie międzywojennym.....102

XXIII. Służba weterynaryjna ogniwem organizacyjnym Departamentu Sanitarnego Ministerstwa Spraw Wojskowych.....107

XXIV. Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych.....112

XXV. Budownictwo weterynaryjne w wojsku oraz zestawy weterynaryjne i podkownicze

Czasopisma, instrukcje i regulaminy weterynaryjne

Stany koni w okresie tysiąclecia.....115

XXVI. Ogólna charakterystyka pracy służby weterynaryjnej Wojska Polskiego w latach 1939-1979....123

XXVII. Wnioski końcowe.....132

XXVIII. Tabele.....134

XXIX. Schematy.....227

XXX. Zestawienie tabel i schematów.....235

XXXI. Przypisy.....238

XXXII. Zestawienie źródeł i publikacji.....281

I. W S T Ę P

Weterynaria jest jedną z najstarszych służb, jakie towarzyszyły armiom od wieków. Do jej podstawowych zadań należała profilaktyka ogólna i przeciwepizootyczna oraz leczenie zwierząt wojskowych, stanowiących wyłączną siłę pociągową we wszystkich armiach do I wojny światowej i odgrywających poważną rolę w tym względzie jeszcze w latach 1939-1945. Zwierzęta, zwłaszcza konie wierzchowe, przez całe tysiąclecia towarzyszyły żołnierzom w boju, a konnica w niektórych okresach historycznych była uważana za broń główną, decydującą o losach bitew, kampanii i wojen. Innym ważnym elementem w pracy wojskowej służby weterynaryjnej był nadzór sanitarno-weterynaryjny nad przepędem, ubojem i badaniem zwierząt rzeźnych oraz przetwórstwem i transportem mięsa, które należało do podstawowych artykułów spożywanych przez wojsko. Stosując w praktyce zasady nauk biomedycznych w odniesieniu do zdrowia zwierząt, służba weterynaryjna oddziaływała zawsze pośrednio i bezpośrednio na stan zdrowotny wojsk. Łączenie weterynarii z medycyną nie było więc dziełem przypadku, gdyż zarówno cele, jak i zakres oraz sposoby działania obydwu służb były zawsze podobne.

Za pierwszych lekarzy zwierząt wojskowych uważa się ludzi związanych przez swe funkcje z ich utrzymaniem i eksploatacją, a następnie kowali i konowałów. Z powyższego wynika, że sztuka leczenia zwierząt w pierwszych wiekach naszej państwowości nie posiadała podbudowy naukowej, a opierała się jedynie na praktycznych przekazach i obserwacji.

Nowe perspektywy przed weterynarią otworzyły się dopiero z chwilą wprowadzenia kształcenia kadr weterynaryjnych przez medyków wojskowych. Współpraca obu gałęzi wiedzy leżała u podstaw nowoczesnej profilaktyki sanitarnej i wszechstronnej ochrony sanitarno-przeciwepidemicznej wojsk.

Organizacji i pracy służby weterynaryjnej w Wojsku Polskim w okresie tysiąclecia dziejów ojczystych nie poświęcono dotychczas należytej uwagi. Z całą pewnością można stwierdzić, że jest to jeden z najbardziej zaniedbanych działów historii wojskowości polskiej. Wydane dokumenty, monografie i artykuły dotyczą przede wszystkim chorób, leczenia, żywienia i eksploatacji zwierząt, a tylko nieliczne z nich organizacji służby weterynaryjnej w wybranych formacjach. Nie obejmują one jednak całości zagadnień, towarzyszących służbie weterynaryjnej w przeszłości, nie wyjaśniają w sposób zadowalający roli weterynarii w wojsku, jej wpływu na zdolność bojową i stan zdrowotny oddziałów, nie pokazują w pełni jej struktur organizacyjnych.

Podejmując próbę przedstawienia organizacji i pracy służby weterynaryjnej w Wojsku Polskim od zarania naszej państwowości do roku 1939, nie zdawałem sobie w pełni sprawy, że literatura naukowa poświęcona tym zagadnieniom jest dość fragmentaryczna, a w opracowaniach istnieją dotkliwe luki. Stąd przy omawianiu najwcześniejszych okresów nie zachowałem odpowiednich proporcji co niewątpliwie wpłynęło na szczegółowość narracji. Często, z powodu braku materiałów źródłowych, problem potraktowałem w sposób przyczynkowy.

Na niejednorodność tekstu w poszczególnych okresach wpłynął fakt, iż przez całe wieki kuracją zwierząt wojskowych zajmowali się ludzie wykonujący różne zawody, którzy umiejętności leczenia uczyli się nie w szkołach, a w praktyce. Wynika to również z braku aż do XVIII wieku etatowych pracowników wojskowej służby weterynaryjnej, szkolnictwa weterynaryjnego, szpitali weterynaryjnych oraz odpowiedniego wyposażenia służby weterynaryjnej oddziałów w sprzęt i materiały weterynaryjne. Z powodu braku odpowiednich kadr, działalność weterynaryjną w Wojsku Polskim wspomagało swoim doświadczeniem rycerstwo oraz ludność cywilna, trudniąca się terapią weterynaryjną.

Pewien wpływ na model organizacyjny służby weterynaryjnej w Wojsku Polskim miały prawdopodobnie wzorce włoskie, gdzie dyscypliny weterynaryjne wykładano w szkołach medycznych, w których kształcili się również Polacy. Oddziaływały też zapewne wzorce niemieckie, stosowane w oddziałach cudzoziemskiego autoramentu, w których istniały już w wieku XVIII etatowe stanowiska konowałów. Okres ten uważam za początek powstania zorganizowanej służby weterynaryjnej w odddziałach polskich.

Na wzorach niemieckich oparta była także organizacja służby weterynaryjnej w Polskiej Sile Zbrojnej - Polnische Wehrmacht /1917/, a także w pewnym stopniu w oddziałach Powstania Wielkopolskiego /1918/. Pod wpływem struktur organizacyjnych armii austriackiej znalazła się służba weterynaryjna Legionów Polskich /1914/ oraz Polskiego Korpusu Posiłkowego /1917/. Na organizacji i pracy wojskowej służby weterynaryjnej zaciążyły w końcu XVIII oraz na początku XIX i XX wieku wpływy francuskie /1794-18 1919-1921/. Rosyjskie wzorce organizacyjne

obowiązywały w jednostkach Królestwa Polskiego /1815-1830/, a także w Korpusach Wschodnich /1917-1918/.

Można przypuszczać, że ta mozaika wzorów wywarła pewien wpływ na kształtowanie naszej wojskowej służby weterynaryjnej, powstałej po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku.

W rozprawie starałem się przedstawić złożone procesy rozwoju służby weterynaryjnej Wojska Polskiego od wczesnego średniowiecza do 1939 roku. Dla większej jasności pracę podzieliłem na kilka okresów historycznych, zwracając szczególną uwagę na elementy z historii sztuki wojennej, zwłaszcza historii tyłów. Działalność weterynaryjną w Wojsku Polskim związałem ściśle z historią broni jezdnych, której służba weterynaryjna była wiernym towarzyszem we wszystkich okresach naszej państwowości, stanowiącym ważne ogniwo w tyłowym systemie zabezpieczenia wojsk O roli służby weterynaryjnej w armii świadczą regulaminy i instrukcje wojskowe, omawiające również zadania i obowiązki osób funkcyjnych, odpowiedzialnych za profilaktykę i lecznictwo weterynaryjne.

Wraz z powstaniem jednostek polskich w czasie I wojny światowej służba weterynaryjna przystąpiła, śladem oddziałów Księstwa Warszawskiego, do organizacji lecznictwa szpitalnego oraz wyposażenia urządzeń weterynaryjnych. Zdobyte na tym polu doświadczenia posłużyły za wzór do doskonalenia struktur organizacyjnych służby w okresie międzywojennym.

Pierwsze wzmianki o szkolnictwie weterynaryjnym w Polsce pochodzą z 1505 roku, w których Kraków przedstawiono jako ośrodek weterynarii w Polsce. O jego wpływie na kształcenie pracowników weterynaryjnych na potrzeby wojska brak jakichkolwiek dowo-

dów. Za okres rozwoju nauki weterynaryjnej można uznać dopiero wiek XVIII, w którym szkolenie kadr weterynaryjnych, zapoczątkowane w jednostkach wojskowych przez lekarzy medycyny, kontynuowano na wydziałach medycznych Akademii Krakowskiej /od 1782/, Uniwersytetu Lwowskiego /od 1784/, Akademii Medyko-Chirurgicznej w Warszawie /od 1786/ i w Szkole Weterynaryjnej przy Instytucie Agronomicznym w Warszawie /od 1824/. Pozwoliło to wzmocnić służbę weterynaryjną wojska pracownikami kwalifikowanymi. Należy sądzić, że kształcenie lekarzy weterynarii na Wydziale Weterynaryjnym Uniwersytetu Wileńskiego /do 1831/ wywarło również korzystny wpływ na poziom zawodowy kadr weterynaryjnych armii.

Wprowadzenie dyscyplin weterynaryjnych do programów nauczania pociągnęło za sobą przejęcie większości funkcji weterynaryjnych w wojsku przez osoby przygotowane fachowo. Miejsce szczególne w edukacji kadr weterynaryjnych na potrzeby wojska przypadło trzem ośrodkom akademickim /: Lwów , Warszawa, Wilno/, dzięki którym na początku XX wieku Wojsko Polskie posiadało na wszystkich kierowniczych stanowiskach w służbie weterynaryjnej pracowników z wyższym wykształceniem.

W rozprawie najwięcej miejsca poświęciłem okresowi międzywojennemu, szczególnie zaniedbanemu pod względem wojskowohistorycznym. Z oczywistych względów wyeksponowałem rolę centralnej jednostki służby weterynaryjnej w kształceniu kadr weterynaryjnych - Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych powstałe w 1934 roku oraz jednostki okręgowe, których praca i oddziaływanie na wszystkie ogniwa służby weterynaryjnej miały znaczenie zasadnicze.

W granicach możliwości źródłowych zwróciłem uwagę na współzależność między służbą zdrowia a służbą weterynaryjną na odcinku ochrony wojsk przed antropozoonozami, oraz między służbą weteryna-

ryjną a żywnościową w zakresie wpływu żywienia zwierząt na ich stan zdrowotny i kondycję użytkową, zaś pośrednio również na zdolność bojową wojsk.

Każdy z opisanych tematów, stanowiący oddzielną całość, podsumowałem krótkim omówieniem, opartym na własnych przemyśleniach i wysnutych wnioskach. W zakończeniu uwzględniłem najważniejsze problemy towarzyszące wojskowej weterynarii w Polsce w omawianych okresach historycznych oraz dokonałem ogólnej charakterystyki służby za okres od 1939 do 1979 roku, zwracając szczególną uwagę na te elementy, które wypracowane w przeszłości, pozostały aktualne całkowicie lub częściowo do dziś.

W pracy oparłem się przede wszystkim na źródłach drukowanych, tj. pracach teoretycznych, dziennikach ustaw, artykułach oraz regulaminach i instrukcjach. Wykorzystałem też istniejącą szczupłą literaturę przedmiotu, a także encyklopedie i słowniki. Dokładną bibliografię prac i przyczynków, z których korzystałem przy redagowaniu materiałów, podałem w przypisach.

Piśmiennictwo weterynaryjne przedstawione poniżej podzieliłem na dwie grupy - cywilne, mające wpływ na działalność leczniczo-profilaktyczną i wojskowe, kwalifikujące rozprawę do opracowań z zakresu historii sztuki wojennej.

Ogólny upadek kultury i nauki w czasach średniowiecza nie sprzyjał rozwojowi piśmiennictwa weterynaryjnego. Pierwszym polskim dokumentem weterynaryjnym jest pergaminowy kodeks /1505/, przechowywany w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, a mówiący o konowałach i ich cechu. Na dokumencie tym znajduje się znak cechowy tego zawodu, przedstawiający na tle kuźni konowała wykonującego zabieg na koniu. Należy przypuszczać, że kodeks ten

miał swój udział w organizacji lecznictwa weterynaryjnego w wojsku.

Piśmiennictwo weterynaryjne w szerszym ujęciu zapoczątkował najprawdopodobniej Biernat z Lublina. Był on autorem książki /1532/ pt. "Sprawa a lekarstwa końskie przez Conrada Królewskiego kowala a napierwey o poznaniu dobrego konia" /A.Perenc/. Dzieło to, uważane za jedno z pierwszych, jest tylko o 19 lat młodsze od najstarszego druku polskiego, wydanego w 1513 roku.

W okresie od roku 1532 do czasu powstania szkół weterynaryjnych w Europie /czwarte ćwierćwiecze XVIII wieku/ polskie piśmiennictwo weterynaryjne znajdowało się całkowicie pod wpływami włoskimi /Jordanus Ruffus /1250/, Petrus Crescentius /1230-1307/, Laurentius Rusius /1289-1347/, Bonifacius z Kalabrii /1206-1285/ i inni/.

Rozwój szkół jeździeckich we Włoszech przyczynił się do wydania przez koniuszych włoskich szeregu dzieł o tematyce hipologicznej, tłumaczonych później na język polski, a opartych na zabytkach piśmiennictwa greckiego i rzymskiego /Pignatelli, Grisone, Caraccielo, Fiaschi, Ferraro i inni/.

Wśród polskich zabytków literatury weterynaryjnej XVI wieku znajdują się dwie książki o tematyce gospodarstwa wiejskiego - jedna Adama Micińskiego, druga Marcina Siennika. Obydwie pozycje /druki/ poświęcone są w poważnej części lekarstwom i lecznictwu weterynaryjnemu.

Przykładem cywilnego piśmiennictwa teoretycznego jest wydana na początku XVII wieku /1603/ książka Krzysztofa Monwida Dorohostayskiego pt. "Hippika to jest o koniach xięgi", rozpatrująca szereg problemów związanych z utrzymaniem koni, a wśród

nich sprawy leczenia. Należy sądzić, że podobnie jak dzieła poprzednich autorów stanowiła ona cenne źródło w rozwiązywaniu problemów tyczących opieki weterynaryjnej, także w oddziałach wojskowych.

Wiek XVIII jest w zasadzie dość bogaty w druki weterynaryjne, ale i tym razem rozpatrywane problemy obejmują sprawy koni i lecznictwa weterynaryjnego wyłącznie w aspekcie cywilnym.

Poważny wpływ na polskie piśmiennictwo weterynaryjne od czasu powstania szkolnictwa weterynaryjnego w Europie do powołania pierwszej szkoły weterynaryjnej w Polsce /1824/ miały opracowania francuskie, niemieckie i angielskie. Tłumaczenie dzieł obcych na język polski wpływało korzystnie na stan wiedzy weterynaryjnej w kraju. Najznakomitsze z opracowań należą do Solleysela Gueriniere´a, Garsaulta, Sauniera i Lafosse´a /Francja/ oraz Salchowa, Wolsteina, Chmiela, Willburga, Rohlwesa /Niemcy/ i Robertsona /Anglia/. W omawianym okresie nie brak również pozycji pisanych w języku polskim, przedstawiających między innymi zagadnienia weterynaryjne, jak Krzysztofa Kluka z Ciechanowca, Antoniego Pietraszkiewicza, Antoniego Trębickiego, Wacława Balickiego i innych. Wymieniając nazwiska autorów dzieł pragnę podkreślić, że ich prace mogły mieć znaczenie nie tylko dla weterynarii cywilnej lecz również dla wojskowej służby weterynaryjnej, której oblicze kształtowało się w powiązaniu z ogólną wiedzą przyrodniczą w ówczesnej Polsce.

Jeśli chodzi o literaturę omawiającą drugą połowę XIX wieku warto wspomnieć o stosunkowo skąpym materiale Franciszka Białokura i Konrada Millaka, poświęconym służbie weterynaryjnej Powstania Styczniowego oraz wymienić dzieło Mariana Czapskiego pt.

"Historia powszechna konia" /1874/. Czapski znający doskonale zagadnienia hipologiczne /nauka o koniach/ dał w swej pracy przegląd problemów związanych z pokrojem, utrzymaniem, opisem i leczeniem koni oraz sporządzaniem leków.

Organizację służby weterynaryjnej w Legionach Polskich /1914/ scharakteryzował B.Mendlowski i Tadeusz Kucz, a w Powstaniu Wielkopolskim - Stefan Jakubowski.

Sprawy szkolenia kadr weterynaryjnych na Uniwersytecie Krakowskim do roku 1850 dość szeroko przedstawiła Renata Rakoczy opierając się częściowo na pracy Aleksandra Perenca, jednego z najpłodniejszych, obok Konrada Millaka, historyków weterynarii W podstawowym dziele "Historia lecznictwa zwierząt w Polsce" /1958/, prócz szerokiego wachlarza spraw weterynaryjnych dotyczących różnych okresów historycznych, A.Perenc przedstawił wybrane zagadnienia wojskowe z okresu XII wieku do powstania Legionów Polskich w 1914 roku.

Konrad Millak jest autorem artykułów o służbie weterynaryjnej w I Korpusie Wschodnim, a także materiałów encyklopedycznych na temat wojskowej służby weterynaryjnej do 1928 roku. Szczególnie cenny dorobek o charakterze opisowohistorycznym pozostawił on cywilnej służbie weterynaryjnej w Polsce.

Wydane zbiory dokumentów oraz artykuły różnych autorów poświęcone są organizacji i szkoleniu służby weterynaryjnej, historii cywilnych placówek weterynaryjnych, osobom zasłużonym zawodu, badaniom i ocenie środków spożywczych pochodzenia zwierzęcego, profilaktyce, chorobom i leczeniu zwierząt, ich żywieniu, eksploatacji itp. Jest to materiał bardzo różnorodny, nie mający zasadniczego znaczenia dla prezentowanej pracy.

Godne miejsce w historii służby weterynaryjnej zajmują opracowania historyków wojskowości, zwłaszcza drugiej połowy XX wieku, których rozległa wiedza oparta na rzetelnych badaniach poszczególnych okresów pozwala zrozumieć nie tylko sens istnienia i charakter wojska, lecz także rolę, jaką odgrywała w dziejach wojskowa służba weterynaryjna.

Głównym źródłem znajomości służby weterynaryjnej w dawnym Wojsku Polskim jest wojskowe piśmiennictwo prawne /normatywne/ oraz opisowohistoryczne i prace teoretyczne, omawiające sprawy weterynaryjne lub związane z nimi; choć nie traktują one w sposób wyodrębiony problemów weterynaryjnych, stanowią jednak podstawę do analiz i wniosków. Pracami szczególnie cennymi, poświęconymi historii sztuki wojennej /historii tyłów/ są zwłaszcza rozprawy Andrzeja Feliksa Grabskiego "Polska sztuka wojenna w okresie wczesnofeudalnym" /1959/ oraz Andrzeja Feliksa Grabskiego i Andrzeja Nadolskiego "Wojskowość polska w okresie wczesnofeudalnym" w: "Zarysie dziejów wojskowości polskiej", t.I /1965/. Inną pozycją omawiającą jeden z najodleglejszych okresów jest opracowanie pt. "Wojskowość polska w latach 1138-1340" /w książce jak wyżej/, przedstawione przez Tadeusza Nowaka /1965/.

Cennym materiałem historycznym, przydatnym do poznania przeszłości wojska są "Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej w latach 1454-1562" /1958/ oraz "Wojskowość polska w okresie Odrodzenia 1454-1576" /1965/ - Zdzisława Spieralskiego.

Ważny przekaz piśmiennictwa teoretycznego stanowi "Rada sprawy wojennej" /Consilium rationis bellicae/ hetmana Jana Tarnowskiego /1558/. Jest to wartościowy zabytek, jeśli chodzi

o ocenę zagadnień weterynaryjnych w oddziałach wojskowych XVI wieku.

Lata 1563-1647 przedstawili w "Wypisach źródłowych do historii polskiej sztuki wojennej" Zdzisław Spieralski i Jan Wimmer /1961/.

Cenny zbiór dokumentów wojskowego piśmiennictwa prawnego zaprezentował Stanisław Kutrzeba w "Polskich ustawach i artykułach wojskowych od XV do XVIII wieku" /1937/. Okres ten omawiają również częściowo prace Bohdana Baranowskiego i Kazimierza Piwarskiego w "Wypisach źródłowych do historii polskiej sztuki wojennej w latach 1648-1683" /1954/.

Przykładem wojskowego piśmiennictwa teoretycznego, poruszającego w niewielkim tylko stopniu zagadnienia weterynaryjne jest książka Andrzeja Maksymiliana Fredry "O porządku wojennym i o pospolitem ruszeniu małem" /1670/.

Lata 1648-1864 w sposób wyjątkowo bogaty również dla historii wojskowej służby weterynaryjnej przedstawił w czterech kolejnych pracach Jan Wimmer: "Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej 1683-1764" /1956/, "Wojskowość polska w latach 1648-1764" w: "Zarysie dziejów wojskowości polskiej", t.II /1966/, "Wojsko Polskie w drugiej połowie XVII wieku" /1965/ i "Historia piechoty polskiej do roku 1864" /1978/.

Przydatne dla służby weterynaryjnej opracowania obejmujące okres od 1764 do 1794 pozostawili Antoni Juszczyński i Marian Krwawicz w "Wypisach źródłowych do historii polskiej sztuki wojennej 1764-1793" /1957/, Zdzisław Sułek w "Wojskowości polskiej w latach 1764-1794" /1966/, Bronisław Gembarzewski w "Rodowodach pułków polskich od 1717 do 1831" /1925/, Michał Nycz w "Genezie

reform skarbowych Sejmu Niemego" /1938/ oraz Leonard Ratajczyk w "Wojsku i obronności Rzeczypospolitej 1788-1792" /1975/.

Niezwykle cennym materiałem dla historii służby weterynaryjnej jest "Regulamen exercerunku dla regimentow konnych gwardyi" /1786/, w którym przedstawiono zakres zadań i obowiązków konowała w oddziałach wojskowych.

Przy opracowywaniu okresu od ostatniego rozbioru Polski /1795/ do Powstania Listopadowego /1831/ korzystano przede wszystkim z bogatego dorobku Jana Pachońskiego, którego "Legiony Polskie, prawda i legenda 1794-1807" ukazały się dotychczas w trzech tomach /1969,1971,1976/, oraz w opracowaniu pt. "Wojskowość polska w dobie Legionów i Księstwa Warszawskiego 1795-1815", zamieszczonym w II tomie "Zarysu dziejów wojskowości polskiej do roku 1864" /1966/.

Na organizację Wojska Polskiego pod wpływami francuskimi zwrócił uwagę Aleksander Rembowski w książce pt. "Źródła do historii pułku lekkokonnego gwardii Napoleona" /1899/. O Wojsku Polskim na Pomorzu w 1807 roku pisał Janusz Staszewski /1958/, a dostateczny materiał źródłowy, konieczny do zrozumienia sytuacji wojskowej w okresie późniejszym, dali w "Wypisach do historii polskiej sztuki wojennej w 1796-1815" Marian Krwawicz i Gabriel Zych /1955/. Liczbę jednostek konnych, koni itp. w omawianym okresie przedstawił Bronisław Gembarzewski w dwóch dziełach: "Wojsko Polskie 1807-1814" i "Wojsko Polskie 1815-1830" /1912/.

Stosunkowo liczne pozycje książkowe omawiają okres Królestwa Polskiego i Powstania Listopadowego. Na czoło wysunąć tu można "Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej 1815-1830", opracowane przez Eligiusza Kozłowskiego i Mariana

Krwawicza /1959/, "Armię Królestwa Polskiego 1815-1830" Wacława Tokarza /1917/, "Dzieje wojskowości polskiej" Bohdana Baranowskiego, Władysława Bortnowskiego i Władysława Lewandowskiego /1949/ oraz rozdział "O wojsku i sztuce wojennej w okresie Królestwa Kongresowego i Powstania Listopadowego" Józefa Dutkiewicza, zamieszczony w książce pt. "Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864", t.II /1966/.

Bogaty materiał z okresu Powstania Listopadowego przedstawił w "Wypisach źródłowych do historii polskiej sztuki wojennej - Powstanie Listopadowe 1830-1831" Władysław Lewandowski /1959/ oraz Bronisław Pawłowski w "Źródłach do dziejów wojny polsko-rosyjskiej" /1932,1933,1935/. Dodać tu trzeba także pracę Wacława Tokarza "Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831" /1930/.

Lata poprzedzające odzyskanie niepodległości opracowałem na podstawie wykładni, jaką stanowił "Regulamin piechoty, kawalerii i artylerii" /1846/ oraz materiałów zaczerpniętych z "Wypisów źródłowych do historii polskiej sztuki wojennej 1832-1862" Mariana Anusiewicza /1959/, "Powstania Styczniowego" Emanuela Halicza /1954/, "Kawalerii Powstania Styczniowego" Mieczysława Biernackiego /1938/ oraz rozdziału "Wojskowość polska w latach 1832-1864" Eligiusza Kozłowskiego, zamieszczonego w II tomie "Zarysu dziejów wojskowości polskiej do roku 1864" /1966/.

Część materiałów do opracowania podrozdziału o Polskiej Sile Zbrojnej /Polnische Wehrmacht/ zaczerpnąłem z książki Wacława Lipińskiego pt. "Walka zbrojna o niepodległość Polski 1905-1918" /1935/.

Za podstawowe źródła charakteryzujące okres 1918-1921 przyjąłem "Studia operacyjne z historii wojen polskich 1918-1921"

Juliana Stachiewicza /1925/ oraz wydaną pod tym samym tytułem książkę Tadeusza Kutrzeby /1926/.

Przy opracowywaniu organizacji oddziałów polskich na Wschodzie korzystałem z materiałów Henryka Bagińskiego, zaprezentowanych w ksiące pt. "Wojsko Polskie na Wschodzie 1914-1920" /1921/.

Dla okresu międzywojennego wartościowy materiał przedstawia książka Eugeniusza Kozłowskiego pt. "Wojsko Polskie 1936-1939" /1974/.

Szczególnie cenny materiał stanowiły artykuły z zakresu historii sztuki wojennej oraz książka pt. "Zaopatrywanie wojsk w dawnej Polsce do 1864 roku" /1973/ autorstwa Lesława Dudka. Ostatnia z wymienionych pozycji pozwoliła mi na swobodne poruszanie się w następujących po sobie okresach historycznych oraz umożliwiła zrozumienie roli i znaczenia służb kwatermistrzowskich w oddziałach wojskowych.

Korzystałem również z opracowań innych historyków wojskowości polskiej, którzy problemom organizacji wojska, jego wyżywienia i wyposażenia, pracy służb poświęcili sporo miejsca. Są to prace: Konstantego Górskiego "Historia jazdy polskiej" /1894/, Tadeusza Korzona "Dzieje wojen i wojskowości w Polsce" /1912,1923/, Franciszka Giedroycia "Służba Zdrowia w dawnem Wojsku Polskim" /1927/, Mariana Kukiela "Zarys historii wojskowości w Polsce" /1929/ oraz Eligiusza Kozłowskiego i Mieczysława Wrzoska "Dzieje oręża polskiego 1794-1938"/1973/.

Pewien wpływ na kształt historii wojskowej weterynarii miały prace zbiorowe, a wśród nich takie pozycje, jak: "Dziesięciolecie Intendentury Polskiej Siły Zbrojnej 1918-1928"

/1929/, "Dziesięciolecie Polski Odrodzonej" /1928/ czy "Księga jazdy polskiej" /1938/.

Głównym źródłem wiedzy o organizacji i pracy służby weterynaryjnej okresu międzywojennego są zbiory rozkazów, instrukcji, przepisów i etatów, wydane pod nazwą "Wojskowa Służba Weterynaryjna" /1919,1922/, "Roczniki oficerskie" /1923,1924,1928,1932/, "Almanach oficerski" /1923/, "Instrukcje materiału taborowego" /1930,1937,1938/ oraz encyklopedie wojskowe.

Za okres przełomowy,jeśli chodzi o wydzielenie się i usamodzielnienie wojskowego piśmiennictwa weterynaryjnego,należy uznać rok 1930, w którym powołano do życia pierwszy wojskowy kwartalnik weterynaryjny: "Biuletyny Sekcji Weterynaryjnej Towarzystwa Wiedzy Wojskowej", wydawany od roku 1937 pod nazwą "Biuletyny Weterynarii Wojskowej", a od roku 1938 do wybuchu II wojny światowej jako "Wojskowy Przegląd Weterynaryjny".

Patrząc wstecz należy przyznać, że wojskowa służba weterynaryjna będąca wiernym sojusznikiem broni jezdnych przeszła w ciągu wieków olbrzymie zmiany. Oddziałując na stan zdrowotny zwierząt wojskowych służba weterynaryjna zapewniała zdolność bojową oddziałom, a stosując odpowiednią profilaktykę weterynaryjną i prowadząc walkę z chorobami zakaźnymi zwierząt - chroniła pośrednio wojska od endemii i epidemii.

II. WOJSKOWA SŁUŻBA WETERYNARYJNA W OKRESIE ŚREDNIOWIECZA

Historia wojskowej służby weterynaryjnej sięga czasów, w których zwierzęta, zwłaszcza konie, zaczęły towarzyszyć człowiekowi w walce z przeciwnikiem. Już Ksenofont /445-355 p.n.e./ wódz i polityk ateński, uczeń Sokratesa, w dziele pt. "Hippika i hiparch", czyli "Jazda konna i naczelnik jazdy" podał szczegółowe wskazówki dotyczące żywienia, pielęgnacji, kucia i leczenia koni oraz ich eksploatacji i układania do ćwiczeń wojennych[1].

Konstantyn Wielki miał w szeregach swego zreformowanego wojska Greka Apsyrtusa - znanego nam jako autora listów do dowódców różnych stopni i stanowisk wojskowych - który pełnił przy sztabie cesarza obowiązki hipiatry, czyli lekarza koni /kampania dunajska przeciw Sarmatom i Gotom w latach 332-334 n.e./. Listy te poświęcone były sprawom leczenia i utrzymania zwierząt wojskowych także w oddziałach Słowian[2].

Koń w dawnych czasach w większości krajów spełniał podobne funkcje - uczestniczył w wyprawach wojennych, szedł w paradnym orszaku w czasie koronacji królewskich, był świadkiem uroczystych wypraw, pogrzebów, olimpijskich turniejów itp.[3].

Źródła historyczne, zwłaszcza rzymskie, niejednokrotnie wspominają o zadaniach ludzi zajmujących się kuciem i leczeniem zwierząt. Specjalistów tych nazywano lekarzami bydła - medici pecuari lub lekarzami weterynarii - medici veterinari[4].

W wiekach średnich w całej Europie leczeniem zwierząt zajmowali się pracownicy sprawujący zawodowo opiekę nad nimi, a więc pasterze, owczarze, woźnice, sokolnicy, masztalerze[5], kawalkatorowie oraz koniuszowie[6]. Urząd koniuszego obsadzany

był przez ludzi zaufanych, zdolnych, umiejących pisać i czytać oraz znających się na chorobach i "kalectwach końskich".

Bliższych danych o działalności służby weterynaryjnej w oddziałach wojskowych na początku państwowości polskiej brak. Najwcześniejsze przekazy mówią o koniach drużynników książęcych. Oddziały Mieszka I /963-992/ miały liczyć obok pospolitego ruszenia 3000 jeźdźców[7].Podobna sytuacja istniała za panowania Bolesława Chrobrego , którego siły zbrojne oblicza się na około 3000 pancernych /jezdnych/. W okresie wczesnofeudalnym dla obsługi wojów zakładano w pobliżu niektórych grodów wsie służebne, w których wśród rzemieślników żyli również fachowcy przeznaczeni "do opatrywania koni"[8]. Wzmiankę tę, którą powtarzam za Korzonem, uważam za pierwszą informację o zorganizowanej opiece weterynaryjnej nad końmi wojskowymi.

W osadach służebnych prócz produkcji przedmiotów uzbrojenia hodowano zwierzęta, stąd też obok takich wsi jak Grotniki, Woźniki, Poprężniki, Szczytniki występowały miejscowości o nazwach Świnary, Końskie czy Kobylniki[9]. We wczesnym średniowieczu wojsko korzystało przede wszystkim z koni lekkich, tzw. tarpanów, odznaczających się odpornością na choroby i wytrwałością w złych warunkach terenowych. Ciężkozbrojna jazda używała koni pogrubionych. Do przewozu rannych i chorych żołnierzy, broni, żywności, paszy, przyrządów oblężniczych, łupów itp. służyły podwody. Po zakończeniu wojny zarówno konie, jak i wozy podlegały zwrotowi właścicielom, zaś woźnice, a czasem łucznicy, których używano do ochrony taboru - demobilizacji[10]. Najprawdopodobniej przy przewozie zapasów wojskowych nie gardzono również usługami ludności podbitej. W każdym razie nagromadzenie dużej ilości taboru

odbijać się musiało niekorzystnie na operatywności wojsk. Oblicza się, że średnio na 3-4 żołnierzy walczących przypadał jeden wóz taborowy[11].

W Wojsku Polskim typu rycerskiego leczenie koni należało początkowo do giermka, od którego wymagano minimum wiedzy z zakresu weterynarii, jak między innymi umiejętności opatrywania ran, kucia koni itp.[12].

Do przewozu i zadawania doustnego leków używano rogów zwierzęcych, w które wyposażona była obsługa koni[13]. W grupie specjalistów trudniących się leczeniem zwierząt znajdowali się również kowale[14].

W średniowieczu nauka o leczeniu zwierząt stała na poziomie ogólnej wiedzy przyrodniczej społeczeństwa. Weterynarii nie uważano za dyscyplinę naukową. Sztukę leczenia zwierząt szerzono najczęściej drogą przekazywania nabytych doświadczeń[15], stąd też mnożyły się przepisy na produkcję leków mających działać na określone choroby. Do podstawowych środków terapeutycznych stosowanych w weterynarii należały zioła i tłuszcze zwierzęce oraz trudne do uzasadnienia kombinacje, jak spalone na proch gniazdo jaskółcze czy łupież z węża, zmieszany z lodowatym cukrem. Obydwa zestawy zalecano jako środki przeczyszczające. Moczopędnie działać miał u konia i innych czworonogów suchy nietoperz umieszczony w woreczku płóciennym i przywiązany do ciała zwierzęcia. Na porost włosów używano między innymi szpiku z kości jelenia itd.[16] Bardzo często uciekano się do czarów, "zamawiania" choroby oraz magii, które miały przywracać zdrowie chorym zwierzętom[17]. Nic też dziwnego, że przy tej znajomości wiedzy z zakresu medycyny weterynaryjnej, nie potrafiono skutecznie przeciwdziałać chorobom głównie zakaźnym, często bipatogennym, siejącym spustoszenie nie tylko wśród zwierząt wojskowych, lecz również wojsk[18].

W lecznictwie weterynaryjnym stosowano także leki sporządzane przez apteki na użytek ludzi[19].

Mimo braku odpowiedniego przygotowania zawodowego u osób trudniących się profilaktyką i leczeniem zwierząt, dążono do honorowania starej zasady chińskiej obowiązującej również obecnie: "Lekarza obowiązek nie na tym polega, aby ulgę i uzdrowienie przynosić w chorobie, ale na dyrygowaniu zdrowym organizmem tak, aby doń choroba przystępu nie miała"[20].

Stan zdrowotny koni w poważnej mierze zależał od sposobu ich żywienia, które najczęściej pozostawiało wiele do życzenia. Na przykład w roku 1455 wśród koni pospolitego ruszenia wystąpiły masowe upadki na skutek karmienia zwierząt słomą, pochodzącą ze strzech, oraz liśćmi i gałązkami[21].

Obok sztuki leczenia, ceniono bardzo umiejętność kucia koni, kowalstwo zaś traktowano jako zawód atrakcyjny i odpowiedzialny, torujący drogę do wysokich godności[22], a w latach późniejszych nawet do nobilitacji[23].

Już w wieku XIII prócz rycerstwa leczeniem i podkuwaniem koni wojskowych i królewskich zajmowali się specjaliści noszący w różnych krajach różne tytuły zawodowe[24], najczęściej marszałka. Tytuł ten wywodzi się z funkcji nadzorcy stajni królewskich /koniuszy/, później przekształconego w dowódcę jazdy i dowódcę ogólnowojskowego /marescalcio /wł./, marechal /fr./, mariscal /hiszp./, mareshal /ang./, Marstall, Stallmeister, Reitschmied, Fahnenschmied /niem./. W Polsce lekarzy koni zwano konowałami. Stanowili oni wśród rzemieślników różnych specjalności odrębną grupę cechową[25].

W wieku XV opieka weterynaryjna nad końmi w większości wojsk stała na dość dobrym poziomie. Najlepszą opinią cieszyła się wojskowa służba weterynaryjna Włoch, gdzie nauka weterynarii uzupełniała wykłady z medycyny[26].

W Wojsku Polskim pierwszej połowy XV wieku o pomocniku rotmistrza - kowalu brak jakichkolwiek wzmianek. Najprawdopodobniej funkcje kowali w nagłych wypadkach w polu pełnili w tym czasie pachołkowie[27], poza tym korzystano zapewne z usług kowali wiejskich.

W wieku XV i XVI troska o konie należała przede wszystkim do towarzyszy, zaciąganych do służby spośród szlachty. Każdy towarzysz otrzymywał żołd, za który zobowiązany był wystawić i utrzymać poczet, złożony z konnych pachołków i wozu z woźnicą, stanowiący najmniejszą, podstawową jednostkę organizacyjną, w ramach której rozwiązywane były wszystkie sprawy bytowe, a więc również obsługa koni[28]. Stan liczebny pocztu był różny i wynosił od 1 do 10 żołnierzy a nawet więcej. Zależało to od stanu majątkowego towarzysza, odpowiedzialnego za wyposażenie podległych mu pocztowych. Kilka pocztów tworzyło rotę, liczącą w XV wieku od kilkudziesięciu do kilkusek żołnierzy. Zdarzało się, że rota posiadała nawet pół tysiąca ludzi[29]. Na 10 żołnierzy pieszych lub na poczet przypadał jeden wóz taborowy. Wozy te dostarczali towarzysze, a w pospolitym ruszeniu szlachta. Obowiązywała również zasada zaopatrywania wojska w konie i wozy taborowe przez miasta[30].

Bezpośrednią obsługą i pielęgnacją wierzchowców oraz koni pociągowych, stanowiących własność dowódcy pocztu zajmowali się pod jego nadzorem pachołkowie i woźnice.

Należy pamiętać, że koń był w warunkach europejskich jedynym środkiem transportu wojsk lądowych w polu aż do przełomu XIX wieku, kiedy to pojawiły się pierwsze samochody.

Kierując się prawdopodobnie również względami profilaktyki weterynaryjnej, konie wojskowe poddawano szczegółowemu opisowi, w którym uwzględniano prócz maści odmiany i odmastki. Ta niezawodna forma ewidencjonowania koni, w miarę modyfikowana, przetrwała do czasów współczesnych[31].

W XVI stuleciu liczba koni w wojsku była zawsze znaczna; w oddziałach jazdy, uwzględniając konie luźne i taborowe, przewyższała zawsze wyraźnie liczbę żołnierzy, w formacjach piechoty zaś mogła być kilkakrotnie niższa. Według Lesława Dudka, odsetek kawalerii w wybranych kampaniach wynosił w 1531 roku 79 %, w 1564 roku 57 %, w 1569 roku 64 % i w 1581 roku 40 %[32]. Można więc sądzić, że w kampanii obertyńskiej liczba koni była zbliżona do liczby żołnierzy; w pozostałych wyprawach kształtowała się zapewne na niższym poziomie, jednak nawet przy równowadze piechoty i kawalerii nie mogła zejść poniżej 2/3 liczebności wojska.

Teoretycznie koniom wojskowym stawiano odpowiednie wymagania, tak pod względem eksterieru /wyglądu zewnętrznego/, jak i stanu zdrowotnego. W praktyce najprawdopodobniej sprawy te wyglądały różnie, gdyż konie stanowiły własność rotmistrzów i towarzyszy. Osoby, które dopuściły się utraty koni, podlegały karze[33].

Pod koniec XVI wieku roty nie posiadały ani kwatermistrzów, ani kowali. Pozwoliło to Górskiemu na wysnucie wniosku, że funkcje rzemieślnicze, do których należała również praca kowali, pełnione były przez pachołków[34].

Kończąc omawianie obsługi weterynaryjnej wojsk polskich w okresie średniowiecza pragnę podkreślić, że:

- w średniowieczu koń był nieodłącznym towarzyszem walki żołnierza, a dbałość o jego zdrowie należała do jednej z najważniejszych powinności;
- leczenie koni wojskowych należało do ludzi sprawujących nad nimi opiekę /woźnice, masztalerze, koniuszowie, kawalkatorowie, giermkowie, kowale, pachołkowie i konowałowie/;
- podstawowymi lekami używanymi w lecznictwie weterynaryjnym były zioła i tłuszcze, których wartości terapeutyczne doceniane są również obecnie;
- pewien wpływ na rozwój lecznictwa weterynaryjnego w Wojsku Polskim mogły mieć osiągnięcia państw zachodnich, zwłaszcza Włoch, gdzie nauka weterynarii uzupełniała wykłady z medycyny /słuchaczem wykładów z weterynarii był w czasie studiów w Padwie m.in. Mikołaj Kopernik/;
- wysuwanie na czoło zagadnień weterynaryjnych profilaktyki było zjawiskiem zaskakująco trafnym, wciąż aktualnym;
- od początku państwowości polskiej sprawa kucia koni w oddziałach wojskowych należała do ludzi trudniących się również leczeniem zwierząt /prawidłowe kucie to nie tylko wykonanie i przybicie podkowy, lecz również przystosowanie jej do kształtu kopyta i postawy konia/;
- w stosunku do ogólnej wiedzy średniowiecznej, zwłaszcza do dyscyplin przyrodniczych, głównie medycyny, weterynaria stała na dość dobrym poziomie. Ludzie trudniący się profilaktyką we i leczeniem zwierząt oraz kuciem koni doświadczenia zawodowe wynosili najczęściej z praktycznego życia.

III. ZAGADNIENIA SANITARNO-WETERYNARYJNE W PRZEPISACH i REGULAMINACH WOJSKOWYCH ORAZ W PRACACH TEORETYCZNYCH W OKRESIE OD XV DO XVIII WIEKU

W okresie od XVI do XVIII wieku jazda stanowiła w dalszym ciągu główną siłę bojową wojsk, stąd też opieka nad końmi należała do podstawowych zadań spoczywających na dowódcach. O powyższym świadczyć mogą tzw. artykuły hetmańskie, odpowiadające dzisiejszym regulaminom dyscyplinarnym służby wewnętrznej, a nawet regulaminom taktycznym[35]. W artykułach tych /XV-XVIII wiek/ na czoło zagadnień związanych z utrzymaniem koni wybijają się sprawy racjonalnej eksploatacji[36], polegające na wykorzystaniu koni zgodnie z przeznaczeniem i wyłącznie do celów służbowych, odpowiedniego odpoczynku[37], stawianego nad odpoczynkiem wojsk, zamiany i sprzedaży koni[38], będących źródłem kombinacji wykrywanych w czasie przeglądów koni itp. Zagadnieniem ze wszech miar ważnym, któremu poświęcono wiele miejsca,były również sprawy zdrowotne koni[39]. Na żołnierzach spoczywał obowiązek przedstawiania chorego konia w miejscu rozwinięcia obozu hetmanowi, a podczas przemarszu wojsk rotmistrzowi. Towarzyszyć temu miała zawsze konfrontacja faktycznego wyglądu konia, z zapisem w księgach ewidencyjnych. W ten sposób próbowano przeszkodzić nie tylko zdarzającym się zamianom koni na gorsze pod względem użytkowym, ale przede wszystkim na chore, będące źródłem enzootii /choroba zakaźna zwierząt obejmująca mały teren/ lub epizootii /choroba zakaźna zwierząt występująca masowo/.

W trosce o zdrowie ludzi i zwierząt ubój zwierząt w obozie był zabroniony, zaś wszelkie odpady poubojowe podlegały zakopywaniu na głębokość około 1 m lub usuwaniu poza miejsce obozu.

Jedno z poleceń dotyczyło grzebania padłych zwierząt wyłącznie w miejscach do tego celu wyznaczonych[40] /grzebowiska publiczne/. Postępowanie takie chroniło pogłowie zwierząt od chorób zakaźnych oraz miało istotny wpływ na ochronę przeciwepidemiczną wojsk.

Zagadnienia opieki nad końmi wojskowymi oraz problemy sanitarne omawia także pierwsza wojskowa praca teoretyczna "Consilium rationis bellicae" /Rada sprawy wojennej/, opracowana i wydana z 1558 roku przez hetmana wielkiego koronnego Jana Tarnowskiego, mówiąca między innymi o prawidłowej eksploatacji koni wojskowych[41] oraz o obowiązkach woźniców, przeglądach i wypożyczaniu koni osobom drugim[42]. W rozdziale "Nauka kładzenia obozu" autor omawia również sprawy związane z zakładaniem obozu pod kątem sanitarnym i przeciwepizootycznym[43]. Patrząc na zagadnienie z perspektywy kilku wieków należy przyznać, że przedstawione rozwiązania mogły mieć ogromny wpływ zarówno na stan zdrowotny zwierząt wojskowych, jak i samych wojsk. Propozycje Tarnowskiego dotyczące wszechstronnej opieki nad końmi sprecyzowane zostały w podobny sposób jak w ustawach wojskowych /XV-XVIII wiek/ i przetrwały z niewielkimi modyfikacjami do czasów współczesnych.

Z braku kwalifikowanej służby weterynaryjnej /pierwsza szkoła weterynaryjna w Polsce powstała dopiero w roku 1824/, według koncepcji teoretycznej wojskowego i męża stanu A.M.Fredry, funkcję współczesnego weterynaryjnego inspektora sanitarnego, oczywiśnie w zawężonych granicach, pełnić miał oboźny pułkowy, który między innymi sprawował nadzór sanitarno-weterynaryjny nad zwierzętami padłymi, rzeźnymi oraz mięsem przeznaczonym dla wojska[44].

Analizując wartość teoretyczną ówczesnych artykułów, ustaw i regulaminów dochodzimy do wniosku, że były to pierwsze wojskowe akta prawne, w których część spraw weterynaryjnych /wszechstronna opieka nad końmi i ochrona wojsk przed antropozoonozami/ została przedstawiona w sposób poprawny.

Mając na uwadze niski poziom dyscypliny Wojska Polskiego, zwłaszcza w wieku XVII, samowole dowódców i nieregularnie opłacanych żołnierzy, należy wątpić, czy te skądinąd słuszne przepisy były przestrzegane[45].

IV. SŁUŻBA WETERYNARYJNA XVII WIEKU W ZACIĄGU WEDŁUG AUTORAMENTU NARODOWEGO I CUDZOZIEMSKIEGO

Wiek XVII nie przyniósł zmian w organizacji chorągwi polskich. W roku 1634 stan wojska został zredukowany do etatu kwarcianego i wynosił 4800 koni i porcji. W rzeczywistości dawało to liczbę około 4300 żołnierzy. Stan ten trwał do roku 1648, w którym oddziały zbrojne zostały powiększone prawie o 300 %. Główną siłę bojową stanowiła kawaleria, przekraczająca pod względem liczbowym prawie trzykrotnie piechotę i dragonię[46]. Dragonia miała najsłabsze ze wszystkich rodzajów wojsk konie. W przypadku utraty /padnięć/ koni dragonów przekształcano w jednostki piechoty[47]. Od pierwszej połowy XVII wieku w Wojsku Polskim istniały dwa autoramenty, różniące się między sobą systemem zaciągu - narodowy /polski/, w którym jednostką organizacyjno-taktyczną była chorągiew oraz cudzoziemski, posiadający strukturę zachodnioeuropejską, opartą na regimentach lub szwadronach, złożonych z kompanii. W skład chorągwi wchodziło kilka pocztów, liczących w husarii /jazda ciężka/ 80-200 koni a w pancernych /jazda średnia/ 60-200 koni. Chorągwie wołoskie i tatarskie, wywodzące swe nazwy od typu jazdy /jazda lekka/ posiadały od 50 do 120 koni[48]. W praktyce zdarzało się, że etatowa liczba koni w chorągwi wielokrotnie przekraczała przewidywane normy[49]. Pocztowymi obsługującymi od 2 do 4 koni w każdym poczcie z reguły byli chłopi i mieszczanie oraz niewielka liczba zubożałej szlachty. Zdarzało się również, że towarzysze zaciągali się do służby bez pocztowych[50]. Wojska autoramentu polskiego formowane były według systemu towarzyskiego, zaś autoramentu cudzoziemskiego, zwane często jazdą niemiecką /również

Wojsko Polskie/, według systemu wolnego bębna[51]. Struktura towarzyska wojska nie przewidywała kwatermistrzów, wachmistrzów, pisarzy, siodlarzy i konowałów[52]. Aparat usługowy /rzemieślniczy/ był natomiast odpowiednio rozbudowany w oddziałach konnych cudzoziemskiego autoramentu, posiadających między innymi po jednym konowale[53]. Miejsce konowałów w regimentach autoramentu polskiego zajmowali najprawdopodobniej kowale[54], wchodzący w skład sztabu kompanijnego /mała primaplana/[55].

W latach czterdziestych XVII wieku żołd kwartalny na jednego konia husarskiego wynosił około 40 zł, zaś kozackiego 30 zł. Był on stosunkowo wysoki w zestawieniu z zarobkami robotnika wykwalifikowanego, wynoszącymi 41 do 50 zł i niewykwalifikowanego 22 zł[56].

Liczbę koni w okresie od 1648 do 1655 określano na 11600 /faktycznie mogło być około 10000/. Istniejąca przewaga kawalerii nad piechotą i dragonią kształtowała się jak 3:1[57]. W czasie wojny ze Szwecją /1655-1660/ stan koni wzrósł blisko o 1000 w porównaniu z latami 1648-1655[58]. Najwyższą liczbą koni dysponowały wojska koronne w wojnie z Rosją /1660-1667/. W pierwszym kwartale 1660 roku na ogólny stan 38787 wojska koronnego, aż połowę /19435/ stanowiła kawaleria [59]. Wysokie stany wojska i koni, utrzymywały się do trzeciego kwartału 1663 roku. W tym czasie nastąpiła redukcja koni i porcji, a więc i faktycznej liczby ludzi i koni prawie o 50 %[60]. Przeciętna liczba koni w chorągwiach husarskich, pancernych, tatarskich i wołoskiej wahała się w granicach od 94 do 133[61].

O wyjątkowo trudnej sytuacji weterynaryjnej, której bezpośrednią przyczyną był brak paszy dla koni, w czasie wyprawy

wojsk koronnych i litewskich do Rosji zimą 1663 roku wspomina król Jan Kazimierz, który zwraca uwagę na masowe upadki koni[62]. Należy przypuszczać, że szerzeniu się wielu chorób, zwłaszcza zakaźnych i inwazyjnych u koni, sprzyjał głód. W pozostałych latach drugiej połowy XVII wieku stan koni i porcji ulegał dalszym wahaniom. W 1673 roku na planowaną liczbę 31370 koni i porcji wystawiono 41675, zaś w dziesięć lat później 33880 koni i porcji, w tym 17820 jazdy /husaria 3500 koni, pancerni 10960 koni, jazda lekka 2860 koni, arkabuzeria 500 koni/. Liczba jazdy w stosunku do piechoty układała się w granicach 2:1[63]. Faktyczny stan koni oblicza się na około 16000 sztuk.

U schyłku XVII wieku stan koni i porcji w wojskach Rzeczypospolitej wynosił 27146[64].

Pamiętać należy przy tym, że stany koni nie odpowiadały faktycznym liczbom określonym w komputach wojska, gdyż koń był jednostką płacy żołdu, przewidzianą na jednego jeźdźca. Stanowiło to analogię do piechoty, w której jednostką płacy była porcja[65].

Przyjmowanie średnio o 10 % niższych stanów koni niż podają źródła wynika z przeznaczenia części budżetu wojska na opłacanie pocztów rotmistrzowskich w jeździe oraz oficerów, podoficerów i rzemieślników wojskowych, również w piechocie /skarb państwa nie wypłacał wymienionym pensji/.

Ogólny upadek gospodarczy i polityczny Polski w końcu XVII wieku odbił się również na stanie sił zbrojnych. Czynione próby poprawy sytuacji wojska przez opodatkowanie chłopów i mieszczan, czy uchwalenie tzw. "hiberny" /chleb zimowy wojska/, pobieranej wyłącznie z dóbr państwowych, były półśrodkami, jeśli chodzi o tworzenie armii na miarę ówczesnych potrzeb[66].

Hiberna,stanowiąca dodatek do żołdu dla wojska polskiego autoramentu przypominała średniowieczny podatek celowy, tzw. "Zweck-steuer"[67].

Przy omawianiu stanu koni w XVII wieku warto wspomnieć również o koniach używanych w artylerii, która nie posiadała w etatach koni własnych. Do tego celu używano najemnych woźniców. Stanowiło to odwrotność w stosunku do wojsk litewskich, gdzie artyleria posiadała stałych woźniców i jezdnych /furmanów/. O potrzebach koni używanych do obsługi artylerii świadczy fakt, że tylko w roku 1649 /powstanie pod wodzą B.Chmielnickiego/ polecono nająć około 1000 koni. Nie rezygnowano również z podwód, które zobowiązani byli dostarczać chłopi, pochodzący ze wsi królewskich[68].

Stan koni w oddziałach określał w zasadzie granice zadań służby weterynaryjnej. Szczupłość kadr weterynaryjnych powodowała, że profilaktyką i leczeniem koni zajmowali się także wojskowi pełniący funkcje dowódcze. Świadczy o tym między innymi fakt, że róg przeznaczony do podawania i przewożenia lekarstwa dla koni, wchodził w skład oporządzenia rotmistrza[69].

Sztuka kucia, którą można uważać za starszą od sztuki leczenia koni, leżała zawsze w centrum uwagi dowódców oddziałów konnych. W XVII wieku na każdym jezdnym spoczywał obowiązek posiadania kilkunastu podków lub kilku sztab żelaza, przeznaczonych na podkowy[70].

Żywienie koni odbywało się według ustalonych należności, które odnosiły się wyłącznie do karmy treściwej. Dzienna norma furażu przypadająca na jednego konia obejmowała prócz siana i słomy około 3,7 kg owsa i jęczmienia[71].

Analizując działalność weterynaryjną w wiekach od XV do XVII oraz ustawy wojskowe obejmujące również wiek XVIII dochodzimy do wniosku, że:

- problemy weterynaryjne leżały stale w centrum uwagi dowódców różnych szczebli, a tematyka weterynaryjna znajdowała swe odbicie w dokumentach wojskowych i państwowych;
- "Consilium rationis bellicae" była pierwszą polską pracą teoretyczną, w której zagadnienia sanitarno-weterynaryjne zostały omówione w sposób odpowiadający poziomowi ówczesnej wiedzy przyrodniczej. Powyższa praca wywarła wyraźny wpływ na sformułowanie późniejszych ustaw i artykułów wojskowych;
- polskie ustawy i artykuły wojskowe /XV-XVIIIwiek/ stanowią wartościowe źródło dla poznania ówczesnych poglądów na profilaktykę sanitarno-weterynaryjną i sanitarno-przeciwepizootyczną w oddziałach wojskowych;
- zakres zadań i obowiązków obożnego pułkowego w odniesieniu do zwierząt rzeźnych i mięsa oraz ubocznych artykułów uboju pokrywał się częściowo z powinnościami, jakie spełniała w tym względzie współczesna służba weterynaryjna;
- po raz pierwszy w Wojsku Polskim pojawia się w oddziałach polskich autoramentu cudzoziemskiego w XVII wieku stanowisko konowała.

V. ORGANIZACJA WOJSKOWEJ SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ W XVIII WIEKU, PIERWSZE SZKOŁY WETERYNARYJNE, WOJNA POLSKO-ROSYJSKA /1792/

Na początku XVIII wieku mimo trwającego upadku gospodarczo-politycznego kraju Wojsko Polskie dysponowało lepiej zorganizowaną niż w wiekach poprzednich służbą weterynaryjną. W 1702 roku obsługiwała ona około 11000 koni w Koronie i na Litwie. Liczba ta wynikała z etatów wojska koronnego obejmującego 18140 koni i porcji, z czego w oddziałach jezdnych 8130, oraz z litewskiego, posiadającego 7700 koni i porcji, w tym 4100 jednostek żołdu, wyrażonych w koniach[72].

W osiem lat później z nowego etatu wojska wyłączono porcje oficerskie i podoficerskie w piechocie i dragonii, a także tzw. "ślepe" poczty rotmistrzowskie. Pozwalało to utrzymać na planowanym poziomie stan liczebny wojska i koni wynoszący 40000 koni i porcji w Koronie /13400 w jeździe/ i 18200 na Litwie /5600 w jeździe/[73]. Pod opieką weterynaryjną znajdować się mogło około 17000 koni. Stan ten trwał do 1717 roku, w którym sejm zatwierdził etat 24000 wojska - 18000 koronnego, w tym 6000 jazdy i 4000 dragonii oraz 6000 litewskiego, w tym 2300 jazdy i 1500 dragonii[74] oraz wprowadził dla oficerów i podoficerów żołd stały, którego zresztą skarb państwa nie wypłacał. W ten sposób przywrócono system wynagradzania kadry sprzed 1710 roku, redukujący liczbę wojska koronnego do 16000[75].

Wysokość porcji przydzielana żołnierzom była różna. Szeregowy otrzymywał jedną porcję, z której zobowiązany był przekazywać część należności na ekwipunek, umundurowanie i uzbrojenie, podoficer dwie, major osiem itd.[76]. Wartość

jednej porcji, zgodnie z uchwaleniami sejmu w 1717 roku, wynosiła 300 zł[77].

Wraz z redukcją wojska nastąpiła redukcja faktycznej liczby koni w czterech pułkach koronnych /królewskim, królewicza, buławy wielkiej koronnej i buławy polnej koronnej/ oraz w wojsku litewskim[78]. Tak więc po uchwałach Sejmu Niemego stan koni Rzeczypospolitej podobny był do stanu z roku 1702 i wynosił około 11000. W 1717 roku do wszystkich regimentów dragonów /11 w Koronie i na Litwie/ wprowadzono na wzór Wojska Polskiego autoramentu cudzoziemskiego etatowe stanowiska konowałów[79], w pozostałych oddziałach Korony i Litwy funkcje te pełnili kowale. Prócz kowali i konowałów odpowiadających pod względem spełnianych zadań współczesnym felczerom, profilaktyką i lecznictwem weterynaryjnym mogli zajmować się wojskowi różnych stopni, którzy sztukę zapobiegania chorobom i leczenia zwierząt wynosili z domów rodzinnych /dwory, handel końmi, obsługa koni itp./[80].

Należy sądzić, że przy zbyt szczupłej kadrze weterynaryjnej oraz ograniczonych metodach i możliwościach leczenia, stan zdrowotny koni nie mógł stać na odpowiednim poziomie. Pociągać to musiało za sobą szerzenie się chorób zakaźnych oraz upadki wśród koni.

Działalność zawodowa konowała, wchodzącego w skład sztabu regimentu, związana była wyłącznie z profilaktyką i leczeniem koni[81]. Jego uposażenie kształtowało się na poziomie rzemieślników wojskowych i było identyczne jak siodlarza /1 $\frac{1}{2}$ porcji/[82].

Stosując znaną zasadę potrącania części żołnierskiego żołdu na medycynę, weterynarię, utrzymanie itp., po 1717 roku z ogólnej sumy 25 złp miesięcznie, jaką otrzymywał dragon, 14 złp $29\frac{5}{8}$ gr, w tym 1 złp na kucie i 2 złp $18\frac{3}{4}$ na remont koni, wracało do oddziału [83].

W latach 1696-1775 chorągwie sił zbrojnych państwa polskiego nie miały ani sztabów, ani służb. Profilaktyką weterynaryjną i leczeniem koni zajmowali się do roku 1767 najprawdopodobniej rotmistrze, towarzysze i pocztowi, a kuciem koni pocztowi[84]. Wydane w tym czasie regulaminy w posób rzeczowy omawiają zagadnienia dotyczące karmienia, pojenia, pielęgnacji i eksploatacji koni[85], liczba których wynikała z etatu wojsk, mających wynosić 18000 w Koronie /8000 piechoty, 4000 jazdy pancernej, 4000 dragonii, 1000 husarii i 1000 jazdy lekkiej/ oraz 6100 na Litwie /2300 piechoty, 1500 dragonii, 1200 petyhorców, 700 jazdy lekkiej i 400 husarii/[86].

Opracowany przez Komisję Wojskową w maju 1767 roku pierwszy "Regulamen regimentom kawaleryj", przeznaczony był dla oddziałów jezdnych zaciągu cudzoziemskiego[87]. Uwzględniał on w sztabie niższym konowała[88] na 300 koni[89], a w etatach uchwalonych przez sejm w 1784 roku występuje on już we wszystkich formacjach wojskowych[90] /tabela 1/[91]. Wspomniany regulamin normował również zagadnienia wchodzące w zakres ogólnej profilaktyki weterynaryjnej, jak przestrzeganie godzin karmienia i pojenia koni oraz dbania o ich stan zdrowotny[92].

Stan koni podlegający stałym wahaniom w 1780 roku wynosił około 7600 /prawie 5000 w Koronie i nieco ponad 2600 na Litwie[93]/.

Uposażenie miesięczne konowała szwadronowego w brygadzie kawalerii narodowej wynosiło 432 zł /profosa 500 zł, siodlarza 384 zł/, w regimencie dragonów 432 zł /felczera 236 zł, profosa 360 zł, siodlarza 384 zł/. W pułkach straży przedniej konował otrzymywał 360 zł[94].

Wydatki na kucie koni oraz na zakup materiałów podkowniczych, o które do końca XVII wieku każdy żołnierz musiał się troszczyć sam, pokrywano z porcji szeregowych /1 zł miesięcznie od każdego szeregowego/[95].

Stałe doskonalenie sztuki wojennej stawiało przed służbami nowe zadania. Z każdym rokiem rosło zapotrzebowanie na specjalistów z zakresu weterynarii, odpowiadających wyższemu poziomowi wiedzy. W 1782 roku Komisja Edukacji Narodowej, idąc za przykładem państw zachodnich,wprowadziła w Akademii Krakowskiej wykłady uzupełniające z zakresu weterynarii dla lekarzy, zaś w dwa lata później władze austriackie zezwoliły na objęcie wymienioną dyscypliną studentów wydziału medycznego Uniwersytetu Lwowskiego. Podobną sytuację zanotowano również w Warszawie, gdzie w trosce o stan zdrowotny koni wojskowych w Akademii Medyko-Chirurgicznej, założonej w 1786 roku, szkolono lekarzy, na których spoczywał dodatkowy obowiązek dbania o zdrowie zwierząt. Wielu lekarzy, wychowanków akademii medycznych, po wysłuchaniu wykładów z weterynarii obejmowało katedry nauk weterynaryjnych. W wojsku absolwenci wydziałów medycznych zajmowali się obok profilaktyki i leczenia ludzi, profilaktyką i leczeniem koni oraz szkoleniem lekarzy koni zwanych konowałami[96].

Prace konowałów pułkowych i szwadronowych normował "Regulamen exercerunku dla regimentow konnych gwardyi J K Mci Koronney y W X Lit.", wydany w 1786 roku[97], który omawiał zadania wszystkich żołnierzy obsługujących konie lub odpowiedzialnych za ich obsługę[98]. Zawarte w nim przepisy przetrwały z niewielkimi modyfikacjami w oddziałach konnych Wojska Polskiego aż do drugiej połowy XX wieku.

Warto także wspomnieć, że już w okresie przedrozbiorowym w Wojsku Polskim istniała służba remontu, do której zadań należało zaopatrywanie poszczególnych broni i służb w konie. Sprawę zakupu koni dla wojska normowała specjalna instrukcja, wydana w lipcu 1786 roku przez gen.Tadeusza Puzynę, pełniącego obowiązki dowódcy Brygady Kawalerii Narodowej[99].

W październiku 1788 roku Sejm Czteroletni /1788-1792/ ustanowił stutysięczną armię. Etat wojska z 8 X 1789 roku, który nie został zresztą wprowadzony w życie, przewidywał w sztabach średnich i niższych dla zapewnienia zdrowia 32500 koni[100] po jednym konowale z płacą równą profosowi - 602$\frac{1}{4}$ zł, zaś w szwadronach po jednym kowalu na szwadron /12 szwadronów w brygadzie po 150 koni, z płacą równą siodlarzowi - 500 zł/[101]. W pułkach straży przedniej Korony i Litwy zadania weterynaryjne mieli spełniać wyłącznie kowale, zaś w regimentach gwardii konnej brak było zarówno konowałów, jak i kowali[102]. Przewidziany etatem z 8 X 1789 roku stan koni w Koronie i na Litwie oraz obsadę stanowisk weterynaryjnych w oddziałach przedstawia tabela 2[103]. Ogółem na 98596 wojska Rzeczypospolitej przypadać miało 66,9 % na Koronę /21862 kawalerii i 44021 piechoty/ i 33,1 % na Litwę

/10650 kawalerii i 21991 piechoty/[104].

W listopadzie 1789 roku zatwierdzono tymczasowy, nowy etat wojska przewidujący 65000 żołnierzy /45000 w Koronie i 20000 na Litwie/, który zredukował kawalerię w stosunku do etatu "stutysięcznego wojska" prawie o 5000[105].

Na zakup leków ustanowiony był specjalny podatek pobierany kwartalnie w wysokości 2 zł od namiestnika i 1 zł od towarzysza. Pieniądze te przekazywano do kas oddziałowych[106]. Stan taki trwał do 21 grudnia 1789 roku, tj. do czasu wydania specjalnego zarządzenia, które sprawę zakupu leków dla koni normowało w następujący sposób: "Na lekarstwo końskie quantum przypadające dla szwadronów przy sztabie i w bliskości onego, kwaterującemu konowałowi, na szwadrony zaś odległe do rąk oficerom komenderującym, wypłacić zadysponuje:[107]

- z kosztów na utrzymanie jednego szeregowego na kwartał 15 gr
- z żołdu kwartalnego wachmistrza, furyera, kaprali i trębacza po 15 gr
- z uposażenia kwartalnego towarzysza przytomnego /pełniący służbę osobiście/ kawalerii narodowej do kasy chorągwianej 15 gr
- z uposażenia kwartalnego towarzysza sowitego /nie pełniący służby wojskowej osobiście, lecz dostarczający w swoim zastępstwie dodatkowego pocztowego/ do kasy chorągwianej 1,00 zł"

W praktyce zarządzenie to najczęściej nie było realizowane z braku "abcugów uczynionych na fundusz medycyny końskiej" przy szwadronach. W tej sytuacji konował sztabowy zmuszony był leczyć konie na koszt własny[108], oraz dostarczać wzorem wojsko-

wej służby zdrowia odpowiednich leków[109].

Olbrzymia płynność stanów osobowych w oddziałach spowodowała wydanie w dniu 17 kwietnia 1790 roku przez Komisję Wojskową zarządzenia o ostatecznym ukompletowaniu jednostek konnych. W myśl przepisów etat przewidywał zmniejszenie liczby koni w każdym pułku straży przedniej w stosunku do roku 1789 o 270[110]. Wynikało to z kosztów ponoszonych na utrzymanie jazdy, która w latach 1789-1790 pochłaniała od 62,2 % do 65,8 % całego żołdu. Cena jednego konia przeznaczonego dla kawalerii wynosiła średnio 180 złp[111].

Według wspomnianego etatu stan jazdy koronnej miał liczyć 20512 koni. Po dwumiesięcznym działaniu, zmierzającym do uporządkowania oddziałów, w jeździe polskiej było 14811 koni. Do pełnego jej etatu brakowało jeszcze 28 % koni[112]. Zarówno konował, jak i kowal posiadali etatowe konie wierzchowe[113]. Kucie koni przeprowadzano w kuźniach polowych jednostek wojskowych[114].

W 1791 roku ogólna liczba wojsk Rzeczypospolitej wynosić miała około 57000 ludzi, w tym 20000 jazdy koronnej i 7000 jazdy litewskiej. Do pełnego etatu brakowało około 8000 żołnierzy[115]. Należy sądzić, że sytuacja ta dotyczyła w równym stopniu wszystkich wojsk, w tym także jazdy.

Stan zdrowotny koni i dbałość o nie nie stały na wymaganym poziomie. Potwierdziła to przeprowadzona we wrześniu 1791 roku lustracja brygady Mioduskiego, wchodzącej w skład dywizji wielkopolskiej[116].

W czasie wojny polsko-rosyjskiej /1792/ wojsko koronne dysponowało w początkowym okresie 80 szwadronami liczącymi 11254 konie[117].

Według stanu z maja 1792 roku jazda polska lekka /1,3 i 5 pułk straży przedniej/ została zredukowana z 32 do 24 szwadronów. Bez zmian pozostała jedynie jazda regularna, posiadająca w 4 brygadach kawalerii narodowej 48 szwadronów. Ogółem w drugiej połowie maja stan koni w armii ks.Józefa Poniatowskiego /bez koni taborowych i artyleryjskich/ wynosił 9448[118].

Rozwijająca się sytuacja wojenna powodowała stały dopływ koni do armii. W dniu bitwy pod Dubienką /18 VII 1792/ w Wojsku Polskim istniały 72 szwadrony jazdy regularnej - 8667 koni i 32 szwadrony jazdy lekkiej - 5123 konie. Łącznie cała armia koronna dysponowała 13742 końmi[119].

Mówiąc o koniach kawaleryjskich, nie należy zapominać o koniach pociągowych używanych w artylerii oraz o koniach taborowych i remontowych. Szczególnie ważną rolę w tyłowym zabezpieczeniu wojsk spełniały konie taborowe, których liczbę określić można na około 1000 łącznie z artyleryjskimi, remontowymi i prywatnymi. Przy obliczaniu stanu koni taborowych postępowałem według zasady przyjętej przez Lesława Dudka, przyjmując dla 1792 roku jeden wóz czterokonny na 80-160 ludzi. Było to minimum, odbiegające pod względem ilościowym w sposób zasadniczy od olbrzymich taborów siedemnastowiecznych, a także wozów chorągwianych z czasów saskich. Warto wspomnieć, że prócz koni wymienionych, nieznaczną liczbę stanowiły prywatne konie oficerskie, używane pod siodło i w taborze[120].

Uzupełnianiem koni dla jednostek zajmowały się komisje wojskowe, do których zadań należał między innymi zakup 4 - 8-letnich koni w cenie do 300 zł za sztukę[121].

W wyniku poważnych trudności w zaopatrywaniu koni w furaż oraz nadmiernej ich eksploatacji, stan zdrowotny zwierząt pozostawiał wiele do życzenia. W tym celu ks. Józef Poniatowski polecił usunąć poza wojsko konie chore i wyczerpane, zwane "marudnymi", z których na ogólną liczbę 952 aż 914 nie nadawało się zupełnie do eksploatacji[122].

Zabezpieczenie weterynaryjne wojsk nie stało również na wymaganym poziomie. O powyższym świadczy brak leków weterynaryjnych, dostatecznej liczby personelu weterynaryjnego, a także kuźni polowych[123].

Wagę problemu podnosi fakt angażowania w sprawy podkowni-ctwa autorytetu króla, który w kwietniu 1792 roku polecił Komisji Wojskowej między innymi urządzenie kuźni polowych[124].

Dzienna norma furażowa dla konia wynosiła teoretycznie 1,20-1,35 kg owsa i około 4,5 kg siana. Z konieczności bardzo często konie karmiono wyłącznie trawą[125]. Były to dawki głodowe, wynikające z trudnej sytuacji gospodarczej państwa, spowodowanej uciążliwymi dostawami dla obu walczących stron.

W wyniku zagarnięcia części oddziałów przez Rosję /II rozbiór Polski/, stan jazdy Rzeczypospolitej w dniu 19 VIII 1793 roku wynosił 11969 koni /10522 w Koronie i 1447 na Litwie[126].

Do 1791 roku konie remontowe i rzędy końskie[127] należały do towarzyszy. Państwo pokrywało koszty związane z upadkami koni jedynie w przypadkach losowych. Od 1791 roku utrzymanie koni remontowych i rzędów przejął całkowicie skarb państwa[128].

W wyniku wybuchu Powstania Kościuszkowskiego w kwietniu 1794 roku powołano Komisariat Wojenny, składający się z dyrekcji centralnej oraz czterech departamentów. Jednym z nich był Departament Koni i Zaprzęgu Wojskowego[129], który posiadał w etacie jednego konowała[130]. Po upadku Insurekcji Kościuszkowskiej i III rozbiorze Polski państwo polskie przestało istnieć, w związku z czym załamały się dotychczasowe struktury organizacyjne wojska.

Oceniając działalność służby weterynaryjnej w Wojsku Polskim w XVIII wieku należy stwierdzić, że była ona wiernym odbiciem ówczesnego stanu armii. Obok zjawisk negatywnych, występujących szczególnie w okresie panowania Sasów /brak sztabów i służb w latach 1696-1775/, miały miejsce zjawiska pozytywne, do których należały:

- wprowadzenie ~~po raz pierwszy~~ w 1717 roku do etatów regimentów dragonów stanowiska konowała, a od roku 1784 również do szwadronów brygad kawalerii narodowej oraz pozostałych formacji jezdnych;
- oparcie bytu wojska na budżecie centralnym i przejęcie przez skarb państwa /1791 rok/ spraw związanych z utrzymaniem koni, rzędów i uprzęży;
- podjęcie szkolenia konowałów przez absolwentów wydziałów medycznych, zatrudnionych w wojsku /względy epidemiczno-epizootyczne i ekonomiczne/.

Wydanie pierwszego polskiego regulaminu wojskowego dla regimentów konnych gwardii /1786/, w którym sprecyzowano zadania dla osób odpowiedzialnych za leczenie, obsługę i eksploatację koni, było ważnym czynnikiem w profilaktyce wete-

rynaryjnej oraz stworzyło podstawy organizacyjne do doskonalenia struktur weterynaryjnych w Wojsku Polskim.

VI. SŁUŻBA WETERYNARYJNA W LEGIONACH POLSKICH /1796-1806/

Wymazanie Polski z mapy Europy nie oznaczało rezygnacji narodu polskiego z dążeń wolnościowych. Rozwinięta działalność niepodległościowa zarówno w kraju, jak i na emigracji spowodowała, że już w dwa lata po likwidacji sił zbrojnych na ziemi ojczystej, zaczęło się odradzać za zgodą rządu francuskiego Wojsko Polskie, któremu na miejsce formowania wyznaczono Italię. Dowódcą Legionów Polskich we Włoszech mianowano gen.Jana Henryka Dąbrowskiego[131].

Latem 1797 roku Legiony dysponowały jednym pułkiem jazdy i jednym batalionem artylerii.

Do grudnia 1798 roku formacje polskie na obczyźnie nie miały służby weterynaryjnej. Etat weterynarza i kowala wprowadzono dopiero w pułku jazdy legionowej, którego organizację zapoczątkowano 30 grudnia 1798 roku[132]. Pułk ten w pierwszym okresie istnienia posiadał dwa szwadrony[133], na stanie których znajdowało się 300 koni[134].

Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej, podobnie jak całej jazdy, wzorowana była na lekkiej kawalerii armii francuskiej. Weterynarza mianowała Rada Administracyjna Legii, składająca się z 8 oficerów, 2 podoficerów i 2 żołnierzy. Odpowiadała ona za sprawy gospodarcze /również weterynaryjne/, co stanowiło ważny krok w kierunku demokratyzacji armii. Rada Administracyjna była tworem czysto francuskim okresu rewolucji, nieznanym dotychczas w Wojsku Polskim[135].

Liczba koni ulegała stałym zmianom i wyliczanie jej nie byłoby celowe. Charakterystycznym pod tym względem okresem dla

Legionów Dąbrowskiego jest rok 1801, omówiony w tabeli 3. Wykazane w niej stany etatowe koni pokrywają się prawie ze stanem faktycznym, a przy uwzględnieniu 50 koni remontowych, należących również do Legii, nawet je przekraczają[136]. Znamienny jest także rok 1802, w którym zamierzano przeformować Legiony Dąbrowskiego na piechotę. Wydane wojskom jesienią 1801 roku na terenie Cisalpiny i Etrurii /Włochy/ rozkazy nakazały likwidację koni przez przekazanie ich armii francuskiej lub sprzedanie. 16 XI 1801 roku wstrzymano rozwiązanie pułku ułanów[137], z którego stworzono po połączeniu z artylerią konną pułk huzarów o stanie 748 ludzi i 608 koni. W styczniu 1802 roku nowo utworzony oddział wraz z dwoma pułkami piechoty weszły w skład armii włoskiej jako samodzielne jednostki polskie. W trzy miesiące później etatową liczbę koni pułku husarów podniesiono do jednego tysiąca[138].

Profilaktyką weterynaryjną i leczeniem koni zajmował się weterynarz Siemienkiewicz, wchodzący w skład sztabu Legii[139]. Biorąc pod uwagę wysoki stan koni przy szczupłej obsadzie weterynaryjnej /jeden pracownik etatowy/, typowej dla całego kwatermistrzostwa Legii[140], należy sądzić, że lżejsze przypadki schorzeń leczono w pododdziałach przez żołnierzy obeznanych ze sztuką udzielania pierwszej pomocy weterynaryjnej, zaś część zwierząt dotkniętych chorobami, wymagającymi pomocy kwalifikowanej, kierowano do urządzeń weterynaryjnych włoskiej służby cywilnej. Na to, by Legia posiadała własny szpital dla koni brak jest jakichkolwiek dowodów.

Inną jednostką Wojska Polskiego, zorganizowaną przy boku Republiki Francuskiej /8 IX 1799-21 I 1802/ była Legia

Naddunajska gen. Karola Kniaziewicza, powstała w Niemczech nad Renem. Obejmowała ona prócz czterech batalionów piechoty /4947/ cztery szwadrony jazdy po 232 konie, 15 koni należących do sztabu i 75 do pododdziału artylerii konnej[141].

Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej była identyczna jak w jeździe gen. Dąbrowskiego. Weterynarza należącego razem z kowalem do sztabu pułku mianowała Rada Administracyjna Legii, do której wchodziło około 20 wojskowych[142]. W wyposażeniu kowala /podkuwacza/ znajdowała się kuźnia polowa z odpowiednim zestawem narzędzi i sprzętu podkowniczego[143]. Kowal z kuźnią występował również w pomocniczej kompanii woźniców /zwoszczyków, zaprzęgu, taboru, trenu/, nie uwzględnionej w etacie artylerii konnej Legii. Wynikało to z organizacji francuskiej, zgodnie z którą do stycznia 1800 roku tabor artyleryjski należał do prywatnych przedsiębiorców. W lipcu 1800 roku etat Legii powiększono o kompanię woźniców /72 żołnierzy i 150 koni/[144].

Według stanu z sierpnia 1800 roku w składzie sztabu kawalerii, stacjonującej czasowo w Rottweil nad Neckarem występował jeden weterynarz i jeden kowal, którzy obsługiwali pod względem weterynaryjnym 163 konie I szwadronu, 160 koni II szwadronu, 154 konie III szwadronu, 148 koni IV szwadronu, 75 koni artylerii lekkiej /konnej/ i 150 koni kompanii woźniców /trenu/. Łącznie pod opieką weterynaryjną znajdowało się 850 koni[145].

Leczenie koni przeprowadzano w szpitalu koni, dyslokowanym każdorazowo wraz z wojskami Legii[146].

W ramach usprawnień administracyjno-gospodarczych, we wrześniu 1801 roku na kwatermistrza kawalerii nałożono dodatkowo obowiązek prowadzenia ksiąg kontroli koni oraz składania

dowództwu meldunków dekadowych o ich stanie[147]. Działanie to miało na celu między innymi utrzymanie koni w należytej czystości, odpowiednim zdrowiu i kondycji użytkowej.

VII. ORGANIZACJA SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ OD LISTOPADA 1806 DO LIPCA 1807

Upadek Legionów nie przekreślił nadziei Polaków na odzyskanie niepodległości. Dzięki wyzwoleniu przez wojska francuskie części ziem polskich znajdujących się pod zaborem pruskim, gen. Jan Henryk Dąbrowski w końcu 1806 roku przystąpił do tworzenia Wojska Polskiego[148]. Warunki, w których przyszło odradzać się armii polskiej, były wyjątkowo niekorzystne. Obok organizowania formacji regularnych, w grudniu 1806 roku powołano szlacheckie pospolite ruszenie konne, obliczane w styczniu 1807 roku na około 6000 koni, które stały się punktem wyjścia do utworzenia pułków jazdy[149].

Zwierzchnictwo nad armią powierzono między innymi powstałej w styczniu 1807 roku tymczasowej centralnej władzy administracyjnej, zwanej Komisją Rządzącą. 26 stycznia zatwierdziła ona etat wojska /3 legie/, według którego liczba jazdy w stosunku do piechoty kształtować się miała jak 1 : 5[150].

W każdej legii prócz oddziałów piechoty, artylerii i saperów przewidziano dwa pułki jazdy lekkiej po 1037 koni. Pułk jazdy składał się z trzech szwadronów po dwie kompanie w każdym. Na stanie kompanii znajdowało się etatowo 170 koni. Liczba koni w trzech legiach sięgała 6222[151]. Prócz koni jazdy legia posiadała około 1000 koni taborowych, obsługiwanych przez 575 woźniców[152].

Wzorem francuskim, w każdej legii działała 11-osobowa rada gospodarcza, zajmująca się między innymi zagadnieniami weterynaryjnymi. Radom gospodarczym pomagały 5-osobowe rady jazdy i artylerii[153].

Od samego początku organizacja wojska napotykała duże trudności. W pierwszych dniach lutego 1807 roku oddziały podporządkowane gen. Dąbrowskiemu liczyły zaledwie 3500 koni[154].

Służba weterynaryjna ukształtowana na wzór francuski początkowo reprezentowana była wyłącznie w pułku kawalerii Dąbrowskiego /"jeden konował ze wszystkiem i sześciu kowali"/[155], a od marca 1807 roku również w trzech pułkach strzelców konnych i trzech pułkach ułanów[156]. Przedstawicieli służby weterynaryjnej nie posiadały jednostki pospolitego ruszenia oraz jazda ochotnicza. Wpływy francuskie bardzo wyraźnie zaciążyły na strukturach Wojska Polskiego; wynikało to z dekretu Komisji Rządzącej /4 II 1807/, w którym jako wzór do naśladowania polecano strukturę organizacyjną wojska francuskiego. Oczywiście nie obeszło się bez modyfikacji narodowej, jak choćby pozostawienie pomocnika konowała wyłącznie w etatach pułków artylerii konnej, batalionie posiłkowym artylerii i batalionie zaprzęgów oraz zredukowanie kowali do jednego w kompanii[157].

Wyposażenie służby oraz obsada stanowisk weterynaryjnych nie były zadowalające. Podpisana w dniu 22 kwietnia 1807 roku przez dowódcę 2 Pułku Jazdy Legii II specyfikacja potrzeb regimentu drugiego wylicza wśród braków w pułkach na froncie "Kuźnie polowe ze wszystkimi porządkami, fundusze na żelazo do kucia koni oraz konowałów z aptekami"[158]. Jednym zestawem kuźni polowej, do którego wchodziły trzy komplety podkownicze, można było jednocześnie obsłużyć trzy jednostki wojskowe.

VIII. ORGANIZACJA SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ W ODDZIAŁACH POLSKICH W SŁUŻBIE OBCEJ I W KSIĘSTWIE WARSZAWSKIM /1807-1815/

Siódmego lipca 1807 roku traktatem tylżyckim utworzono z części zaboru pruskiego Księstwo Warszawskie. Wojsko Księstwa podlegało zwierzchnictwu francuskiemu a nawet niektóre jego oddziały służyły pod francuskimi sztandarami.

Obsada weterynaryjna jednostek polskich w służbie obcej zorganizowana była na wzór francuski, odpowiadający strukturze organizacyjnej Pierwszego Pułku Polskiego Lekkokonnego Gwardii /regiment des chevaulégers de la Garde/, w którym profilaktyką i leczeniem zwierząt zajmowało się trzech pracowników służby weterynaryjnej /artiste vétérinaire - weterynarz i dwóch aide artiste vétérinaire lub maréchal expert - pomocników weterynarza/. Organizatorem zabezpieczenia weterynaryjnego pułku od chwili jego sformowania był artiste vétérinaire /weterynarz/ Nicolas-Antoine Ducher, który uczestniczył we wszystkich kampaniach pułku, towarzyszył kontrolującym w przeglądach i inspekcjach koni, brał udział w zakupach i przyjmowaniu koni dla pułku, a także pełnił nadzór nad dostarczaniem żywności i furażu. Podlegało mu dwóch pracowników służby weterynaryjnej - artiste vétérinaire - Joseph Chenal i Pierre Joseph Gavériaux, przybyły do pułku w lipcu 1813 roku. Prócz wymienionych, każdy oddział, w którego skład wchodziły cztery dwukompanijne szwadrony posiadał 16 kowali - marechaux ferrans /dwóch kowali w kompanii/[159]. Wykaz jednostek konnych Wojska Polskiego w służbie obcej oraz obsadę stanowisk weterynaryjnych przedstawia tabela 4[160].

Tymczasem w oddziałach Księstwa Warszawskiego zadania służby weterynaryjnej były podobne do zadań realizowanych przez pracowników weterynaryjnych pod francuskimi sztandarami. W końcu 1807 roku pod opieką weterynaryjną znajdowało się 5565 koni[161]. We wszystkich oddziałach Księstwa prowadzono tzw. nacjonały koni /księgi ewidencyjne/, zwane również księgami matrykularnymi, które po podpisaniu przez generała inspektora przechowywano w biurze księcia ministra wojny i w oddziale[162]. Do ksiąg tych prócz opisu koni, wpisywano ich numery ewidencyjne oraz nazwiska osób obsługujących je. Konie wcielane do służby pochodziły z zasady z pospolitego ruszenia. Podlegały one piętnowaniu na punktach zbornych, z wyjątkiem koni przydzielonych oficerom[163].

W roku 1809, celem unormowania spraw dotyczących zaopatrywania oddziałów w konie, wydano specjalne rozporządzenie o remoncie, w myśl którego zarówno zakupem, jak i przygotowywaniem koni do służby w zaprzęgu i pod siodłem zajmowały się poszczególne pułki[164]. Postępowanie takie, zapoczątkowane już w 1786 roku w jednej z brygad kawalerii narodowej[165], było ze wszech miar korzystne. Zapewniało ono jednostkom odpowiedni dobór koni, odpowiadający ówczesnym normom użytkowym.

W miarę zachodzących zmian w układzie geograficzno-politycznym, następował rozwój wojska zapoczątkowany w toku wojny 1809 roku, jak również i nieco później - wczesną wiosną, po zakończeniu działań wojennych, w czasie trwającego rozejmu. Stało się to możliwe dzięki znacznemu powiększeniu terytorium Księstwa Warszawskiego. Dekret z 30 marca 1810 roku usankcjonował sprawę rozwoju wojska, zaakceptowaną 7 grudnia 1809 roku,

Etat 60-tysięcznej armii przewidywał 17 pułków piechoty /42279/, 16 pułków jazdy, w tym 15 lekkiej, po 4 szwadrony w każdym /12764/, oraz artylerię pieszą i konną, a także inżynierię[166]. W skład szwadronu wchodziły dwie kompanie po 79 koni każda. Łączna liczba koni w 16 pułkach jazdy wynosiła ponad 10100. W związku z przewidywaną wojną z Rosją etat kompanii podniesiono do 120 koni[167]. Tabory armii Księstwa Warszawskiego nie były rozbudowane proporcjonalnie do potrzeb, a zupełny ich brak odczuwały pułki kawalerii i piechoty. Do przewozów gospodarczych używano najczęściej podwód chłopskich. Stan ten, tolerowany w czasie pokoju, nie mógł mieć miejsca w czasie wojny[168]. Z tego względu w maju 1811 roku powołano, prócz trzech kompanii pociągów artylerii, samodzielną kompanię pociągów, a w dwa miesiące później batalion zaprzęgów wojskowych, przeznaczony do przewozu żywności, rannych i chorych, sprzętu, pościeli, administracji wojskowej itp.[169]. Powołanie etatowych pociągów było nowością w dotychczasowej obsłudze wojsk. Batalion zaprzęgów posiadał 1386 koni oraz 210 wozów /w tym 6 wozów pod kuźnie/. Ilość wozów przeznaczonych pod kuźnie polowe wzrosła w roku 1812 podwójnie[170]. Zestawy kuźni polowych były takie same, jak w Wojsku Polskim przed powstaniem Księstwa Warszawskiego /jeden zestaw składał się z trzech jednakowych kompletów/. Każdy wóz z kuźnią obsługiwało dwóch żołnierzy - woźnica i kowal /podkuwacz/[171]. W porównaniu z oddziałami polskimi w służbie obcej, jednostki Księstwa posiadały mniejszą o 50 % liczbę kowali, z wyjątkiem oddziału artylerii[172]. Pozostałe stanowiska pracowników służby weterynaryjnej nie uległy zasadniczym zmianom poza stanowiskami pomocników

weterynarzy /konowałów/ pozostawionymi wyłącznie na etatach pułku artylerii konnej, batalionu posiłkowego artylerii i batalionu zaprzęgów[173]. Wykaz jednostek konnych powstałych w latach 1806-1814 oraz obsadę stanowisk weterynaryjnych, przedstawia tabela 5[174].

Pracę służby weterynaryjnej w kawalerii Księstwa Warszawskiego nadzorował jeden z trzech oficerów, podporządkowany kapitanowi ubiorczemu, wybieranemu spomiędzy oficerów liniowych, w zasadzie na okres jednego roku, przez radę gospodarczą dla zarządzania umundurowaniem, uzbrojeniem oraz oporządzeniem ludzi i koni. Oficer ten, zgodnie z ustanowieniami i przepisami dla rad gospodarczych pułków jazdy i batalionów artylerii z dnia 14 stycznia 1808 roku, zajmował się również sprawami kucia koni, zakupem leków weterynaryjnych, oporządzaniem koni oraz sprzętem stajennym[175]. Podlegał mu konował, posiadający w batalionie zaprzęgów stopień starszego sierżanta[176].

W jeździe i artylerii uposażenie konowała było prawie o jedną trzecią wyższe od uposażenia najstarszego podoficera pułku ułanów[177].

W okresie istnienia Księstwa Warszawskiego nastąpiło wyraźne rozgraniczenie zadań konowałów i kowali. Kowale zajmowali się wyłącznie podkuwaniem koni. Każdy czynnie uprawiający zawód konował, zgodnie z zarządzeniem Departamentu Medycznego Księstwa Warszawskiego, zobowiązany był do zdawania przed lekarzami egzaminów ze znajomości zagadnień weterynaryjnych[178].

Na leczenie i kucie koni ustalony był ryczałt roczny wynoszący 15 zł na jednego konia[179]. Z sumy tej część pieniędzy przeznaczano na utrzymanie zaprzęgów; występujące braki finan-

sowe pokrywano częściowo z kwot uzyskiwanych ze sprzedaży wybrakowanych koni. Leczenie koni przeprowadzano w jednostkach zapasowych lub w wyznaczonych miejscach na osiach marszu. W ten sposób powstawały zakłady koni chorych /zakład-dépot/, zwane infirmeriami /oddziałami/ pułkowymi, rozwijane w pobliżu szpitali dla ludzi. Konie wyleczone kierowano do dalszej służby w oddziałach. W razie konieczności leczeniem koni na postojach lub w czasie marszu zajmowała się również cywilna służba weterynaryjna.

Do zadań wojskowej służby weterynaryjnej obok leczenia koni należała organizacja przeglądów koni przeprowadzanych najczęściej w obecności dowódców pułków, w czasie których pułkowi weterynarze oceniali stan zdrowotny zwierząt, ich kondycję, pielęgnację, kucie, kierowali konie na leczenie, typowali je do brakowania itp. Przy omawianiu profilaktyki ogólnej warto zwrócić uwagę na fakt izolacji przedmiotów przeznaczonych do pielęgnacji koni; narzędzia te przewożono w specjalnie na ten cel przeznaczonych torbach skórzanych[180], co zapobiegało przenoszeniu chorób, głównie inwazyjnych /świerzb itp./ na konie zdrowe.

Poza wymienionymi czynnościami służba weterynaryjna uczestniczyła w pracach tzw. służby remontu zajmującej się zaopatrywaniem i uzupełnianiem wojska w konie 3-4-letnie, stosownie do wymagań rodzajów wojsk i służb[181].

W ciężkie sytuacji, w jakiej znalazło się wówczas nasze państwo przy stałym niedofinansowaniu sił zbrojnych, także służba weterynaryjna przeżywała trudne chwile. Brak furażu /konie karmiono najczęściej trawą/, ciężkie, długie i wyczer-

pujące marsze, niedostateczne kucie oraz choroby zakaźne siały spustoszenie wśród koni. Najlepiej ilustruje to raport generalnego inspektora jazdy, gen.bryg. Rożnieckiego, w którym po inspekcjach pisano[182]: "Stajnie, gdzie konie parszywe i nosowate péle méle /groch z kapustą/ obozem nieprzywiązane stawały, zupełnie są zarażone i gdyby konie jeszcze kilkanaście dni tak pozostały, całe dépot składałoby się z koni nosowatych i parszywych. Obroku konie przez kilka dni nie odbierały, a innymi czasy tylko po dwa garnce na dzień dostawały, co jest przyczyną, że tyle koni zupełnie się z głodu zniszczyło". Mówiąc o koniach nosowatych i parszywych autor raportu miał zapewne na myśli choroby zakaźne - nosaciznę należącą do antropozoonoz lub zołzy[183].

Dzienna norma furażu przypadająca na jednego konia w jeździe lekkiej wynosiła 4 kg 455 g owsa i 2 kg 450 g siana i słomy; w jeździe ciężkiej była ona o funt warszawski owsa /405 g/ i 2450 g siana większa[184]. W praktyce normy furażowe dla koni zarówno w okresie pokoju, jak i wojny nie były przestrzegane. Wynikało to z ogólnych trudności gospodarczych, jakie przeżywał nasz kraj.

Liczba koni w oddziałach Księstwa ulegała stałym wahaniom i zależna była od ogólnego stanu wojsk. Według Dudka stosunek ilości żołnierzy Księstwa do liczby koni w latach 1809-1812 układał się następująco:

- rok 1809 - 5,3 : 1
- rok 1810 - 3,6 : 1
- rok 1812 - 3,3 : 1 [185].

Najniższe stany koni miały oddziały wojskowe w pierwszych latach swej organizacji, najwyższe w czasie wojny z Rosją /1812/, co przedstawiono w tabeli 6[186].

Mając na uwadze ogólny poziom zdrowotny wojsk, co nigdy nie było obojętne służbie weterynaryjnej, godnym odnotowania wydaje się fakt wprowadzenia w armii Księstwa obowiązku badania środków spożywczych w czasie wydawania ich kompaniom z magazynów pułkowych. Badania takie przeprowadzał jeden z oficerów pułku lub furier[187] w odstępach czterodniowych, a w przypadku mięsa, w czasie upałów - co dwa dni. Polegało to na ocenie organoleptycznej żywności oraz sprawdzeniu stanu ilościowego[188], co zapobiegało powstawaniu zatruć pokarmowych u żołnierzy. Ponieważ problem świeżości mięsa w czasie upałów nabierał wagi szczególnej, organizowano "żywe magazyny" bydła, prowadzone za wojskiem i ubijane w miarę potrzeby[189].

IX. ORGANIZACJA SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ W KRÓLESTWIE POLSKIM /1815-1830/

W wyniku postanowień Kongresu Wiedeńskiego nastąpiło rozwiązanie Księstwa Warszawskiego. Powstałemu w listopadzie 1815 roku Królestwu Polskiemu nadano konstytucję, mocą której otrzymało ono prawo posiadania własnej armii[190]. Utworzone z resztek oddziałów Księstwa pod dowództwem wielkiego księcia Konstantego Wojsko Polskie oparto na strukturze organizacyjnej armii rosyjskiej[191], z wyjątkiem kawalerii, której organizację przejęła od nas w roku 1826 jazda rosyjska[192].

Armia Królestwa, której liczebność w przeciwieństwie do armii Księstwa Warszawskiego nie była określona w konstytucji, miała się składać z wojska czynnego, dzielącego się na gwardię, dwie dywizje piechoty, dwie dywizje jazdy i oddziały pozadywizyjne oraz milicji, przewidzianej głównie jako źródło uzupełnień wojska czynnego na wypadek wojny. W strukturze organizacyjnej gwardii występowały między innymi - pułk strzelców konnych, bateria pozycyjna artylerii konnej i dywizjon pociągu. Przydział do gwardii posiadała także półbateria rakietników konnych. We wszystkich jednostkach gwardii służbę pełniło około 4200 żołnierzy. Najliczniejszą z broni była piechota, która łącznie z batalionem pociągu i kompaniami rezerwowymi w pułkach posiadała 12500 żołnierzy[193].

Nasycenie oddziałów końmi w stosunku do armii Księstwa było nieco wyższe. Dywizja kawalerii posiadała dwie dwupułkowe brygady jazdy, baterię artylerii konnej i półbatalion pociągów. W skład pułku ułanów, a także strzelców konnych wchodziło pięć szwadronów / 4 liniowe i 1 rezerwowy/. Każdy pułk posiadał

860 koni wierzchowych. Razem z artylerią i taborami dywizja jazdy liczyła ponad 3800 koni[194]. Według stanu na 1 września 1830 roku armia Królestwa posiadała około 27000 piechoty, 8700 kawalerii oraz 5300 żołnierzy wchodzących w skład jednostek saperskich i oddziałów taborowych. W istniejącej sytuacji stosunek piechoty do jazdy wynosił jak 3,2 : 1[195].

Stosowane w praktyce wojskowej podwody cywilne w kwietniu 1818 roku zostały zredukowane w stosunku 1 : 5. Stało się to możliwe dzięki wprowadzeniu do etatów wojska koni pociągowych, a w cztery lata później specjalnego korpusu pociągów, składającego się z dwóch kompanii pociągów gwardii oraz trzech sześciokompanijnych batalionów pociągów linii. Etat kompanii przewidywał na czas pokoju 8, a na czas wojny 17 wozów czterokonnych i jedną kuźnię[196]. Latem 1830 roku w jednostkach pociągu służbę pełniło 950 żołnierzy i 744 konie[197].

Pułki piechoty i kawalerii nie posiadały etatowego taboru konnego. Na korzyść wymienionych jednostek pracowały stale zaprzęgi, będące organiczną częścią dywizyjnego batalionu pociągu /w pułku piechoty 8 wozów czterokonnych, w pułku jazdy 4 wozy czterokonne/[198].

Obsada weterynaryjna w oddziałach Królestwa w stosunku do oddziałów Księstwa była wyższa o ucznia konowała. W ten sposób po przyuczeniu do zawodu nowych kandydatów zapewniono koniom wojskowym stałą opiekę weterynaryjną. Ze względu na specyfikę pracy /rozdrobnienie sił na pododdziały działające samodzielnie/ korpus pociągów posiadał najliczniejszą ze wszystkich jednostek Królestwa służbę weterynaryjną, przedstawioną w tabeli 7[199]. W trosce o zdrowie koni oddziały /pododdziały/ pozbawione etatowej służby weterynaryjnej przydzielano do je-

dnostek z obsługą weterynaryjną. Nie wykluczam również możliwości korzystania z pomocy fizyków powiatowych /powiatowy lekarz medycyny/, których wiedza weterynaryjna przewyższała wiedzę konowała. Świadczą o tym najbardziej wiarygodne źródła, jakimi są dzienniki urzędowe, wydawane przez władze administracyjne[200].

Docenianie wartości konia spowodowało wydanie w roku 1830 zarządzenia nakazującego spisanie protokołu padnięcia zwierzęcia. Protokół taki na konie pociągowe podpisywał kwatermistrz, a na pozostałe typy użytkowe kapitan, konował i kowal szwadronu. Zatwierdzenie protokółu należało do pułkownika; jeśli liczba padnięć przekroczyła 50, był on zobowiązany do płacenia za każdego konia powyżej tej liczby[201].

Przepisy wojskowe omawianego okresu nakładały także na dowódców obowiązek prowadzenia ścisłej ewidencji koni, w której uwzględniano maść, odmiany i odmastki. Wspomniany sposób ewidencjonowania przetrwał w jednostkach konnych do czasów współczesnych.

Przynależność koni do poszczególnych szwadronów można było rozpoznać po literze alfabetu nadawanej każdemu szwadronowi, od której rozpoczynały się nazwy koni[202]. Po odzyskaniu niepodległości /1918/ koniom wojskowym nadawano nazwy rozpoczynające się od kolejnej litery alfabetu, odpowiadającej rokowi urodzenia. Od ewidencjonowania zwolnione były wyłącznie konie stanowiące własność osobistą oficerów[203].

Na leki i kucie koni oraz ich oporządzenie dowódcy jednostek pobierali z kas okręgowych odpowiednie fundusze[204].

Zakupem koni w wieku 4-6 lat zajmowały się specjalne komisje remontowe. Wymogi zdrowotne i pokrojowe koni nie uległy zasadniczym zmianom do czasów obecnych.

Na początku każdego miesiąca pracownicy służby weterynaryjnej dokonywali w obecności dowódców oddziałów przeglądu całego stanu koni[205]. Przeglądy te miały ważne znaczenie w utrzymaniu na wysokim poziomie ogólnej profilaktyki weterynaryjnej.

Uposażenie roczne pracowników służby weterynaryjnej było zbliżone do uposażenia cyrulika i siodlarza. Wykaz poborów w poszczególnych rodzajach broni przedstawia tabela 8[206]. Pozornie wynika z niej, że konował występował także w jednostkach pieszych, lecz faktycznie był on związany zawodowo z jednostkami konnymi, wchodzącymi tylko w skład piechoty i artylerii pieszej[207].

Rozwój wojska oraz zależność jego siły bojowej od stanu zdrowotnego koni spowodowały zapotrzebowanie na fachowców z odpowiednim przygotowaniem zawodowym. Szkoleniem kadr weterynaryjnych zajęły się specjalne szkoły. Pierwsza szkoła weterynaryjna w Europie założona została w roku 1762 w Lyonie[208]. U nas dużą rolę w kształceniu kadr weterynaryjnych na potrzeby wojska odegrała Szkoła Weterynaryjna, otwarta w dniu 17 VII 1824 roku przy Instytucie Agronomicznym na Marymoncie /Buraków/ w Warszawie[209], która prowadziła działalność dydaktyczną aż do wybuchu Powstania Listopadowego. Przygotowywała ona w okresie dwuletnich studiów specjalistów weterynaryjnych, rekrutujących się z podoficerów i szeregowych oddziałów jezdnych. Absolwenci szkoły otrzymywali tytuły hippiatryków, czyli lekarzy koni[210].

Do czasu otwarcia warszawskiej szkoły weterynaryjnej szkolenie konowałów organizowano w oddziałach[211].

Za kolebkę medycyny weterynaryjnej w Polsce od 1823 do 1831 roku uważa się Uniwersytet Wileński, który swoim wychowankom nadawał tytuły "Artis veterinarae alumnis - medici veterinari" - lekarze weterynarii[212].

Należy sądzić, że Uniwersytet Wileński oraz działające jednocześnie wydziały lekarskie Uniwersytetu Warszawskiego i Krakowskiego[213] wywarły korzystny wpływ na przygotowanie kadr weterynaryjnych na potrzeby Księstwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego oraz oddziałów walczących w powstaniach narodowych.

W związku z dużą liczbą koni w wojsku rosło zapotrzebowanie na leki i kuźnie. Według stanu z 3 I 1822 roku arsenał składowy w Warszawie posiadał 19 kesonów weterynaryjnych, służących do przewozu leków oraz 22 kuźnie polowe[214].

W czasach Królestwa Polskiego podstawową karmę dla koni stanowiło kupowane przez wojsko ziarno. Widzimy więc pewien postęp w stosunku do okresu Księstwa Warszawskiego, w którym do zaopatrywania jednostek wojskowych w furaż zobowiązane było społeczeństwo. Kwoty roczne wydatkowane na zakup furażu były o 85 % wyższe od kwot przeznaczanych na żywność dla wojska[215]. Dzienne normy należności furażowych dla koni przedstawia tabela 9[216].

Należy stwierdzić, że zaopatrywanie zwierząt w paszę, stanowiące jeden z ważniejszych kierunków działalności pracowników żywnościowych wojska, miało duży wpływ na skalę zadań służby weterynaryjnej. Od kondycji koni zależał w dużej mierze

ich stan zdrowotny, a pośrednio i sprawność bojowa oddziałów jezdnych.

X. ORGANIZACJA SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ W POWSTANIU LISTOPADOWYM /1830-1831/

W wyniku wybuchu Powstania Listopadowego armia Królestwa Polskiego znalazła się w stanie wojny z Rosją. Jednym z podstawowych zadań, jakie stanęły przed Rządem, było powiększenie sił zbrojnych. Przechodząc na stopę wojenną oddziały Królestwa zachowały dotychczasową strukturę organizacyjną. Należy sądzić, że reguła ta obowiązywała służbę weterynaryjną jednostek regularnych oraz oddziałów sformowanych w czasie działań bojowych /tabela 7/. Do zasadniczych zadań spełnianych przez pracowników służby weterynaryjnej Powstania należała profilaktyka i leczenie koni.

Konieczność użycia w powstaniu narodowym dużej liczby koni była oczywista dla znacznej części inteligencji polskiej, działającej i w kraju,i na obczyźnie; uważała ona jazdę w warunkach polskich za broń główną. Zachęcano więc obywateli polskich do hodowli koni, a nawet mułów[217].

Według oceny strony przeciwnej na początku Powstania Wojsko Polskie miało posiadać 28000 piechoty i 7000 jazdy[218]. /Należy przyznać, że jest to ocena obiektywna, odpowiadająca prawdzie/.

Stan koni w jednostkach powstańczych ulegał stałym wahaniom. W grudniu 1830 roku Rząd Tymczasowy nakazał mobilizację 9637 jeźdźców. Mimo zrozumiałych trudności na początku lutego 1831 roku w oddziałach polskich znajdowało się około 8000 koni[219]. Warunki wojenne dyktowały również potrzebę zwiększenia siły transportowej. W lutym 1831 roku korpus pociągu posiadający 966 koni, na którego stanie znajdowały się dwie kuźnie polowe

powiększono o dwa nowe bataliony po 500 koni w każdym. Obok wozów o różnym przeznaczeniu występowały tzw. wozy ambulansowe, przewidziane do przewożenia rannych i chorych[220]. Według Dudka zdolność załadowcza obydwu batalionów sięgać mogła 250 ton. Przewyższało to o 60 ton jedną rację żywności i furażu obliczoną dla głównego zgrupowania armii polskiej[221]. Warto również wspomnieć, że przed podjęciem decyzji o dodatkowym sformowaniu oddziałów transportowych, czyniono starania w kierunku zorganizowania taborów dyspozycyjnych z wozów należących do dzierżawców dóbr narodowych. Do obsługi taborów przewidywano cywilnych woźniców[222].

Kawaleria Powstania składała się z 22 pułków, 11 samodzielnych dwuszwadronowych dywizjonów i kilku samodzielnych szwadronów. Pułki pod względem organizacyjnym nie były jednolite i liczyły od 3 do 6 szwadronów. Średnio na szwadron przypadało około 160 koni wierzchowych. Stosunek piechoty do kawalerii na przełomie marca i kwietnia 1831 roku kształtował się na tym samym poziomie co w wojskach Królestwa we wrześniu 1830 roku i wynosił 3,2 : 1[223]. Duże straty w koniach w czasie walk ponosiła kawaleria. Osłabiało to poważnie szwadrony rezerwowe, w których w maju 1831 roku na jednego konia przypadało 4,15 żołnierzy jezdnych[224].

Migracja oddziałów podyktowana warunkami wojennymi i niedomagania w zaopatrywaniu wojsk /z braku owsa, jęczmienia i siana konie próbowano karmić chlebem pszennym/ musiały odbijać się niekorzystnie na stanie zdrowotnym koni[225].

W lipcu 1831 roku w wyniku narastających trudności aprowizacyjnych Sztab Główny wprowadził nowe przepisy furażowe[226]

i choć nie stanowiły one rewelacji w systemie zaopatrywania oddziałów w furaż, wpłynęły z całą pewnością na złagodzenie trudnej sytuacji w wojskach. Celem utrzymania na odpowiednim poziomie kondycji koni, od której zależał ich stan zdrowotny i wartość bojowa oddziałów, w drugiej połowie 1831 roku zaczęto organizować rezerwy koni wyczerpanych długimi marszami i niedostatecznym żywieniem[227]. Tworzenie rezerw można uznać za precedens dla powołania w oddziałach polskich w czasie pierwszej wojny światowej licznych punktów /stacji/ odkarmiania koni o obniżonej kondycji. W istniejącej sytuacji zadania służby weterynaryjnej podporządkowanej od lutego 1831 roku oficerom rad gospodarczych[228] nie były łatwe. Dyktowały je pogłębiające się trudności zaopatrzeniowe /owies, siano/ oraz obniżenie kondycji koni.

Stan koni oddziałów polskich w okresie od czerwca do października 1831 roku przedstawia tabela 10[229]. Duże stany koni wynikały z powołania w czasie Powstania nowych oddziałów, uwzględnionych w tabeli 7[230] obejmującej wojska Królestwa i Powstania Listopadowego. Oddziały te najprawdopodobniej nie posiadały uczniów konowała, których szkolenie przy dużej migracji wojsk wydaje się być mało realne. Za powyższym przemawia także brak zapisów w materiałach źródłowych. Omawiając sytuację służby weterynaryjnej w okresie Księstwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego i Powstania Listopadowego dochodzimy do wniosku, że wprowadzone zmiany miały duże znaczenie dla jej rozwoju. Szczególnie na organizacji polskiej siły zbrojnej zaważyły wpływy francuskie, tak wyraźnie zaakcentowane w służbie weterynaryjnej Legionów Polskich czy Księstwa War-

szawskiego. Przy ocenie tego okresu pod kątem weterynaryjnym na uwagę zasługują następujące zagadnienia:

- unormowanie spraw weterynaryjnych odpowiednimi zarządzeniami i przepisami, zmierzającymi do etatowego uporządkowania służby, podziału zadań i kompetencji poszczególnych jej pracowników;
- podporządkowanie służby weterynaryjnej przedstawicielowi kolektywnego zarządzania gospodarką pułku;
- wydanie specjalnego zarządzenia o remoncie oraz wprowadzenie ścisłej ewidencji i znakowania koni;
- nadanie pracownikom służby weterynaryjnej po raz pierwszy podoficerskich stopni wojskowych;
- szkolenie i dokształcanie konowałów oraz zdawanie przez nich obowiązujących egzaminów, co niewątpliwie wpływało korzystnie na podnoszenie stanu ogólnej wiedzy weterynaryjnej oraz przygotowanie kadr weterynaryjnych dla wojsk Królestwa, które w roku 1830 podjęły walkę o niepodległość;
- rozwiązanie lecznictwa szpitalnego przez powołanie szpitali weterynaryjnych;
- organizowanie przeglądów będących sprawdzianem nie tylko pielęgnacji, lecz stanu zdrowotnego, kondycji, kucia koni, a także ustalenia stopnia ich przydatności do dalszej służby.

Należy stwierdzić, że wprowadzenie ścisłej ewidencji koni oraz okresowych przeglądów było w ciężkiej sytuacji gospodarczej państwa i jego armii ważnym elementem profilaktyki

przeciwepizootycznej i stanowiło pomoc w walce z chorobami zakaźnymi zwierząt, a pośrednio i ludzi.

W Królestwie Polskim mimo wielu zmian w zarządzaniu armią w porównaniu z Księstwem Warszawskim /brak rad gospodarczych w pułkach, zdecentralizowany system zaopatrywania wojsk w furaż itp./, stwierdzić należy dalszy postęp w działalności służby weterynaryjnej. Głównymi elementami godnymi podkreślenia są:

- wzrost etatowy służby weterynaryjnej w oddziałach;
- zaostrzenie rygorów weterynaryjnych w zakresie stanu zdrowotnego koni;
- udoskonalenie komisyjnego zakupu koni dla wojska według zasad obowiązujących również obecnie;
- wzmocnienie służby weterynaryjnej wojska /1826/ nowym specjalistą zwanym hippiatrykiem lub lekarzem koni.

Na podkreślenie zasługuje organizacja w Powstaniu Listopadowym rezerw materiałowych służby weterynaryjnej przechowywanych w arsenale składowym. Z tego okresu pochodzi bowiem pierwsza wzmianka na powyższy temat w dotychczasowej historii wojska. Warto również wspomnieć o podporządkowaniu służby weterynaryjnej Powstania /II 1831/ przywróconym do łask z okresu Księstwa radom gospodarczym.

XI. JEDNOSTKI WOJSKA POLSKIEGO I SZKOLNICTWO WETERYNARYJNE PO UPADKU POWSTANIA LISTOPADOWEGO ORAZ PROBLEMY WETERYNARYJNE W REGULAMINACH I INSTRUKCJACH z 1846 ROKU

Po upadku Powstania Listopadowego i po praktycznie pełnej inkorporacji kraju przez Rosję brak było przez długie dziesiątki lat warunków do powołania na ziemiach polskich regularnej, stałej armii - jako siły zbrojnej państwa. Próbowano natomiast z różnym skutkiem organizować polskie oddziały zarówno na ziemi ojczystej, jak i za granicą.

W sposób szczególny w historii naszego wojska zapisał się rok 1848. W Powstaniu Wielkopolskim chlubne miejsce w tym czasie zajęły jednostki jazdy polskiej organizowane w szwadrony po 120 koni[231]. Tę samą liczbę koni posiadał szwadron lwowski /1848/ powstały w Galicji w ramach gwardii narodowych, przeznaczony do pełnienia funkcji porządkowych[232].

W latach 1848/49 z inicjatywy Adama Mickiewicza zorganizowano na terenie Włoch legion nazwany jego imieniem, posiadający między innymi szwadron jazdy[233]. W roku "Wiosny Ludów" gen.Józef Wybicki podpisał umowę z rządem węgierskim w sprawie formowania oddziałów polskich na ziemi węgierskiej, gdzie pod dowództwem gen.Wysockiego, obok trzech batalionów piechoty i dwóch półbaterii artylerii pieszej i konnej, występowały dwa pułki jazdy /razem 4 szwadrony/[234]. Z oddziałami polskimi spotykamy się również w czasie wojny krymskiej /1853-1856/; w walkach na froncie kaukaskim działała grupa kawalerii polskiej, posiadająca 300 koni[235].

Brak dostatecznych materiałów źródłowych co do organizacji wymienionych jednostek nie pozwala również ocenić działal-

ności służby weterynaryjnej, stanowiącej organiczną część oddziałów konnych drugiej połowy XIX wieku we wszystkich armiach świata. W każdym razie opieka weterynaryjna przy tych liczbach koni musiała być sprawowana ~~sprawnie~~ zarówno pod względem lekarskim, jak i podkowniczym. Na terenie kraju sprawa ta prawdopodobnie nie przedstawiała większych trudności, gdyż nawet przy braku etatowej służby weterynaryjnej w oddziale można było za pewną opłatą leczyć konie w cywilnych zakładach weterynaryjnych oraz kuć je u miejscowych kowali. Mało prawdopodobne wydaje się, aby polskie oddziały konne na obczyźnie nie posiadały własnej służby weterynaryjnej. Być może, że z braku odpowiednich fachowców lecznictwem weterynaryjnym zajmowali się oficerowie, podoficerowie, a także szeregowi, którzy z udzielaniem pierwszej pomocy zetknęli się w cywilu. Oczywiście nie wyklucza to możliwości korzystania z usług służby weterynaryjnej i kowali kraju, na którego terenie działały jednostki polskie, czy też etatowej służby weterynaryjnej oddziałów państw sprzymierzonych. Problemem, który należało rozwiązywać w codziennej praktyce weterynaryjnej było zaopatrywanie jednostek w medykamenty i sprzęt weterynaryjny. Sprawy te mogły być realizowane drogą okresowego całkowitego lub częściowego zaopatrywania oddziałów polskich przez armie zaprzyjaźnione, względnie przez zakup bieżący w aptekach oraz zakładach leczniczych służby weterynaryjnej.

Tymczasem w okresie popowstanionym obserwujemy na świecie szybki rozwój nauk, w tym także nauk weterynaryjnych. Jednocześnie podnoszą się wymagania w stosunku do osób pra-

gnących poświęcić się leczeniu zwierząt. Tendencje te znajdują odbicie również na ziemiach polskich pod zaborami. 28 grudnia 1838 roku na terenie dawnego Królestwa Polskiego wprowadzono nowe stopnie lekarsko-weterynaryjne. Zakwalifikowanie do jednego z nich określało kompetencje i granice wykonywania zawodu. W związku z powyższym starsi i młodsi lekarze weterynarii, weterynarze i pomocnicy weterynarzy I i II klasy mogli zajmować się praktyką weterynaryjną bez ograniczeń w odniesieniu do wszystkich zwierząt. Weterynarze i pomocnicy weterynarzy I i II klasy, którzy nie wysłuchali nauk pomocniczych, pełnili funkcje pomocników lekarzy weterynarii. Do leczenia koni uprawnieni byli starsi lekarze koni, zaś pomocnicy weterynarzy klasy III i nieklasowi mogli leczyć zwierzęta pod nadzorem lekarzy weterynarii i weterynarzy wyższych stopni[236].

Ósmego maja 1839 roku wprowadzono trzy stopnie dla zawodu lekarsko-weterynaryjnego: starszego lekarza weterynarii - medicus veterinarius superioris ordinis, młodszego lekarza weterynarii - medicus veterinarius inferioris ordinis, pomocnika weterynaryjnego - medicus auxilarius.

Po roku 1831 studia weterynaryjne wchodziły na stałe do programów wyższych uczelni, znajdujących się pod rządami zaborców. W latach 1832-1841 Akademia Medyko-Chirurgiczna w Wilnie prowadziła katedrę weterynarii, która swoim absolwentom nadawała tytuły - medicus veterinarius - lekarz weterynaryjny[237]. W Warszawie od 1840 roku działała Szkoła Weterynarzy, zmieniona w 1846 roku na Szkołę Weterynaryjną. W 1861 roku uzyskała ona prawo nadawania stopni weterynarza i magistra nauk weterynaryjnych. Wpływ na krzewienie wiedzy weterynaryjnej miał rów-

nież Uniwersytet Jagielloński, w którym, za zgodą władz austriackich, w roku 1850 reaktywowano po dziewiętnastoletniej przerwie katedrę weterynarii[238].

Spośród uczelni zagranicznych największa liczba Polaków kształciła się w rosyjskich szkołach weterynaryjnych /Dorpat, Charków, Petersburg, Kazań, Moskwa, Nowoczerkask/, a także w uczelniach niemieckich /Berlin, Hanower, Monachium, Stutgart, Giessen/ oraz austriackich /Wiedeń/. Znikomą liczbę Polaków kształciły uczelnie francuskie /Alfort, Lyon/ i włoskie /Turyn, Mediolan/.

Pierwsze doktoraty medycyny weterynaryjnej wprowadziły niektóre uczelnie niemieckie /w 1827 roku Uniwersytet w Marburgu, w 1832 roku Uniwersytet w Giessen/[239].

Mimo rozwoju wiedzy weterynaryjnej oraz zmian w tytułach zawodowych, w armii państwa pruskiego, w której służył spory odsetek Polaków, pracowników służby weterynaryjnej nazywano dalej konowałami[240].

Dążąc do odzyskania niepodległości Polski i przygotowania społeczeństwa do wystąpienia zbrojnego przeciw zaborcom, na emigracji opracowano szereg regulaminów i instrukcji. W regulaminie piechoty, kawalerii i artylerii wraz z instrukcją dla powstańca i służbą obozową z 1846 roku sprawom eksploatacji, leczenia i pielęgnacji koni poświęcono wiele miejsca. Regulamin nakładał na dowódców obowiązek rejestracji wszystkich kowali w plutonie rzemieślników pułku. Adiutant pułku miał się zajmować między innymi prowadzeniem stałego rozpoznania wodopojów oraz miejsc rozmieszczania koni na kwaterach. Leczenie koni przewidywano w infirmeriach pod kierunkiem kono-

wała pułkowego. Lekkie zranienia i schorzenia miały być leczone w plutonach[241]. Z powyższego można wnioskować, że zakładano posiadanie przez pododdziały pewnej ilości sprzętu weterynaryjnego, leków oraz środków opatrunkowych, przypominające wyposażenie apteczek pierwszej pomocy.

XII. ORGANIZACJA SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ W POWSTANIU STYCZNIOWYM /1863-1864/

W Powstaniu Styczniowym /1863-1864/ wojskowa służba weterynaryjna ze względu na partyzancki charakter walk[242], nie była w stanie rozwinąć w pełni działalności profilaktyczno-leczniczej. W regulaminie jazdy i służby obozowej, wydanym w Paryżu w ostatnim roku Powstania, przewidywano infirmerie i konowałów pułkowych oraz kowali wchodzących w skład plutonu rzemieślników[243]. Regulamin ten uważam raczej za wykładnię poglądów na organizację służby weterynaryjnej niż za dowód stosowania wyłożonych zasad. Strukturę organizacyjną sił zbrojnych i zaplecza w Powstaniu Styczniowym przedstawia schemat 1[244].

Narodowa broń Polaków - jednostki jazdy powstańczej - przechodziły w latach 1863-1864 szereg zmian organizacyjnych, od kawalerii samodzielnej, uformowanej w pułki i brygady oraz kawalerii zwiadowczo-osłonowej, do kawalerii dywizyjnej w dywizjach piechoty, a następnie jazdy dywizyjnej[245].

Stany koni w szwadronach nie były stałe, zarówno pod względem etatowym, jak i faktycznym. Instrukcja z połowy czerwca 1863 roku przewidywała 152 konie na szwadron, a nieco późniejsza redukowała je do 125[246].

Leczenie koni, których w samej kawalerii mogło być w pewnym okresie około 4500[247], przeprowadzano najczęściej w wioskach. Tu znajdowały się również rezerwy przeznaczone do uzupełniania i wymiany koni wyniszczonych chorobami i uciążliwymi marszami /do 70 km na dobę/[248].

Stan zdrowotny koni zależał w poważnej mierze również od sposobu ich żywienia. Normy należności furażowych na jednego konia w oddziałach strzelców konnych wynosiły 4 kg owsa, około 5 kg siana i tyleż słomy[249].

Lekarze weterynarii w Powstaniu Styczniowym pełnili różne funkcje: Aleksander Littich, dawny uczeń polskiej szkoły wojskowej w Cuneo /Włochy/, był jednym z wybitnych dowódców powstańczych w kaliskiem i na Mazowszu. Oddział dowodzony przez niego stoczył w okresie od 25 lutego do 10 września 1863 roku 11 bitew. Miejsce godne uznania wśród lekarzy weterynarii Powstania zajmuje kapitan Maksymilian Broniewski, również były uczeń szkoły wojskowej w Cuneo, walczący w oddziałach Zameczka-Mystkowskiego, Frycza, a następnie Podlewskiego. Po wyleczeniu ran odniesionych 9 marca 1863 roku w bitwie pod Myszyńcem 23 kwietnia w walce pod Łączką objął dowództwo po Dąbrowskim i 3 maja 1863 roku stoczył krwawą bitwę pod Naguszowem w powiecie płockim. Marcin Pyrkosz pełnił funkcję naczelnika organizacji przedpowstaniowej w Radzyniu Podlaskim, gdzie poległ w bitwie o to miasto jako dowódca jednej z kolumn. Adolf Łukawski - wykonawca zleceń Rządu Narodowego, walczył w oddziale Grzymały /zesłany później na 4 lata katorgi/. Józef Puchalski - samodzielny pracownik służby obozowej z oddziału Duchińskiego poniósł śmierć na polu walki. Leon Buczwiński będąc żołnierzem partii Jankowskiego uczestniczył 18 marca 1863 roku w bitwie pod Grochowiskami. Funkcję naczelnika I Inspekcji 11 Dzielnicy Policji Narodowej w Warszawie pełnił Jan Kacperkiewicz /zesłany na 6 lat katorżniczej pracy na Syberii/. Wśród szeregowych Powstania znajdujemy między

innymi wielu lekarzy weterynarii, np. Aleksandra Grzymałę, Aleksandra Trippenbacha, Ksawerego Wojczyńskiego, a także młodych chłopców, późniejszych lekarzy weterynarii - piętnastoletniego Tadeusza Betleya i szesnastoletniego Stanisława Obuszkiewicza z 2 kompanii strzelców kpt. Tchórzewskiego w oddziale Horodyńskiego[250]. Podobna sytuacja istniała również w służbie zdrowia, której lekarze poza czynnościami medycznymi, pełnionymi w 60 szpitalach, przyjmowali funkcje dowódcze, występowali jako kwatermistrze, płatnicy, adiutanci itp.[251].

Rok po upadku Powstania Styczniowego istniejącą w Warszawie Szkołę Weterynaryjną wyłączono spod zwierzchnictwa głównego inspektora służby zdrowia i rady lekarskiej i przekazano pod zarząd Komisji Rządowej Oświecenia Publicznego. W roku 1889 Warszawska Szkoła Weterynaryjna została przemianowana na Instytut Weterynaryjny oraz otrzymała prawa szkoły wyższej. Pierwsza szkoła weterynaryjna we Lwowie pod nazwą "Szkoła Weterynarii i Szkoła Kucia Koni w połączeniu z Zakładem Leczenia Zwierząt" została otwarta 1 października 1881 roku. W 1898 roku otrzymała ona nazwę Akademii Weterynarii wraz z przysługującymi prawami. Zarówno Lwowska Akademia Weterynarii, jak i uczelnia wiedeńska prawo nadawania tytułu doktora medycyny weterynaryjnej otrzymały w roku 1908, a więc 15 lat wcześniej niż uczelnie weterynaryjne Francji[252].

XIII. ORGANIZACJA SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ W LEGIONACH POLSKICH /1914-1917/

Kolejną formacją Wojska Polskiego były Legiony Polskie. Zalążek służby weterynaryjnej w Legionach powstał we wrześniu 1914 roku jako Referat Weterynaryjny przy Komendzie Legionów[253]. Służba weterynaryjna Legionów miała organizację opartą na wzorach obowiązujących w wojsku austriackim /schemat 2/.

Użycie w I wojnie światowej dużej liczby koni, wpłynęło na powstanie we wszystkich walczących armiach stacjonarnych i etapowych szpitali koni, dywizyjnych i pułkowych ambulansów weterynaryjnych, punktów odkarmiania koni oraz składnic weterynaryjnych[254]. Pierwszy szpital koni dla odradzającej się armii polskiej zorganizowano w 1914 roku na ziemi węgierskiej we wsi Bruszłwia[255]. Wszystkie konie Legionów poddawane były piętnowaniu[256] oraz okresowej maleinizacji[257]; według stanu z 31 stycznia 1917 roku w jednostkach legionowych było 5486 koni. Normy należności furażowych obowiązywały nie według typów użytkowych, lecz według wzrostu. Dla konia dużego norma przewidywała 6 kg owsa i 3 kg siana, dla małego zaś 4 kg owsa i 3 kg siana[258].

W latach 1915/1916 wśród koni brygady szerzyła się jedna z groźnych antropozoonoz - nosacizna[259], stanowiąca ważny problem epizootiologiczny i epidemiczny.

Służba weterynaryjna występowała we wszystkich formacjach jezdnych Legionów. Lekarze weterynarii pułków artylerii i kawalerii, poza czynnościami zawodowymi wykonywanymi na rzecz oddziałów macierzystych, obsługiwali zwierzęta jednostek nie

posiadających etatowego personelu weterynaryjnego. Do ich obowiązków należało między innymi przesyłanie szefowi służby weterynaryjnej brygady dwutygodniowych meldunków o stanie chorób zakaźnych zwierząt w oddziałach. Meldunek zbiorczy, obejmujący całość problemów epizootycznych w brygadzie przedstawiał dowództwu brygady raz w miesiącu lekarz weterynarii plutonu taborowego dowództwa brygady /szef służby weterynaryjnej brygady/[260].

W 1916 roku służba weterynaryjna Legionów liczyła 7 oficerów lekarzy weterynarii i 6 słuchaczy medycyny weterynaryjnej. Była to bardzo skromna liczba w stosunku do faktycznego stanu lekarzy weterynarii /888/ z okresu poprzedzającego wybuch I wojny światowej /411 w zaborze pruskim, 272 w zaborze rosyjskim, 205 w zaborze austriackim/. Jednym z lekarzy weterynarii Legionów był mjr dr med.wet. Leopold Dobiasz, który w latach trzydziestych okresu międzywojennego pełnił w stopniu pułkownika funkcję szefa służby weterynaryjnej DOK VI we Lwowie[261].

Podstawowe zasady organizacji i pracy służby weterynaryjnej[262] określała specjalna instrukcja.

Pracownicy weterynaryjni posiadali własne odznaki mundurowe w postaci patek z oliwkowymi wypustkami, noszonych na kołnierzach mundurów.

Stopnie oficerskie lekarze weterynarii - Polacy otrzymali po raz pierwszy w Powstaniu Styczniowym /1863-1864/ jako dowódcy oddziałów powstańczych[263]. Niesłuszne więc wydaje się twierdzenie K. Millaka /Encyklopedia wojskowa, Warszawa 1939, t.VII, s.537/ jakoby służba weterynaryjna WP otrzymać je miała w 1873 roku, a więc w okresie niewoli. Przebadane mate-

riały źródłowe utwierdzają mnie w przekonaniu, że za datę powstania oficerskiego korpusu służby weterynaryjnej Wojska Polskiego należy przyjąć rok 1914 /Legiony Polskie/[264].
W związku z tym warto przypomnieć, że pierwsze stopnie podoficerskie pracownicy służby weterynaryjnej otrzymali w 1807 roku w oddziałach polskich w służbie obcej /artiste vétérinaire/, a w jednostkach na terenie kraju dopiero w roku 1811[265].

XIV. ORGANIZACJA SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ W POLSKIM KORPUSIE POSIŁKOWYM /1917/

Jesienią 1917 roku władze austriackie przekształciły II Brygadę Legionów w Polski Korpus Posiłkowy[266]. Służba Weterynaryjna Korpusu zachowała strukturę organizacyjną obowiązującą w Legionach Polskich[267]. Zakres zadań i obowiązków w stosunku do służby weterynaryjnej Legionów nie uległ zmianie.

XV. ORGANIZACJA SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ W POLSKIEJ SILE ZBROJNEJ /POLNISCHE WEHRMACHT/ - 1917-1918

Kolejną formacją wojskową była Polska Siła Zbrojna /PSZ/ /tzw. Polnische Wehrmacht/, powstała w wyniku przekazania przez Austrię w kwietniu 1917 roku Legionów Polskich Tymczasowej Radzie Stanu i Niemcom[268]. Posiadała ona czteroosobową sekcję weterynaryjną, wchodzącą w skład Inspekcji Wyszkolenia, kierowaną przez szefa sekcji - naczelnego lekarza weterynarii PSZ[269] /etatowe stanowisko - major/. W pułkach piechoty zadania weterynaryjne wykonywali lekarze weterynarii pułków /etatowe stanowisko porucznik/kapitan/[270].

Zakres obowiązków lekarzy weterynarii PSZ obejmował obsługę lekarsko-weterynaryjną koni oraz nadzór sanitarno-weterynaryjny nad środkami spożywczymi pochodzenia zwierzęcego.

XVI. ORGANIZACJA SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ W KORPUSACH WSCHODNICH W ROSJI /1917-1918/

Służba weterynaryjna w Korpusach Wschodnich w Rosji /I, II, III/, powstałych w latach 1917-1918 zorganizowana była według etatów rosyjskich[271], a następnie rozbudowana w I Korpusie Polskim według koncepcji polskiej. Korpusy posiadały podstawowe urządzenia weterynaryjne potrzebne do pracy w warunkach polowych.

Personel weterynaryjny składał się ze starszych i młodszych lekarzy i felczerów weterynarii, podoficerów weterynarii oraz podkuwaczy koni. Naczelnym lekarzem weterynarii I Korpusu był gen.ppor. Jan Wilczyński, który po powrocie do kraju służył do 1922 roku w szeregach Wojska Polskiego w stopniu podpułkownika. Oznaki stopni wojskowych oficerowie nosili zgodnie z zajmowanymi stanowiskami etatowymi /schemat 3/[272]. W grupie podoficerów weterynarii istniały wszystkie stopnie podoficerskie do starszego sierżanta /starszego ogniomistrza, starszego wachmistrza/ włącznie. Dystynkcje wojskowe z białą wypustką na dolnej krawędzi stopni umieszczano na lewym rękawie munduru /płaszcza/.

Szkolenie średniego personelu weterynaryjnego oraz leczenie koni odbywało się w Głównym Szpitalu Weterynaryjnym Korpusu, którego komendantem był kpt.lek.wet. Bolesław Czempiński, późniejszy oficer Polskiej Siły Zbrojnej /Polnische Wehrmacht/[273].

Według stanu na dzień 14 grudnia 1917 roku na etatową liczbę 17794 konie /8105 taborowych, 6068 zaprzęgowych, 3621 wierzchowych/, oddziały I Korpusu Polskiego dowodzone przez gen. Dowbora-Muśnickiego posiadały 6911 koni[274]. Stanowiło to 38 %, a w pięć miesięcy później 55 % ukompletowania. Liczby

koni w II Korpusie gen. Józefa Hallera i III Korpusie gen. Eugeniusza Michaelisa, a następnie gen. Aleksandra Osińskiego nie są znane. Wiadomo, że II Korpus posiadał dwa pułki ułanów, dywizjon artylerii konnej, pododdziały tyłowe, dwie dywizje strzelców, brygadę artylerii lekkiej i dywizjon ciężkich haubic. Jednym z oficerów lekarzy weterynarii II Korpusu był kpt.lek. wet. Jan Braun. W III Korpusie, który liczył około 2000 żołnierzy, występowały głównie formacje kawaleryjskie[275]. Biorąc pod uwagę ich niskie, w porównaniu z I Korpusem, stany osobowe /II Korpus 24,13 %, III Korpus 10,34 %/[276], należy sądzić, że służba weterynaryjna nie była w nich również w pełni zorganizowana, a liczba koni musiała odbiegać od etatowych norm, podobnie jak stany osobowe.

Do podstawowych zadań służby weterynaryjnej należała profilaktyka i leczenie zwierząt oraz nadzór nad zwierzętami rzeźnymi i ich ubojem. Szczególnego wysiłku od służby weterynaryjnej wymagały sprawy związane z profilaktyką i leczeniem koni chorych na choroby zaraźliwe, które rozwijały się ekspansywnie we wszystkich oddziałach. Tylko w okresie od 15 marca do 15 maja 1918 roku w I Korpusie Polskim zarejestrowano 1073 przypadki świerzbu[277]. Celem niedopuszczenia do rozprzestrzeniania się chorób zakaźnych, naczelny lekarz weterynarii korpusu miał obowiązek nie tylko podejmować odpowiednie przedsięwzięcia profilaktyczne, lecz również składać meldunki informacyjne o sytuacji epizootycznej w oddziałach polskich rosyjskim władzom weterynaryjnym Frontu Zachodniego[278].

21 maja 1918 roku przed rozbrojeniem I Korpusu Polskiego przez 10 armię niemiecką[279] służyło w nim 33 lekarzy weterynarii[280].

W skład umundurowania służby weterynaryjnej wchodziły następujące przedmioty:

- czapka kroju angielskiego z daszkiem okutym srebrną blachą, zdobiona amarantowym otokiem i białą wypustką nad nim;
- frencz z umieszczonymi na jego kołnierzu amarantowymi proporczykami, przedzielonymi białą wypustką;
- rajtuzy granatowe z dwoma amarantowymi lampasami, przedzielonymi białą wypustką[281].

Uposażenie lekarzy weterynarii kształtowało się w granicach od 475 do 800 tzw. "ostrubli". Naczelny lekarz weterynarii korpusu otrzymywał uposażenie równe dowódcy brygady /650 gotówką i 150 w przydziałach/, naczelny lekarz weterynarii dywizji ułanów równe dowódcy pułku /600 gotówką i 150 w przydziałach/, starszy lekarz weterynarii równe dowódcy batalionu /450 gotówką i 100 w przydziałach/, młodszy lekarz weterynarii równe dowódcy kompanii /400 gotówką i 75 w przydziałach/[282].

XVII. ORGANIZACJA SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ W POWSTANIU WIELKOPOLSKIM /1918-1919/

Poważna rola do spełnienia przypadła służbie weterynaryjnej Powstania Wielkopolskiego, które wybuchło 27 grudnia 1918 roku w Poznaniu, dając początek walce o wyzwolenie ziem polskich spod zaboru pruskiego. Lekarze weterynarii Powstania nie tylko wykonywali zadania wynikające z ich zawodowego przygotowania, lecz także walczyli z bronią w ręku.

Służba weterynaryjna Powstania Wielkopolskiego posiadała Szefostwo Weterynaryjne przy Głównym Dowództwie /schemat 4/. Pierwszym szefem służby weterynaryjnej wojska wielkopolskiego był późniejszy komendant szpitala koni na Grollmanie /dzielnica Poznania/ kpt. Mieczysław Lessiński[283].

Stan koni w jednostkach powstańczych wynosił w kwietniu 1918 roku około 500 sztuk. W początkowym okresie formowania oddziały wielkopolskie posiadały trzy dywizje czteropułkowe piechoty strzelców wielkopolskich, jedną brygadę ułanów oraz formacje terytorialne. W jednostkach tych znajdowały się odpowiednie typy użytkowe koni, których kwalifikacja należała do powstałych komisji remontowych.

Dużą aktywność służba weterynaryjna wykazała na odcinku profilaktyki ogólnej przez sprawowanie stałego nadzoru nad badaniem zwierząt rzeźnych i mięsa, przeznaczonego na żywienie wojska[284].

Leczenie koni przeprowadzano w oddziałach oraz szpitalach koni. Jeden z oficerów lekarzy weterynarii Powstania, pełniący początkowo obowiązki w Szpitalu Koni na Grollmanie, późniejszy komendant Okręgowego Szpitala Koni Nr VII w Poznaniu,

płk dr wet. Józef Starkowski[285], w uznaniu zasług dla Wojska Polskiego został mianowany w 1923 roku tytularnym generałem brygady. Wśród wielu lekarzy weterynarii Powstania na uwagę zasługuje mjr Julian Maliszewski, który zgłosił się do powstańczej służby weterynaryjnej jako ochotnik i pracował na stanowisku lekarza weterynarii 2 Dywizji Strzelców Wielkopolskich oraz ppłk Franciszek Saenger, lekarz weterynarii Pułku Ułanów Gnieźnieńskich[286].

Problemem, który od początku rozwiązywać musiała służba weterynaryjna były choroby zakaźne i zaraźliwe zwierząt, a wśród nich nosacizna i świerzb[287], towarzyszące oddziałom konnym w czasie wszystkich wojen.

XVIII. ORGANIZACJA SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ W WOJSKU POLSKIM WE FRANCJI /1917-1919/

Za początek organizacji Wojska Polskiego na terenie Francji uważa się drugą połowę grudnia 1917 roku. Prócz trzech pułków strzelców polskich, oddziału artylerii i oddziału saperów, w roku 1918 rozpoczęto w Allencon formowanie jednostki kawalerii[288]. Służba weterynaryjna armii polskiej na ziemi francuskiej posiadała strukturę francuską. Tak w Kwaterze Głównej armii, jak i w dowództwie Korpusu oraz w oddziałach byli szefowie służby weterynaryjnej w stopniu vétérinaire major de 1 classe /major/, vétérinaire aide major de 2 classe /podporucznik/. Łącznie w szeregach WP na terenie Francji służbę pełniło 15 oficerów lekarzy weterynarii narodowości francuskiej oraz kilku Polaków. Ośmiu Francuzów wraz z armią polską gen.Józefa Hallera przybyło w kwietniu 1919 roku do Polski i pozostawało w szeregach wojska do 1921 roku. Lekarze weterynarii Francuzi brali udział w organizacji służby, szkoleniu średniego personelu weterynaryjnego oraz uczestniczyli razem z polskimi lekarzami w likwidacji chorób zakaźnych i zaraźliwych zwierząt, które szerzyły się na obszarze zniszczonego wojną i rabunkową polityką zaborców kraju[289]. Pięciu oficerów lekarzy weterynarii armii francuskiej otrzymało krzyże walecznych nadane im przez władze polskie[290], wśród nich mjr Joseph Szewczyk - syn emigranta polskiego - szef służby weterynaryjnej Wojskowej Misji Francuskiej w Polsce, inicjator wielu memoriałów, kierowanych do władz polskich, dotyczących studiów weterynaryjnych, organizacji służby weterynaryjnej w wojsku, opieki nad końmi, wprowadzenia metody

maleinizacji śródskórnopowiekowej przy rozpoznawaniu nosacizny u koni, walki z chorobami zakaźnymi itp. oraz porucznicy Marie Bernard Joseph Baque - szef służby weterynaryjnej 7 Dywizji Piechoty, Camille Paul Gustave Lassaux - szef służby weterynaryjnej 2 Dywizji Piechoty, Jean Sylvain Mallavier - szef służby weterynaryjnej III Korpusu i Armand Paul Moussaron - lekarz weterynarii 7 Pułku Artylerii Polowej. Pozostali lekarze weterynarii Francuzi, służący w armii gen. Józefa Hallera, których nazwiska zostały ustalone, to: Pierre Marie Diard, Jean Etienne Fala, Jean Gabriel Henri Gosset, Gaston Maurice Goudon, Felix Blaise Jouet, Edouard Adalbert Lagriffoul - oficer szefostwa służby weterynaryjnej, Luis Marie Meyer - szef służby weterynaryjnej przy Kwaterze Głównej, Guillaume Uhart i Albert Emil Vidal.

XIX. STRUKTURA ORGANIZACYJNA SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ PO ODZYSKANIU NIEPODLEGŁOŚCI /1918/

Korzystna sytuacja wojskowo-polityczna, jaka powstała pod koniec I wojny światowej na terenie Europy, wpłynęła na przyspieszenie procesu odzyskania niepodległości przez Polskę. W listopadzie 1918 roku powołano do życia Ministerstwo Spraw Wojskowych, spełniające rolę organu rządowego do administrowania sił zbrojnych w czasie pokoju oraz przygotowania ich do działań w czasie wojny.

Ministerstwu Spraw Wojskowych podlegała Sekcja Weterynaryjna, wchodząca początkowo w skład Departamentu Organizacyjno-Mobilizacyjnego[291], a następnie Departamentu XI do Spraw Koni i Taborów[292]. Sekcji Weterynaryjnej podporządkowana była cała służba, tak pod względem personalnym, jak i fachowym.

Zapotrzebowanie na żywą siłę pociągową w nowo formowanym Wojsku Polskim spowodowało, że równocześnie z powołaniem Sekcji Weterynaryjnej powstała Sekcja Remontu, która na przełomie lat 1918/1919 uruchomiła początkowo 7 pierwszych komisji remontowych /kielecką, krakowską, lubelską, lwowską, łódzką, poznańską i warszawską/, zaś w okresie późniejszym 27. W sumie zakupem koni dla wojska zajmowało się 30 komisji krajowych i 4 komisje zagraniczne[293].

20 maja 1919 roku służba weterynaryjna została usamodzielniona. Jej strukturę organizacyjną oraz stopnie podległości zawodowej przedstawia schemat 5[294]. Oficerowie lekarze weterynarii pułków, do 1921 roku podlegali pod względem służbowym bezpośrednio dowódcom pułków, pod względem fachowym zaś inspektorom weterynarii odpowiednich dowództw okręgów generalnych /DOG/, od 1921 roku zaś okręgów korpusów. Korpus osobowy oficerów weterynarii

składał się z wojskowych lekarzy weterynarii, posiadających obywatelstwo polskie oraz doktorat medycyny weterynaryjnej lub dyplom lekarza weterynarii, uzyskany w uczelniach państw zaborczych lub poza ich granicami, uprawniający do wykonywania praktyk lekarsko-weterynaryjnych na obszarze państwa polskiego. Z myślą o przyspieszeniu rozwoju nauk weterynaryjnych w kraju 13 sierpnia 1918 roku na wniosek senatu Uniwersytetu Warszawskiego minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego wydał rozporządzenie o utworzeniu Studium Weterynaryjnego przy Wydziale Lekarskim tego uniwersytetu[295].

Oficerowie lekarze weterynarii służby czynnej nosili na naramiennikach emblemat przedstawiający dwie żmijki oplatające miecz.

Przepisy wojskowe z 1919 roku dopuszczały możliwość czasowego zajmowania wyższych stanowisk w służbie weterynaryjnej przez naukowców /profesorów i docentów/. Wymienieni, prócz białych opasek z czerwonym krzyżem i emblematem służby weterynaryjnej na lewym przedramieniu, nie mieli prawa do noszenia żadnych innych odznak oraz dystynkcji oficerskich[296].

Początek doskonalenia organizacji i pracy służby weterynaryjnej Wojska Polskiego przypada na rok 1919. W okresie tym, obok komórek kierowniczych szczebla centralnego, okręgowego i frontu, powstało wiele jednostek weterynaryjnych, które przedstawiono w tabeli 11[297].

W 1919 roku w Wojsku Polskim istniało 13 szpitali okręgowych dysponujących 400-500 stanowiskami dla koni chorych w każdym /po 3 w DOG warszawskim i lwowskim, po 2 w kieleckim, lubelskim i krakowskim oraz 1 w DOG łódzkim/[298].

XX. STRUKTURA ORGANIZACYJNA SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ WOJSK OPERACYJNYCH /1918-1920/

W latach 1918-1920 w czasie organizacji wojska i jednocześnie toczących się działań wojennych powołano przy Naczelnym Dowództwie /Głównym Kwatermistrzostwie/ Szefostwo Służby Weterynaryjnej[299], któremu podporządkowano frontowe ogniwa weterynaryjne /schemat 6/[300]. Szefem /inspektorem/ służby weterynaryjnej wojsk operacyjnych mianowano mjr lekarza weterynarii Maksymiliana Kowalskiego.

Leczenie koni przeprowadzano w zależności od stopnia schorzenia /zranienia/ w oddziałach oraz w szpitalach frontowych i okręgowych koni. Czas leczenia i normy należności furażowych dla koni leczonych szpitalnie przedstawia tabela 13[301].

Utrapieniem wszystkich jednostek konnych na froncie był świerzb koni. W czerwcu 1919 roku do likwidacji schorzenia powołano Ruchomy Oddział Leczniczy[302], który dysponował specjalnie przeszkolonym personelem oraz odpowiednim wyposażeniem.

Na zdolność bojową wojsk poważny wpływ miała kondycja koni. Dla jej polepszenia zorganizowano sześciotygodniowe punkty odkarmiania, w których przywracano zdolność do pracy koniom wyeksploatowanym i słabym. Dzienną rację karmy dla wszystkich typów koni w wymienionych punktach stanowiło 5 kg owsa i 2 kg słomy na sieczkę[303].

W związku z dużym zapotrzebowaniem na personel pomocniczy powołano w Warszawie Centralną Szkołę Podkownictwa, w której przygotowywano w turnusach 2-miesięcznych po 200 podkuwaczy oraz szkolono podoficerów weterynarii. Podobne szkoły zorgani-

zowane były w okręgach generalnych dla 50 podkuwaczy w każdym. W podkownictwie obowiązywała zasada stosowania w całej armii podkowy Lecknera[304].

Sanitariuszy weterynarii i podkuwaczy koni służby czynnej szkolono przy szpitalach koni oraz w formacjach jezdnych pod kierunkiem lekarzy weterynarii, a w razie przejścia do służby zawodowej - w urządzeniach weterynaryjnych szczebla centralnego. Okres szkolenia sanitariuszy wynosił od 6 do 10 tygodni. Dziesięciotygodniowym szkoleniem objęci byli słuchacze medycyny weterynaryjnej, nie posiadający stopni oficerskich, którzy wysłuchali od 1 do 5 semestrów na jednej z uczelni weterynaryjnych.Wymienionych z tytułami starszych sanitariuszy weterynarii kierowano do obsługi weterynaryjnej zwierząt w jednostkach oddalonych od sztabów[305]. Zakres szkolenia obejmował: anatomię konia, obchodzenie się z nim w czasie zabiegów lekarskich, żywienie, pojenie, pielęgnację, udzielanie pierwszej pomocy, zadawanie leków, sekcjonowanie zwłok oraz poznanie podstawowych jednostek chorobowych ze szczególnym uwzględnieniem chorób zakaźnych. Obowiązki sanitariuszy wynikały z ich przygotowania do wykonywania zadań pomocniczych, zlecanych przez lekarzy weterynarii[306].

Opiekę lekarsko-weterynaryjną nad końmi oddziałów pieszych oraz niewielkich pododdziałów powierzano nieetatowej służbie weterynaryjnej garnizonów lub lekarzom weterynarii jednostek stacjonujących w sąsiedztwie. Zakres świadczeń weterynaryjnych obejmował profilaktykę ogólną /okresowe przeglądy i brakowanie koni, nadzór nad ich karmieniem, pojeniem, czyszcze-

niem i eksploatacją, jakością paszy, dopasowaniem rzędów i uprzęży, stanem pomieszczeń oraz przedmiotów przeznaczonych do obsługi koni/ i przeciwepizootyczną /badania diagnostyczne i szczepienia ochronne, odkażanie pomieszczeń, przestrzeganie rygorów policyjnych w przypadku chorób zakaźnych itp./ oraz leczenie i kucie koni. Wykaz jednostek konnych z lat 1918-1921, posiadających etatową służbę weterynaryjną przedstawia tabela 14[307].

Działania wojenne wymagały stałego uzupełniania siły pociągowej. Powołane po odzyskaniu niepodległości komisje remontowe w latach 1918-1920 zakupiły 96549 koni i 1175 mułów. Uzupełnianie koni dla wojska odbywało się również drogą mobilizacji. W wyniku przeprowadzonego poboru we wrześniu 1919 roku wojsko otrzymało 28811 koni, a rok później 48907 koni[308]. Ogółem w ciągu dwóch lat zakupiono i zmobilizowano 174267 koni i 1175 mułów.

W związku z istniejącą sytuacją na początku stycznia 1920 roku Wojsko Polskie posiadało na froncie wschodnim 65600 koni[309], zaś na miesiąc przed podpisaniem układu o zawieszeniu broni /12 X 1920/ tylko w 2 i 4 armii polskiej oraz w odwodach naczelnego wodza znajdowało się 75056 koni /18710 wierzchowych i jucznych, 11240 artyleryjskich, 45106 taborowych/[310].

W celu ujednolicenia działalności służby weterynaryjnej w Wojsku Polskim /lekarze weterynarii do czasu odzyskania niepodległości służyli w armiach o różnych strukturach organizacyjnych/[311], w roku 1919 wydano wiele instrukcji i przepisów dotyczących profilaktyki weterynaryjnej, chorób zakaźnych, odkażania pomieszczeń, brakowania koni, rozpoznawania i likwi-

dacji koni chorych na nosaciznę, oceny i brakowania mięsa oraz współpracy wojskowej i cywilnej służby weterynaryjnej. Szczególnego znaczenia nabrała ta współpraca przez wprowadzenie w życie porozumienia, zawartego między Ministerstwem Spraw Wojskowych a Ministerstwem Rolnictwa i Dóbr Państwowych na temat wszechstronnej pomocy w zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt oraz udzielania koniom wojskowym pomocy lekarskiej przez powiatową służbę weterynaryjną[312].

Personel służby weterynaryjnej składałsię z oficerów, podoficerów i szeregowych. Korpus oficerski posiadał etatowe stopnie wojskowe od podporucznika do generała brygady[313] przedstawione w tabeli 15[314]. Należy przypuszczać, że nie wszystkie z wymienionych stanowisk, jak na przykład lekarza weterynarii garnizonu, obsadzone były po wprowadzeniu rozkazu w życie. Tworząc stanowiska pamiętano o planie rozwoju służby, obliczonym na najbliższe lata. Najprawdopodobniej do roku 1926 funkcje lekarza weterynarii garnizonu pełnił nieetatowo najstarszy stanowiskiem lub rangą oficer lekarz weterynarii, do którego zadań należała koordynacja wszelkich poczynań związanych z pracą służby weterynaryjnej w garnizonie.

Według stanu z października 1920 roku w Wojsku Polskim służbę pełniło 416 oficerów lekarzy weterynarii, a w ostatnich dniach grudnia około 500[315]. Pierwszym szefem służby weterynaryjnej w latach 1918-1927 był gen.bryg.lekarz wet. Józef Gabriel Malewski, mianowany w 1927 roku tytularnym generałem dywizji w st.spocz.[316].

Lata 1831-1920 to okres najbardziej trudny w historii Wojska Polskiego, lecz mimo zniesienia odrębności państwowej

i tworzenia wojska pod wpływami obcymi, służba weterynaryjna poszczycić się może wieloma osiągnięciami, do których bezsprzecznie należy:

- dalszy rozwój szkolnictwa weterynaryjnego po 1831 roku w szkołach weterynaryjnych, znajdujących się pod zaborami oraz w uczelniach weterynaryjnych Europy; wyszkoleni w nich Polacy zasilali szeregi weterynaryjne powstań narodowych, a także brali udział w walkach o niepodległość Polski;
- nadanie pracownikom służby weterynaryjnej w latach trzydziestych XIX wieku nowych, w miarę upływu czasu bardziej odpowiednich tytułów, wynikających z przygotowania zawodowego, a na początku XX wieku stworzenie możliwości uzyskiwania stopnia naukowego doktora medycyny weterynaryjnej /1908/;
- pełnienie przez lekarzy weterynarii - uczestników powstań narodowych, obok funkcji zawodowych, zadań dowódczych, administracyjnych i ogólnowojskowych;
- korzystanie - przy organizacji służby z obcych wzorców strukturalnych /w Legionach Polskich - austriacka, w Korpusach Wschodnich - rosyjska, w armii polskiej na ziemi francuskiej - francuska, w Powstaniu Wielkopolskim - niemiecka/;
- organizowanie lecznictwa weterynaryjnego w szpitalach stacjonarnych i etapowych oraz w dywizyjnych i pułkowych ambulansach weterynaryjnych /Legiony Polskie, Powstanie Wielkopolskie, Armia Polska 1918-1920/;
- wprowadzenie do diagnostyki weterynaryjnej /Legiony Polskie/

maleinizacji, umożliwiającej wykrywanie u koni nosacizny - choroby zakaźnej niebezpiecznej także dla ludzi /próbę tę stosuje się również obecnie/;

- podniesienie do właściwej rangi, pierwszy raz w działalności weterynaryjnej WP, problemu chorób zakaźnych zwierząt, wpływających na stan zdrowotny wojsk /Legiony Polskie, Powstanie Wielkopolskie, Armia Polska 1918-1920/;
- informowanie przełożonych o sytuacji epizootycznej na terenach dyslokacji i przemarszu wojsk;
- wydanie pierwszej polskiej wojskowej instrukcji weterynaryjnej omawiającej całokształt zadań i obowiązków służby weterynaryjnej /1916/;
- podjęcie wszechstronnego nadzoru sanitarno-weterynaryjnego nad zwierzętami rzeźnymi, ubojem, badaniem poubojowym i przechowywaniem mięsa /Legiony Polskie, Powstanie Wielkopolskie, Armia Polska we Francji, Armia Polska /1918-1920/, wynikającego z kwalifikacji zawodowych oficerów lekarzy weterynarii pierwszej połowy XX wieku;
- wychodzenie poza dotychczasowe normy działania służby weterynaryjnej w Powstaniu Wielkopolskim, polegające na tworzeniu prócz szpitali koni, garnizonowej służby weterynaryjnej, spełniającej rolę ośrodków leczenia stacjonarnego /najprawdopodobniej wpływy armii niemieckiej/;
- dokonanie generalnych zmian w organizacji, szkoleniu i zaopatrywaniu służby weterynaryjnej WP w latach 1918-1920;

- powołanie do kierowania służbą weterynaryjną w odrodzonym Wojsku Polskim sekcji weterynaryjnej, z pierwszym w historii służby szefem Służby Weterynaryjnej Ministerstwa Spraw Wojskowych;
- usamodzielnienie służby weterynaryjnej wynikające z jej zadań i znaczenia w ówczesnym wojsku /20 maja 1919 roku/;
- podniesienie prestiżu zawodowego lekarzy weterynarii przez podporządkowanie ich pod względem służbowym bezpośrednio dowódcom jednostek, a fachowo inspektorom weterynarii DOG /w jednostkach frontowych inspektorzy, szefowie i naczelni lekarze weterynarii podlegali kwatermistrzom odpowiednich szczebli dowodzenia/ /1919/;
- opracowanie metod i programów szkolenia wojskowego służby weterynaryjnej, które stanowiło jeden z ważniejszych elementów w pracy służby weterynaryjnej/;
- powołanie Instytutu Serologiczno-Bakteriologicznego, zwanego również Wojskową Pracownią Weterynaryjną, co stworzyło po raz pierwszy warunki do podjęcia badań laboratoryjnych;
- wprowadzenie norm należności materiałowych dla szpitali i ambulansów weterynaryjnych, powołanie składów aptecznych oraz zorganizowanie w ramach służby weterynaryjnej oddziałów dezynfekcyjnych, spełniających ważne zadania w profilaktyce przeciwepizootycznej i likwidacjach chorób zakaźnych zwierząt;
- wydanie przepisów normujących działalność weterynaryjną w wojsku oraz omówienie w nich po raz pierwszy współpracy służb weterynaryjnych - wojskowej i cywilnej;

- zorganizowanie pełnego nadzoru sanitarno-weterynaryjnego nad zwierzętami rzeźnymi i środkami spożywczymi pochodzenia zwierzęcego.

XXI. STRUKTURA ORGANIZACYJNA SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ PO ROKU 1920

Po zakończeniu wojny w roku 1920 wojsko przeszło na strukturę organizacyjną czasu pokojowego. Służba weterynaryjna utraciła prawa szefostwa i weszła jako Wydział Weterynaryjny do Departamentu Koni, a następnie wzorem francuskim włączono ją do Departamentu II Kawalerii /Jazdy//schemat 7/[317]. Najbardziej odpowiedzialną rolę w wydziale spełniał referat ogólny, który zajmował się sprawami personalnymi,organizacyjnymi, wyszkoleniowymi i mobilizacyjnymi. Siedzibą Departamentu II był Pałac Mostowskich w Warszawie[318].

Do głównych zadań służby należało sprawowanie lekarskiej opieki weterynaryjnej nad zwierzętami w wojsku, dbałość o ich stan zdrowotny i higienę oraz należytą eksploatację, karmienie, pojenie i kucie koni. Poza wymienionymi czynnościami wojskowi lekarze weterynarii występowali w charakterze ekspertów przy opiniowaniu wartości paszy, przeprowadzali brakowanie koni oraz zajmowali się badaniem zwierząt rzeźnych i przetworów mięsnych dostarczanych wojsku[319]. Działalność weterynaryjna skoncentrowana była na zagadnieniach epizootycznych, zwłaszcza chorobach odzwierzęcych oraz tych chorobach zakaźnych zwierząt, które wpływały na obniżenie potencjału gospodarczego państwa.

W roku 1920 na terenie kraju wybuchła jedna z bardzo groźnych epizoocji - pomór bydła, czyli księgosusz[320].

Do walki z księgosuszem,zagrażającym klęską gospodarce narodowej, wojsko - obejmując kierownictwo akcją - skierowało najlepszych oficerów lekarzy weterynarii. Duża ofiarność i operatywność służby weterynaryjnej już po roku doprowadziła

do likwidacji zarazy. Funkcję naczelnego komisarza do walki z księgosuszem na obszar kraju pełnił oficer lekarz weterynarii, późniejszy szef Służby Weterynaryjnej Ministerstwa Spraw Wojskowych /1927-1935/, płk dr wet. Kazimierz Zagrodzki[321], który po przejściu w stan spoczynku w tym samym roku założył wydział weterynarii przy Państwowym Instytucie Naukowym Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach[322], zwanym obecnie Instytutem Weterynarii. O dużej wiedzy i sprawności organizacyjnej wojskowej służby weterynaryjnej w likwidacji księgosuszu świadczyć może fakt, że z tą samą chorobą na terenie dawnego Królestwa Polskiego /1844-1857/ cywilna służba weterynaryjna, dysponująca podobnymi środkami w zwalczaniu choroby, uporała się dopiero po prawie 13 latach[323].

W związku z podpisaniem w październiku 1920 roku układu o zawieszeniu broni, w grudniu zarządzono częściową demobilizację. Przed służbą weterynaryjną stanęło dodatkowe zadanie przeprowadzenia badań diagnostycznych i klinicznych u 71871 koni przewidzianych do zwolnienia. Ogółem do końca roku 1921, łącznie z końmi sprzedanymi i wybrakowanymi w czasie działań wojennych, przekazano poza wojsko 91372 konie /tabela 16/[324].

Duża liczba koni, jaką dysponowało wojsko, stworzyła konieczność rozbudowy urządzeń weterynaryjnych i ich lepszego wyposażenia. W tym celu w 1922 roku wydano instrukcję, w której omówiono normy należności zestawowych dla kuźni i ambulansów weterynaryjnych /tabela 17/[325].

Mobilizacja koni dla Wojska Polskiego powierzona była trzydziestu komendom uzupełnień koni /Warszawa, Łomża, Modlin, Lublin, Kowel, Równe, Wilno, Lida, Grodno, Łódź, Częstochowa,

Skierniewice, Kraków, Bielsko, Katowice, Lwów, Tarnopol, Stanisławów, Poznań, Gniezno, Kalisz, Grudziądz, Bydgoszcz, Toruń, Brześć n.Bugiem, Siedlce, Baranowicze z siedzibą w Słonimie, Przemyśl, Jarosław, Kielce[326]. Na czas poboru koni dla wojska do poszczególnych komend przydzielano oficerów lekarzy weterynarii z jednostek wojskowych i zakładów weterynaryjnych.

Prócz komend uzupełnień koni działała służba remontu, do której zadań należała rejestracja, przegląd, klasyfikacja i ewidencja oraz pobór sklasyfikowanych koni, mułów i osłów na obszarze państwa. Służba remontu zajmowała się również zakupem i ustalaniem zasad ewidencji koni, ich brakowaniem, prowadzeniem statystyki zwierząt pociągowych i jucznych oraz współdziałaniem z władzami państwowymi w zakresie hodowli koni. Działające przy służbie remontu komisje remontowe zajmowały się zakupem koni dla pokrycia normalnych ubytków koni, kształtujących się w granicach 10 % rocznie. Do komisji remontowych wchodzili przewodniczący komisji, jego zastępcy i lekarz weterynarii[327].

Realizacja zadań weterynaryjnych w oddziałach należała przede wszystkim do lekarzy weterynarii, których liczba według stanu z roku 1923 pozostała na tym samym poziomie jak w roku 1921. W okręgowych szpitalach koni oraz w nielicznych jednostkach jezdnych prócz lekarzy weterynarii zawodowych i rezerwy występowali oficerowie - podlekarze weterynarii i medycy weterynarii[328]. Zarówno jedni, jak i drudzy nie mieli pełnego wyższego wykształcenia weterynaryjnego. Podlekarz i medyk mógł zostać najwyżej kapitanem. Stan oficerów służby weterynaryjnej w okręgowych szpitalach koni w roku 1923 z podziałem na lekarzy

zawodowych i rezerwy oraz podlekarzy i medyków weterynarii przedstawia tabela 18[329]. Poza lekarzami, o których mowa, ponad 5 % ogólnego stanu służby z wyższym wykształceniem wchodziło w skład jej kierownictwa, pozostali pełnili obowiązki służbowe wynikające z ich przygotowania zawodowego w różnych jednostkach, a przede wszystkim w oddziałach liniowych /tabela 19/[330].

Na przełomie lat 1923/1924 nastąpiło w zasadzie zakończenie najbardziej dynamicznego etapu rozwoju służby weterynaryjnej. Również pod względem liczbowym korpus oficerów służby weterynaryjnej osiągnął wysokie stany, nie notowane w dotychczasowych etatach wojska na stopie pokojowej. Biorąc pod uwagę fakt, że w roku 1923 w czynnej służbie wojskowej znajdowała się poważna część lekarzy weterynarii, którzy służbę w odrodzonym Wojsku Polskim rozpoczęli przechodząc z różnych armii, zwłaszcza zaborczych, rok ten przedstawiłem w imiennym wykazie oficerów /tabela 20/[331].

W roku 1924 stan służby weterynaryjnej powiększono o dwóch oficerów lekarzy weterynarii,przydzielonych do Centralnej Szkoły Podkowniczej oraz o trzech lekarzy weterynarii naznaczonych na stanowiska w trzech zapasach młodych koni /po jednym w każdym/, będących centralnymi zakładami Służby Remontu[332]. Konie przybyłe do zapasu dzielono na dwie grupy - kwarantannową i koni zdrowych. Lekarz weterynarii zapasu prowadził specjalną ewidencję koni oraz ambulans /szpital/ weterynaryjny[333].

Liczba oficerów służby weterynaryjnej w roku 1924 wynosiła:

- oficerów zawodowych - lekarzy weterynarii - 178 /13 pułkowników, 20 podpułkowników, 47 majorów, 69 kapitanów, 29 porucznikó/;

- oficerów zawodowych - podlekarzy weterynarii - 5 /2 kapitanów, 3 poruczników/;
- oficerów zawodowych - medyków weterynarii - 16 /2 kapitanów, 14 poruczników/;
- oficerów rezerwy - lekarzy weterynarii - 312 /1 pułkownik, 5 podpułkowników, 76 majorów, 135 kapitanów, 80 poruczników, 15 podporuczników/;
- oficerów rezerwy - medyków weterynarii - 32 /2 kapitanów, 12 poruczników, 18 podporuczników/;
- oficerów pospolitego ruszenia - lekarzy weterynarii - 38 /5 podpułkowników, 15 majorów, 6 kapitanów, 5 poruczników, 7 podporuczników/.

Łącznie we wszystkich grupach znajdowało się 581 oficerów[334].

Prócz wymienionych, dwóch lekarzy weterynarii wchodziło w skład korpusu generalskiego - gen.bryg.lekarz wet. Józef Gabriel Malewski i gen.bryg.dr med.wet. Józef Starkowski[335].

Do personelu weterynaryjnego należeli także chorążowie, podoficerowie i szeregowi służby weterynaryjnej, pełniący funkcje pomocnicze. Grupę szeregowych stanowili majstrowie podkuwacze, sanitariusze weterynarii oraz obsługa koni.

Problemem towarzyszącym wojskowej służbie weterynaryjnej od momentu odzyskania niepodległości był odpowiedni dobór kadr na stanowiska oraz przygotowanie zawodowe i wojskowe lekarzy weterynarii. Szkoleniem pracowników dla wojskowej weterynarii na poziomie akademickim zajmowały się dwie uczelnie krajowe w Warszawie i we Lwowie. Mając na uwadze potrzebę rozwoju nauk weterynaryjnych, staraniem prezesa Rady Ministrów /31 VII 1922 -

14 XII 1922/ oraz ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego /31 VII 1922 - 21 VIII 1922/ lekarza weterynarii profesora doktora Juliana Nowaka, w ramach programu budowlanego dla wydziałów lekarskich powstał w Krakowie Instytut Weterynarii, który praktycznie nie rozwinął działalności dydaktycznej[336].

XXII. STRUKTURA ORGANIZACYJNA SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Zakończenie zasadniczej przebudowy i organizacji służby weterynaryjnej w warunkach pokojowych przypada na początek lat dwudziestych. W okresie tym służba weterynaryjna w wojsku podlegała ministrowi spraw wojskowych, który dysponował fachowym doradcą w osobie szefa Wydziału III Departamentu II Ministerstwa Spraw Wojskowych[337].

Do głównych zadań służby należało zapewnienie odpowiedniego stanu zdrowotnego zwierzętom wojskowym oraz sprawowanie nadzoru sanitarno-weterynaryjnego nad mięsem i środkami spożywczymi pochodzenia zwierzęcego[338].

We wszystkich dowództwach okręgów korpusów /nr I Warszawa, nr II Lublin, nr III Grodno, nr IV Łódź, nr V Kraków, nr VI Lwów, nr VII Poznań, nr VIII Toruń, nr IX Brześć n.Bugiem, nr X Przemyśl/ istniały szefostwa weterynaryjne, posiadające etatowo, obok personelu pomocniczego, trzech lekarzy weterynarii - oficerów starszych /szef pułkownik, 1 podpułkownik i 1 major/[339]. Szefowi służby weterynaryjnej DOK podlegał okręgowy szpital koni, podporządkowany pod względem organizacyjnym dyonowi taborów. Pociągnęło to za sobą likwidację w roku 1924 etatów oficerskich służby weterynaryjnej w jednostkach taborowych. Funkcje te na czas pokoju przejęli lekarze weterynarii okręgowych szpitali koni. Prócz wymienionych zadań oficerowie szpitali odpowiadali za prowadzenie ewidencji służby weterynaryjnej okręgów korpusów oraz za szkolenie i uzupełnianie kadr weterynaryjnych we wszystkich formacjach wojskowych o trakcji konnej. Okręgowe szpitale koni zobowią-

zane były także do pełnienia wszechstronnej opieki lekarsko-weterynaryjnej nad końmi oddziałów nie posiadających służby weterynaryjnej, a stacjonujących w ich pobliżu. Komendant okręgowego szpitala podlegał pod względem służbowym dowódcy dyonu taborów, fachowo zaś szefowi służby weterynaryjnej DOK. W stosunku do kadry okręgowego szpitala koni miał on zakres uprawnień dowódcy samodzielnego batalionu.

Na składzie okręgowego szpitala koni znajdował się sprzęt i materiały weterynaryjne przewidziane normami wojennymi do rozwijania polowych urządzeń weterynaryjnych. Zaopatrywanie jednostek w leki i sprzęt weterynaryjny należało do służby zdrowia[340].

Służba weterynaryjna w formacjach wojskowych podlegała dowódcom. W jednostkach posiadających lekarza weterynarii personel pomocniczy podporządkowany był lekarzowi o prawach dyscyplinarnych dowódcy batalionu.

Jednostki wojskowe nie mające etatowych lekarzy weterynarii /pułki piechoty, dywizjony artylerii konnej i górskiej, jednostki saperów, Centralne Zakłady Wojsk Łączności i inne/ rozkazem dowódcy OK lub komendanta garnizonu przydzielano pod względem weterynaryjnym do jednej z formacji posiadającej oficera lekarza weterynarii. W podobny sposób rozwiązana była sprawa kucia koni.

Przy większej liczbie jednostek wojskowych, dla koordynacji zadań weterynaryjnych w garnizonie, rozkazem dowódcy garnizonu wyznaczano najstarszego stopniem i stanowiskiem lekarza weterynarii jednej z formacji wojskowych stacjonujących w danej miejscowości na lekarza weterynarii garnizonu. Podle-

gał on komendantowi garnizonu oraz był jego doradcą w sprawach weterynaryjnych; do jego obowiązków należało między innymi kierowanie dyżurami lekarzy weterynarii garnizonu. Zakres zadań lekarza weterynarii garnizonu dotyczył przede wszystkim udzielania pomocy weterynaryjnej zwierzętom wojskowym jednostek nie posiadających służby weterynaryjnej[341].

Personel pomocniczy służby weterynaryjnej stanowili podoficerowie weterynarii występujący w jednostkach jazdy, dywizjonach artylerii konnej i górskiej, w batalionach sztabowych pułków piechoty, jednostkach łączności, saperów itp.[342]. Podlegali oni,podobnie jak sanitariusze weterynarii oraz podkuwacze koni,pod względem służbowym dowódcom pododdziałów. Fachowy nadzór nad ich działalnością sprawował lekarz weterynarii formacji[343].

Szkolenie majstrów podkuwaczy przeprowadzano w Centralnej Wojskowej Szkole Podkowniczej podlegającej służbowo dowódcy OK, a fachowo Wydziałowi Weterynaryjnemu Departamentu II Ministerstwa Spraw Wojskowych. Komendant szkoły korzystał z praw przysługujących dowódcy pułku. Czas nauki w szkole trwał 9 i pół miesiąca[344]. Młodszych majstrów podkuwaczy szkolono na 5 i pół miesięcznych kursach w okręgowych szkołach kucia koni. Od kandydatów wymagano świadectwa wyzwolenia na kowala lub zaawansowania praktycznego w zawodzie kowalskim. Wszyscy podkuwacze podlegali pod względem fachowym lekarzom weterynarii odpowiednich formacji[345].

Szkolenie sanitariuszy weterynarii dla jednostek konnych odbywało się podobnie jak poprzednio w okręgowych szpitalach koni[346].

W pierwszej połowie lat dwudziestych służba weterynaryjna posiadała oddział weterynaryjny wchodzący w skład Wojskowego Instytutu Sanitarnego. Kierownik tego oddziału podlegał pod względem służbowym szefowi Instytutu, a pod względem fachowym Wydziałowi Weterynarii Departamentu II Ministerstwa Spraw Wojskowych[347]. Otwarcie oddziału weterynarii przy Wojskowym Instytucie Sanitarnym było wstępem do podporządkowania całej weterynarii wojskowej służbie zdrowia, które nastąpiło w 1927 roku.

Do zadań oddziału należało prowadzenie badań i fachowe opiniowanie spraw przekazanych przez służbę weterynaryjną M.S. Wojsk. Celem pracy było postawienie na wysokim poziomie stanu zdrowotnego koni, dbanie o rozwój i postęp służby, a także o ulepszenie istniejących przepisów i urządzeń weterynaryjnych.

Dla odróżnienia od innych rodzajów wojsk i służb lekarze weterynarii nosili na patkach barwy kurtki z oliwkowymi wypustkami własne godło, przedstawiające miecz opleciony dwoma żmijkami. Podkuwacze koni należący do różnych oddziałów posiadali barwę patek, wypustki i godło swych broni oraz własne godło przedstawiające podkowę, noszone na lewym rękawie[348].

W okresie pierwszych sześciu lat od zakończenia wojny /1920/ w Wojsku Polskim dominowały wpływy francuskie zarówno w strukturach organizacyjnych, jak i w szkolnictwie, wyposażeniu, uzbrojeniu, a nawet w liczebności sił zbrojnych. Armia polska w tym czasie posiadała najwyższe w historii naszych dziejów stany koni, sięgające 80000 sztuk[349].

Pasza dla zwierząt stanowiła stałe zainteresowanie wojskowych lekarzy weterynarii zarówno ze względu na jej jakość,

jak i ocenę przydatności. Normy należności pokojowych i wojennych dla podstawowych kategorii zwierząt pociągowych i jucznych przedstawia tabela 21[350]. Na czas wojny dzienna racja paszy treściwej podwyższona była średnio od 1 do $1\frac{1}{2}$ kg.

Po roku 1925, w wyniku dalszego doskonalenia struktur organizacyjnych wojska, zmniejszono trzykrotnie ogólną liczbę oficerów służby weterynaryjnej; wynikało to z likwidacji dziesięciu okręgowych szpitali koni, których utrzymywanie przy dobrze zorganizowanej służbie weterynaryjnej w jednostkach wojskowych, a także w większych garnizonach nie było celowe. W roku 1926 Wojsko Polskie posiadało etatowo 191 lekarzy weterynarii /15 pułkowników, 25 podpułkowników, 53 majorów, 68 kapitanów, 29 poruczników i podporuczników/[351] oraz jednego generała brygady[352].

XXIII. SŁUŻBA WETERYNARYJNA OGNIWEM ORGANIZACYJNYM DEPARTAMENTU SANITARNEGO MINISTERSTWA SPRAW WOJSKOWYCH

W kwietniu 1927 roku w wyniku kolejnych zmian organizacyjnych służba weterynaryjna została włączona do Departamentu Sanitarnego /Zdrowia/. Szef służby weterynaryjnej posiadał prawo referowania zagadnień fachowych bezpośrednio wiceministrom[353]. Zakres zadań i obowiązków lekarzy weterynarii w stosunku do lat poprzednich pozostał ten sam.

Dla zewnętrznego odróżnienia służby weterynaryjnej od innych służb wojskowi lekarze weterynarii od 1928 roku nosili na kołnierzach kurtek wiśniowe łapki z ciemnozielonymi wypustkami[354]. Stan ten trwał do ostatnich miesięcy poprzedzających wybuch drugiej wojny światowej. W tym czasie dla oficerów lekarzy weterynarii wprowadzono aksamitne wiśniowe otoki na czapkach oraz aksamitne wiśniowe łapki z zielonymi wypustkami na mundurach. Przy ubiorze wieczorowym noszono czarne spodnie z wiśniowymi lampasami[355].

Uzupełnianie szeregów służby lekarsko-weterynaryjnej na potrzeby wojska odbywało się na zasadzie przyznawania przez M.S. Wojsk. stypendiów studentom medycyny weterynaryjnej, którzy zobowiązani byli po ukończeniu studiów do odsłużenia określonego czasu w wojsku[356]. Kandydaci na wojskowych lekarzy weterynarii otrzymywali weterynaryjne wykształcenie akademickie w uczelniach weterynaryjnych Lwowa i Warszawy[357]. Przyszły oficer lekarz weterynarii, obok przygotowania zawodowego, przechodził roczne przeszkolenie jako szeregowy /6 miesięcy w pułku kawalerii i 6 miesięcy w Szkole Podchorążych Kawalerii w Grudziądzu/, kończył kursy specjalistyczne, odbywał praktykę

zawodową, a po zdaniu egzaminów na oficera, jako podporucznika lekarza weterynarii-aspiranta wcielano go na okres próbny, trwający 3 miesiące, do jednej z formacji konnych[358].

Poważny wpływ na szkolenie korpusu oficerów weterynarii Wojska Polskiego miały doświadczenia przeniesione z Francji, gdzie w roku 1885 ministerstwo wojny powołało przy szkole jazdy w Saumur oddział weterynaryjny /Division E.Vétérinaires Aides Majors/, w którym lekarze weterynarii po ukończeniu cywilnej szkoły weterynaryjnej, deklarujący się do pracy w wojsku, przechodzili roczne przeszkolenie w pułkach jazdy, a następnie poddawani byli egzaminom na oficerów[359].

Stałego doskonalenia i podnoszenia na wyższy poziom wiedzy wojskowo-weterynaryjnej wymagano również od oficerów zawodowych. W latach 1923-1928 wszyscy lekarze weterynarii od podporucznika do pułkownika przeszli przeszkolenie na kursach w Centralnej Szkole Kawalerii w Grudziądzu[360], gdzie w czasie trzymiesięcznych zajęć podnosili swe kwalifikacje ogólnowojskowe i specjalistyczne[361].

Obok dokształcania oficerów zawodowych prowadzono szkolenie lekarzy weterynarii rezerwy. Dla uzyskania stopni oficerskich przechodzili oni skróconą służbę wojskową w Szkole Podchorążych Rezerwy Artylerii we Włodzimierzu Wołyńskim[362]. Etat korpusu oficerskiego służby weterynaryjnej w roku 1928 wynosił 162 oficerów zawodowych - lekarzy weterynarii /13 pułkowników, 19 podpułkowników, 52 majorów, 58 kapitanów, 20 poruczników/ oraz 1 kapitana - podlekarza weterynarii i 2 poruczników - medyków weterynarii[363]. Przydział lekarzy weterynarii do poszczególnych rodzajów wojsk i służb oraz faktyczną obsadę

stanowisk przedstawia tabela 22[364].

Różnice w liczbie stanowisk oficerskich, w porównaniu z rokiem 1926, wynikały z następujących zmian organizacyjnych:

- likwidacji w wydziale weterynarii Departamentu Sanitarnego M.S.Wojsk. i we wszystkich szefostwach weterynaryjnych DOK po jednym etacie oficerskim /11/;
- nieobsadzenia dziesięciu etatów lekarzy weterynarii w dywizjonach taborów, obsługiwanych po rozwiązaniu okręgowych szpitali koni przez nieetatowych i etatowych lekarzy weterynarii garnizonów;
- skreślenia dwóch etatów lekarzy weterynarii w zapasach młodych koni /likwidacja zapasów/;
- nieobsadzenia dwóch stanowisk oficerskich lekarzy weterynarii w 8 i 26 pułku artylerii polowej;
- wprowadzenia nowych lub dodatkowych etatów oficerskich służby weterynaryjnej do Departamentu Kawalerii /1/, do Wojskowego Instytutu Gazownictwa /2/, do Szkoły Podchorążych Rezerwy Artylerii /1/, do Zapasu Koni /1/, do Pułku Manewrowego Artylerii /1/, do trzech dywizjonów artylerii konnej /3/, do Korpusu Ochrony Pogranicza /8/ i dwóch komend garnizonów /2/.

Mimo różnych nawyków wyniesionych ze szkół i armii o odmiennych strukturach organizacyjnych korpus osobowy oficerów weterynarii był należycie przygotowany do wykonania stojących przed nim zadań. Cechowała go zwartość moralna i wysoka etyka zawodowa, które odegrały ważną rolę w kształtowaniu poprawnej opinii o zawodzie. Do roku 1928 oficerom lekarzom weterynarii

i oficerom korpusu weterynaryjnego służącym w Wojsku Polskim nadano następujące odznaczenia państwowe:

- Order Virtuti Militari klasy V /płk Kazimierz Zagrodzki, mjr Józef Zdzisław Karpiński, kpt. Jan Eberle, por. Alojzy Bąk/;
- Order Polonia Restituta - Krzyż Komandorski klasy III /dr Piotr Boczkowski, dr Mieczysław Dalkiewicz, gen.brygady Józef Malewski, dr Franciszek Fischoeder/;
- Order Polonia Restituta - Krzyż Oficerski klasy IV /płk Kazimierz Zagrodzki, dr Jan Kiszkiel/;
- Order Polonia Restituta - Krzyż Kawalerski klasy V /dr Henryk Lang/;
- Krzyż Walecznych - 41 oficerom, w tym czterokrotnie mjr Józef Zdzisław Karpiński, trzykrotnie płk Jan Ślaski i mjr Stanisław Grudzień, dwukrotnie kpt. Kazimierz Lorenz, kpt. Stanisław Ejzert i kpt. Józef Składnik;
- Złoty Krzyż Zasługi - 14 oficerów;
- Srebrny Krzyż Zasługi - 4 oficerów.

W roku 1928 jeden z oficerów lekarzy weterynarii szefostwa weterynaryjnego DOK VI we Lwowie, Aleksander Michałowski, został mianowany generałem brygady stanu spoczynku[365].

Postępująca modernizacja armii prowadziła do dalszych zmian etatowych służby weterynaryjnej. Według stanu z roku 1932 wszystkie DOK oraz jednostki liniowe o trakcji konnej posiadały po jednym lekarzu weterynarii z wyjątkiem dziewięciu dyonów taborowych /Warszawa, Lublin, Sokółka, Przemyśl, Łęczy-

ca, Lwów, Poznań, Toruń, Brześć n.Bugiem/[366], obsługiwanych na tych samych zasadach jak w roku 1928. Korpus osobowy służby weterynaryjnej w roku 1932 liczył 153 oficerów /11 pułkowników, 16 podpułkowników, 60 majorów, 42 kapitanów, 15 porucznikow, 11 podporuczników/ oraz 1 kapitana - podlekarza weterynarii i 1 porucznika - medyka weterynarii. Etatową obsadę stanowisk oficerskich w rodzajach wojsk i jednostkach centralnego podporządkowania przedstawia tabela 23[367].

Ukształtowany na początku lat trzydziestych stan osobowy oficerów weterynarii przetrwał do roku 1939. Cztery miesiące przed wybuchem II wojny światowej Wojsko Polskie miało w służbie czynnej 160 lekarzy weterynarii /6 pułkowników, 16 podpułkowników, 64 majorów, 47 kapitanów i 27 poruczników/[368]. Na jednego lekarza przypadać miało pod względem opieki weterynaryjnej od 400 do 500 koni[369]. Liczba oficerów służby weterynaryjnej rezerwy nie jest znana. Biorąc pod uwagę zadania czasu wojennego, należy sądzić, że przekraczać ona musiała przynajmniej podwójnie stan lekarzy weterynarii pełniących zawodową służbę wojskową.

XXIV. CENTRUM WYSZKOLENIA I BADAŃ WETERYNARYJNYCH

Poważną rolę w doskonaleniu kadr korpusu osobowego oficerów służby zawodowej i rezerwy, jej wyposażeniu oraz szkoleniu fachowym podkuwaczy i podoficerów nadterminowych, odegrało Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych, powołane w roku 1934 z inicjatywy zastępcy szefa Departamentu Sanitarnego /Zdrowia/ do Spraw Weterynaryjnych - szefa służby weterynaryjnej M.S.Wojsk., płk.lek.wet. Jana Ślaskiego /schemat 8/[370]. Pomieszczenia Centrum znajdowały się w Warszawie przy ulicy Ratuszowej 21.

Nowa jednostka służby weterynaryjnej powstała z dwóch niezależnych od siebie szkół - Podoficerów Zawodowych Służby Weterynaryjnej /komendant płk dr wet. Józef Kulczycki/ i Wojskowej Pracowni Weterynaryjnej /kierownik płk dr wet. Marian Mieszkowski/. Komendantem Centrum do II wojny światowej był płk doc.dr Józef Kulczycki, późniejszy profesor zwyczajny Uniwersytetu Warszawskiego, który od roku 1935 prowadził dodatkowo wykłady na wydziale weterynarii w Warszawie z wybranych działów chirurgii, weterynarii sądowej i anatomii topograficznej[371].

Strukturę organizacyjną Centrum stanowiły dwa oddziały, trzy kliniki, sześć laboratoriów, kuźnia szkolna, pracownia parazytologiczna oraz biblioteka i muzeum. Do zadań oddziału wyszkolenia należała organizacja i szkolenie oficerów lekarzy weterynarii oraz szkolenie podoficerów weterynarii i majstrów podkuwaczy. Szkolenie oficerów zawodowych przeprowadzano na trzymiesięcznych kursach uzupełniających, organizowanych w miesiącach zimowych /listopad - luty/ oraz na sześciomiesięcznych kursach specjalistycznych. Oficerów lekarzy weterynarii rezerwy

szkolono na skróconych kursach, trwających 10 dni. Okres szkolenia podoficerów weterynarii nadterminowych i majstrów podkuwaczy służby czynnej trwał 9 miesięcy, zaś rezerwistów przewidzianych etatami czasu wojennego 4 tygodnie.

W kuźni szkolnej o 20 paleniskach wiedzę teoretyczną i praktyczną zdobywali przyszli majstrowie podkuwacze, dokształcali się w zakresie ortopedii i teorii kucia ortopedycznego lekarze weterynarii, studenci wydziału weterynaryjnego Uniwersytetu Warszawskiego oraz personel służby weterynaryjnej.

Od roku 1930 w wyposażeniu jednostek konnych i służb znajdowały się trzy rodzaje kuźni polowych. Podstawowymi zestawami podkowniczymi były w dalszym ciągu zestaw majstra podkuwacza, przeznaczony do kucia koni z użyciem ognia /na gorąco/ i torba podkuwacza z najpotrzebniejszymi narzędziami podkowniczymi, służącymi do doraźnego podkuwania koni podkowami gotowymi /na zimno/[372].

Działające w składzie oddziału badań laboratoria spełniały różne funkcje. Laboratorium nr 1 przeznaczone było do badań materiałów bieżących, pochodzących z jednostek wojskowych, nr 2 prowadziło prace eksperymentalne w zakresie bakteriologii oraz produkcji wysokozjadliwych toksyn i anatoksyn, używanych w profilaktyce i terapii weterynaryjnej, nr 3 zajmowało się między innymi masową produkcją anatoksyny i surowicy przeciwtężcowej.

W latach 1933-1938, dzięki prężnej działalności laboratorium, uodporniono przeciw tężcowi ponad 60 tys. koni wojskowych. Postawiło to Polskę na pierwszym miejscu w świecie.

Pozostałe trzy laboratoria powstałe w 1937 roku - higieny pracy i badań klinicznych, higieny żywienia oraz hipologiczne prowadziły badania związane z prawidłową oceną i wykorzystaniem koni wojskowych, oceną pasz, stosowaniem pasz zastępczych, ustalaniem zasad naukowych przy ocenie użytkowania koni itp.

W planie mobilizacyjnym Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych przewidziano powołanie 1 Krajowego Szpitala Weterynaryjnego, dwóch szpitali polowych /11 i 13/ oraz kilku punktów ewakuacyjnych[373].

W latach 1924-1931 przy udziale służby weterynaryjnej wydano instrukcję normującą sposób postępowania w zakładzie remontu koni[374], opracowano zasady ewidencji i klasyfikacji zwierząt pociągowych w państwie[375] oraz ustalono zadania dla rejonowych inspektorów koni[376]. Normy klasyfikacyjne dla poszczególnych typów koni przedstawia tabela 24[377].

XXV. BUDOWNICTWO WETERYNARYJNE W WOJSKU ORAZ ZESTAWY WETERYNARYJNE I PODKOWNICZE

CZASOPISMA, INSTRUKCJE I REGULAMINY WETERYNARYJNE STANY KONI W OKRESIE TYSIĄCLECIA

Służba weterynaryjna okresu międzywojennego wniosła również swój wkład w budownictwo wojskowe. Otrzymane w spuściźnie po zaborcach stajnie i ambulanse weterynaryjne znajdowały się najczęściej w stanie opłakanym. W czerwcu 1932 roku na podstawie porozumienia zawartego między Departamentem Zdrowia i Departamentem Kawalerii zostały wydane "Zasady projektowania i budowy stajen". Ogólna kubatura stajen zbudowanych w latach 1923-1933 wynosiła 326 895 m^3. Dla ochrony zdrowia zwierząt w oddziałach Departament Zdrowia M.S.Wojsk. wspólnie z Departamentem Budownictwa opracował projekt budowy ambulansów weterynaryjnych, który po kolejnych modyfikacjach wszedł w życie w marcu 1934 roku.

Również w projektowaniu pomieszczeń dla psów zaznaczył się pewien postęp. Prace na tym odcinku prowadzone były przez Szefostwo Łączności, Departament Budownictwa i Departament Zdrowia M.S.Wojsk.[378], w składzie którego działała od roku 1927 wojskowa służba weterynaryjna.

Godną uwagi aktywność wykazano w okresie międzywojennym na odcinku zaopatrzenia materiałowego. W roku 1937 służba weterynaryjna wprowadziła do użytku 53 zestawy weterynaryjne /tabela 25/[379]. Duża liczba zestawów wynikała z różnorodności zadań stojących przed ówczesną służbą weterynaryjną. Konstrukcja zestawów została tak pomyślana, aby mogły być użyte do celów specjalistycznych, a po odpowiednim połączeniu

/2-3 i więcej zestawów/ stworzyć warunki do działania wielo-profilowego. Wszystkie zestawy przewidziane normami mobilizacyjnymi nie odbiegały składem od zestawów weterynaryjnych czasu pokojowego.

Skład zestawów pozwala przypuszczać, że przy pomocy zawartego w nich sprzętu, materiałów trwałych, surowic, szczepionek, odczynników itp. możliwe było dokonywanie wszelkich prac weterynaryjnych, zarówno klinicznych, diagnostycznych i sekcyjnych, jak i laboratoryjnych, łącznie z oceną i badaniem zwierząt rzeźnych i mięsa.

Liczba zestawów weterynaryjnych na czas "W" zredukowana była do jednej trzeciej. Zapewniały one wykonanie niezbędnych zabiegów weterynaryjnych w warunkach polowych.

W podkownictwie obowiązywały trzy podstawowe zestawy:

- nr 85 - wyposażenie kuźni stałej na jednego majstra podkuwacza lub kowala;
- nr 86 - wyposażenie majstra podkuwacza;
- nr 87 - wyposażenie podkuwacza[380].

Podkuwacze koni dysponowali ośmioma rodzajami podków produkcji fabrycznej o 48 numerach[381] oraz podkowami specjalnymi, używanymi w korekcji ortopedycznej i leczeniu kończyn.

W 1930 roku wojskowa służba weterynaryjna rozpoczęła wydawanie własnego pisma kwartalnego pt. "Biuletyny Sekcji Weterynaryjnej Towarzystwa Wiedzy Wojskowej"[382], które w latach 1937-1938 wychodziło pod nazwą "Biuletyny Weterynarii Wojskowej". W ostatnim roku poprzedzającym wybuch II wojny światowej nastąpiła kolejna zmiana nazwy pisma, dostosowana do tytułów innych

czasopism wojskowych, redagowanych przez rodzaje wojsk i służb, na "Wojskowy Przegląd Weterynaryjny"[383], ukazujący się w każdym miesiącu. Zarówno "Biuletyny Weterynarii", jak i "Wojskowy Przegląd Weterynaryjny" poświęcone były weterynarii wojskowej i ogólnej. Reprezentowały one poziom naukowo-fachowy, a na ich łamach zabierali głos nie tylko lekarze wojskowi, lecz również naukowcy, a także praktycy. Myślą przewodnią pisma była pomoc w pracy pracownikom służby weterynaryjnej, w powiązaniu z potrzebami wojska i obronnością kraju.

Na treść numeru składały się prace oryginalne z zakresu weterynarii wojskowej, doniesienia na aktualne tematy i polemiki fachowe. Część miejsca poświęcano kronice służby weterynaryjnej w armiach państw obcych, głównie sąsiadujących z Polską. Omawiano w niej przede wszystkim sprawy organizacyjne oraz problemy zabezpieczenia weterynaryjnego wojsk. Prócz tego czasopismo zawierało komunikaty bibliograficzne o nowych książkach i oryginalnych artykułach zarówno krajowych, jak i zagranicznych. Stałe zwiększanie nakładu czasopisma świadczy o jego popularności wśród korpusu weterynaryjnego oraz wśród prenumeratorów cywilnych.

Przedmiotem szczególnej troski służby weterynaryjnej były instrukcje i regulaminy weterynaryjne, opracowywane komisyjnie w Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych. Podlegały one na wstępie wnikliwej ocenie szefów służby weterynaryjnej okręgów korpusu oraz pracowników naukowych Akademii Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie i wydziału weterynarii Uniwersytetu Warszawskiego, a następnie po ponownej kontroli i trzykrot-

nym czytaniu przekazywano je do druku. Poświęcone były sprawom organizacyjnym, wyposażeniu służby, profilaktyce ogólnej i przeciwepizootycznej, nadzorowi sanitarno-weterynaryjnemu nad zwierzętami rzeźnymi, mięsem i jego przetworami, badaniu paszy, kuciu koni itp.

Oceniając z perspektywy czasu wartość wydanych instrukcji i regulaminów weterynaryjnych, należy stwierdzić, że przygotowywano je wyjątkowo starannie. Dostarczały one służbie weterynaryjnej wszystkich ogniw organizacyjnych podstawowych danych, potrzebnych do prawidłowej realizacji zadań w różnych warunkach, zarówno w czasie pokoju, jak i wojny.

Na podstawie przeglądu działalności służby weterynaryjnej Wojska Polskiego w okresie międzywojennym można przyjąć, że poza utratą przez nią samodzielności /1927/ do bezsprzecznych jej zdobyczy należało:

- udoskonalenie struktur organizacyjnych;
- likwidacja księgosuszu w Polsce;
- osiągnięcie wysokiego poziomu organizacji szkolenia personelu weterynaryjnego służby czynnej i rezerwy;
- zapewnienie zwierzętom wojskowym wszechstronnej opieki lekarsko-weterynaryjnej;
- powołanie pierwszej centralnej jednostki weterynaryjnej Wojska Polskiego /1934/ - Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych, oddziałującego na pracę całej służby;
- podjęcie przez Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych prac naukowo-badawczych;

- wyprodukowanie w Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych anatoksyny tężcowej oraz uodpornienie nią po raz pierwszy ~~w świecie~~ wszystkich koni wojskowych;
- postawienie na wysokim poziomie ochrony przeciwepizootycznej wojsk, lecznictwa weterynaryjnego, organizacji szkolenia i wyposażenia służby weterynaryjnej oraz opieki weterynaryjnej nad zwierzętami rzeźnymi i mięsem;
- wydawanie od 1930 roku do wybuchu II wojny światowej pierwszego czasopisma zawodowego, poświęconego weterynarii wojskowej;
- zapewnienie instrukcjom, przepisom i zarządzeniom weterynaryjnym poziomu odpowiadającego dzisiejszym normom wydawniczym;
- nawiązanie stałej współpracy z cywilną służbą weterynaryjną w zakresie wojskowo-obronnym i profilaktyki sanitarno-przeciwepizootycznej,

Wszystkie z wymienionych zagadnień podporządkowane były bezpośrednio lub pośrednio sprawie najważniejszej - przygotowaniu służby do zabezpieczenia weterynaryjnego wojsk w czasie wojny.

*

W pracy sporo miejsca poświęciłem sprawom ustalenia lub przynajmniej w przybliżeniu podania stanów koni, głównie wierzchowych, w różnych okresach historycznych, a także w konkretnych, często występujących po sobie latach. Wynika to z zadań, jakie spoczywały na służbie weterynaryjnej, reprezen-

towanej często przez specjalistów o bardzo zróżnicowanym poziomie zawodowym lub też przez ludzi spełniających wymienione funkcje w sposób przypadkowy. Mówiąc o pracy służby weterynaryjnej należy zastrzec się, że nie same stany koni decydowały o jej zadaniach. Poważny wpływ na działalność weterynaryjną miał także stan epizootyczny i ekonomiczny kraju, okres, w jakim działano /pokój lub wojna/ , jakość i ilość furażu, eksploatacja koni, a także poziom profilaktyki weterynaryjnej. W każdym razie zdrowy koń, zdolny do użycia w walce lub w ćwiczeniach, był wykładnią pracy służby weterynaryjnej w ocenie dowódców.

Przy obliczaniu stanów koni oparłem się przede wszystkim na opracowaniach dwóch historyków sztuki wojennej: Lesława Dudka, omawiającego okres od zarania naszej państwowości do roku 1864 i Jana Wimmera, przedstawiającego lata do drugiej połowy XVIII wieku. Dane o stanie koni w powstaniach narodowych, w Wojsku Polskim na obczyźnie oraz w formacjach polskich przed I wojną światową i później, aż do 1939 roku, pochodzą z opracowań innych autorów.

W okresie poprzedzającym rok 1939, Wojsko Polskie posiadało średnio o 30 % niższe stany koni w stosunku do lat 1921-1926 /tabela 26/[384]. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego w 1938 roku z ogólnej liczby 3 900 000 koni w kraju, na wojsko przypadało 1,47 %[385].

Liczby koni w okresie tysiąclecia, uwzględnione w tabeli 27[386], omówiłem również w kolejnych rozdziałach pracy. W każdym przypadku aż do I wojny światowej podane liczby z całą pewnością odbiegają w granicach kilku, a nawet kilkunastu procent

od stanu faktycznego. Wynika to z różnorodności wojsk oraz nieuwzględniania w wykazach wojska koni taborowych, należących do osób prywatnych /podwody, konie najemne/, występujących jako siła pociągowa w taborach, a także w artylerii. Konie te musiano otaczać opieką weterynaryjną na równi z końmi stanowiącymi własność wojska, co niewątpliwie leżało w interesie sił zbrojnych.

Duży wpływ na stan liczebny koni i jego płynność miały wojska terytorialne oraz wojska powoływane doraźnie, które także posiadały transport konny, a nawet oddziały jezdne. Obrazuje to tabela 28[387], którą powtarzam za Dudkiem. Dokonany w niej podział na wojska stałe i powoływane doraźnie pozwala spojrzeć szerzej nie tylko na problemy gospodarki i ekonomiki wojska w następujących po sobie okresach historycznych, lecz również na towarzyszące tym problemom zagadnienia weterynaryjne związane z koniem i choć stany koni w poszczególnych rodzajach wojsk nie są znane, z całą pewnością można twierdzić, że sprawy zdrowotne zwierząt musiały stanowić stały przedmiot troski służby weterynaryjnej. Dla lepszej komunikatywności, w tabeli użyto współczesnego nazewnictwa, dzieląc wojska na "terytorialne" i "operacyjne".

Prócz koni taborowych, wielokrotnie omawianych w tekście, występowały konie artyleryjskie nie wchodzące w skład etatu wojska aż do roku 1800 /Legia Naddunajska/. Według danych źródłowych, w latach 1648-1655 na 1000 koni broni jezdnych przypadało 100 koni najemnych, używanych w artylerii. Podobna sytuacja istniała w odniesieniu do koni taborowych, których stany w stosunku do pozostałych koni /wyższe do XVIII wieku,

niższe w okresach późniejszych/ kształtowały się na różnym poziomie i wynosiły od 10 do 20, a nawet więcej procent. Ocena ta dotyczy jednostek, w których liczba koni sięgała od kilku do kilkunastu tysięcy. Można przyjąć, że przy stanie koni od 6500 do 15000 - liczba koni taborowych wynosiła 750 do 1400 sztuk.

XXVI. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA PRACY SŁUŻBY WETERYNARYJNEJ WOJSKA POLSKIEGO W LATACH 1939-1979

Niniejsza rozprawa poświęcona problemom wojskowej służby weterynaryjnej w tysiącletniej historii naszego kraju pokazuje nie tylko rozwój organizacyjny służby na tle jej działalności, lecz także jej liczebność, wyposażenie, system szkolenia itp. Mając na względzie fakt, że niektóre wypracowane w ciągu wieków metody pracy są nadal aktualne i zapewne będą aktualne w przyszłości, chciałbym poświęcić trochę miejsca charakterystyce służby w okresie od września 1939 roku do chwili obecnej, ze zwróceniem szczególnej uwagi na realizowane przez nią zadania.

W kampanii wrześniowej pracownicy wojskowej weterynarii służący w oddziałach liniowych nieśli pomoc rannym i chorym koniom, stanowiącym podstawowy środek transportu armii. Pełnili oni zadania weterynaryjne w jednostkach konnych, w szpitalach i laboratoriach weterynaryjnych, w związkach operacyjnych i taktycznych, w składach weterynaryjnych, w jednostkach remontowych koni, w nadzorze sanitarno-weterynaryjnym nad zwierzętami rzeźnymi i środkami spożywczymi pochodzenia zwierzęcego, a także w komisjach poboru koni. W rozkazach operacyjnych z września 1939 roku służba weterynaryjna wśród służb tyłowych wymieniana jest jako jedna z podstawowych[388].

Lekarze weterynarii działający po kampanii wrześniowej w oddziałach polskich na Zachodzie pełnili podobne funkcje. Ze względu na określony temat rozprawy przy omówieniu pracy służby weterynaryjnej na Zachodzie ograniczyłem się do przedstawienia jej w oddziałach polskich na terenie Francji i Wiel-

kiej Brytanii oraz działalności w obozach jenieckich, uważając ośrodki te za najbardziej charakterystyczne.

Do podstawowych zadań, stojących przed służbą weterynaryjną na obczyźnie należała opieka lekarsko-weterynaryjna nad zwierzętami pociągowymi i jucznymi /konie, muły/ oraz ochrona wojsk przed antropozoonozami[389].

Ukształtowany w okresie międzywojennym wśród zawodowych lekarzy weterynarii pogląd na konieczność stałego dokształcania wojskowego personelu weterynaryjnego spowodował, że już na początku 1940 roku w Combourg /Francja/ zorganizowano ośrodek służby weterynaryjnej, wchodzący w skład Centrum Szkolenia Sanitarnego Wojska Polskiego, z którego kierowano lekarzy weterynarii na specjalne szkolenie do francuskiego Centrum Wyszkolenia Kawalerii w Saumur[390], a następnie do polskich jednostek wojskowych, powstałych według etatów armii francuskiej[391].

W czerwcu 1940 roku po upadku Francji część oficerów lekarzy weterynarii Polaków przedostała się na teren Wielkiej Brytanii. Rolę szefostwa weterynaryjnego Wojska Polskiego spełniała Wojskowa Komisja Regulaminowa Służby Weterynaryjnej[392], do której zadań należało między innymi kierowanie lekarzy weterynarii na szkolenie stażowe w Royal /Dick/ Veterinary College w Edynburgu /Szkocja/, Glasgow, Londynie, Weybridge i innych. Głównym ośrodkiem szkolenia studentów medycyny weterynaryjnej, którym wojna przerwała możliwość kontynuowania nauki była Komisja Studiów Akademickich Medycyny Weterynaryjnej /The Polish Commitee of Medical Veterinary Study/, zorganizowana w październiku 1943 roku w Royal /Dick/ Veterinary College.

Dbałość o należyty poziom lekarzy i studentów weterynarii cechowała również obozy jenieckie[393], głównie w Murnau, gdzie powołano Koło Naukowe Lekarzy Weterynarii, skupiające około 60 osób. Do zadań koła należała organizacja zebrań naukowych, prowadzenie zajęć, udzielanie konsultacji, dokształcanie absolwentów medycyny weterynaryjnej oraz kształcenie studentów[394].

Miejsce szczególne w czasie II wojny światowej zajmuje służba weterynaryjna ludowego Wojska Polskiego powstała w 1943 roku na ziemi radzieckiej razem z tyłami 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki[395]. Występowała ona w kwatermistrzostwie dywizji oraz w jednostkach dywizyjnych /pułki piechoty i pułk artylerii/[396]. W dyspozycji służby znajdowały się dywizyjny szpital oraz pułkowe ambulanse weterynaryjne[397].

W miarę rozwoju wojska służbę weterynaryjną spotykamy w 1 Korpusie Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR[398], a następnie w 1 armii WP w ZSRR[399], reprezentowaną przez wydział służby weterynaryjnej[400], któremu podlegały: polowe laboratorium weterynaryjne, polowy szpital weterynaryjny, ewakuacyjny szpital weterynaryjny i armijny skład weterynaryjny[401].

Przy Sztabie Formowania i Uzupełnień działał Zarząd Zaopatrzenia Materiałowo-Technicznego, w skład którego wchodził wydział weterynarii[402], kierujący pracą 5 Garnizonowego Szpitala Weterynaryjnego i polowego laboratorium weterynaryjnego[403].

W związku z przeniesieniem działań wojennych na teren Polski przystąpiono do organizacji 2 armii Wojska Polskiego[404], a następnie 3 armii Wojska Polskiego i Frontu Polskiego[405].

Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej w obydwu armiach była identyczna jak w 1 armii Polskiej w ZSRR. Ze względu na trudności organizacyjne 15 listopada 1944 roku przerwano formowanie jednostek służby weterynaryjnej 3 armii Wojska Polskiego[406].

Dla koordynacji zadań centralnych i frontowych, w sierpniu 1944 roku powołano Szefostwo Zaopatrzenia Wojska Polskiego z wydziałem, a następnie oddziałem służby weterynaryjnej[407], któremu podporządkowano jednostki weterynaryjne sformowane przez Zarząd Zaopatrzenia Materiałowo-Technicznego Głównego Sztabu Formowania oraz trzy frontowe szpitale weterynaryjne, jedno laboratorium weterynaryjne, frontowy skład weterynaryjny oraz służbę weterynaryjną okręgów wojskowych[408].

Prócz wymienionych jednostek służba weterynaryjna występowała w związkach taktycznych i oddziałach /pododdziałach/ o trakcji konnej, w punktach spędu bydła, w centralnych i armijnych szkołach, w dywizji rolno-gospodarczej oraz innych jednostkach konnych[409].

W styczniu 1945 roku pod opieką lekarską służby weterynaryjnej znajdowało się ponad 17000 koni[410]. Dla służby weterynaryjnej było to bardzo poważne obciążenie, jeśli weźmie się pod uwagę szczupłość kadr weterynaryjnych /w listopadzie 1944 roku 295 oficerów w tym 147 lekarzy i 148 felczerów weterynarii/[411].

Do głównych zadań służby weterynaryjnej w czasie II wojny światowej należało:

- leczenie i ewakuacja koni[412];
- profilaktyka przeciwepizootyczna i badanie laboratoryjne materiałów pochodzenia zwierzęcego[413];

- poprawa kondycji i pielęgnacji koni[414];
- nadzorowanie żywienia, pojenia, dopasowania rzędów i uprzęży, kucia koni, zabezpieczenia ich przed mrozami[415];
- prowadzenie rozpoznania epizootycznego terenów dyslokacji i przemarszu wojsk[416];
- nadzorowanie sanitarno-weterynaryjne armijnych punktów spędu bydła oraz badanie zwierząt rzeźnych i mięsa[417].

Miejsce szczególne w problematyce weterynaryjnej zajmowało szkolenie personelu weterynaryjnego prowadzone w 5 Garnizonowym Szpitalu Weterynaryjnym, w 4 Zapasowym Pułku Kawaterii, w 18,19 i 20 frontowych szpitalach weterynaryjnych oraz w jednostkach jezdnych[418]. Można powiedzieć, że były to zadania olbrzymie, których realizację komplikowała sytuacja wojenna.

W związku z zakończeniem wojny i rozwiązaniem lub przeformowaniem części jednostek weterynaryjnych nastąpiła reorganizacja służby. Obok tradycyjnych zadań realizowanych w czasie wojny rozwinięto działalność naukowo-badawczą, dostosowaną do wymogów armii. Stan ten trwał do lat pięćdziesiątych, w których służba weterynaryjna podjęła prócz zadań wykonywanych tradycyjnie problemy związane z rozwojem nowych środków walki. W szkoleniu służby główny nacisk położono na zabezpieczenie weterynaryjne zwierząt wojskowych przed skutkami użycia broni masowego rażenia. Sprawy te nabrały znaczenia w czasie wojny koreańskiej, w której zastosowana była broń biologiczna[419].

W latach 1955-1957, w wyniku prowadzonej modernizacji armii, przed służbą weterynaryjną stanęły następujące zadania[420]:

- zabezpieczenie weterynaryjne reorganizacji wojska i przekaza-

nie poza wojsko nadwyżek koni;

- przeanalizowanie i dostosowanie struktury organizacyjnej służby weterynaryjnej do aktualnych potrzeb wojska;
- przeanalizowanie i dostosowanie do aktualnych potrzeb wojska systemu i kierunku szkolenia służby weterynaryjnej;
- zwiększenie wpływu lekarzy weterynarii na stan sanitarny zakładów mięsnych, produkujących na potrzeby wojska;
- usprawnienie przechowywania, konserwacji i odświeżania zapasów weterynaryjnych oraz realizacja prac naukowo-badawczych, mających znaczenie dla ekonomiki wojennej i obronności kraju;
- ochrona zwierząt użytkowych i rzeźnych, będących główną bazą żywnościowo-surowcową dla wojska i społeczeństwa przed działaniem broni masowego rażenia;
- ocena przydatności zwierząt skażonych środkami trującymi, pyłem promieniotwórczym, a także napromienionych;
- ochrona środków spożywczych pochodzenia zwierzęcego przed skażeniami promieniotwórczymi, chemicznymi i zakażeniami biologicznymi, postępowanie z produktami skażonymi lub podejrzanymi o skażenie oraz kwalifikacja użytkowa produktów spożywczych;
- zapobieganie, rozpoznawanie i zwalczanie zakaźnych chorób zwierzęcych, grożących wyniszczeniem pogłowia zwierząt użytkowych, a także stanowiących problem zdrowotny dla ludzi.

W ostatnich latach przed służbą weterynaryjną, odpowiedzialną za tworzenie racjonalnych podstaw do oceny produktów zwierzęcych z punktu widzenia ich wartości zdrowotnej i odżywczej stanęły dodatkowe problemy związane z chemizacją rolnictwa. Opracowanie metod wykrywania pozostałości pestycydów i herbicydów w materiale biologicznym, w tym w środkach spożywczych pochodzenia zwierzęcego, stało się pilną koniecznością.

Oceniając pracę służby weterynaryjnej w okresie od września 1939 do 1979 roku należy przyznać, że przez stałe doskonalenie metod pracy i badań naukowych - spełniała ona nadal wszystkie zadania, jakie stały na jej drodze w poprzednich okresach. Zmieniał się tylko poziom usług oraz ciężar gatunkowy tych zadań. Odejście z armii konia, który przez całe wieki był przedmiotem troski wojskowej służby weterynaryjnej, przesunął ciężar jej odpowiedzialności w kierunku medycyny zapobiegawczej i ochrony wojsk przed antropozoonozami. W obecnej sytuacji zachodzi pytanie, czy koń dzisiaj powinien być brany pod uwagę jako zwierze pociągowe, juczne lub wierzchowe. Częściową odpowiedź znajdujemy w rozważaniach na temat drugiej wojny światowej, w której mimo olbrzymiego utechnicznienia wojsk Armia Radziecka posiadała 600 tysięcy kawalerzystów, Niemcy zaś, którzy początkowo dysponowali jedną dywizją kawalerii, ściągali konie z całej Europy dla sformowania pięciu nowych dywizji.

Koń w warunkach Europy wschodniej wszędzie tam, gdzie sieć dróg była rzadka, gdzie błota, lasy, góry i rzeki utrudniały lub uniemożliwiały wykorzystanie trakcji mechanicznej, był jedynym środkiem transportu, a w czasie ciężkich zim kontynentalnych był niezastąpiony przy przesuwaniu dział, dowo-

zie żywności czy ewakuacji rannych i chorych.

W 1941 roku 1 Korpus Gwardii Kawalerii Armii Radzieckiej w bardzo trudnych warunkach terenowych w okolicy Bobrujska i Słucka wstrzymał pochód wojsk niemieckich na okres półtora miesiąca[421]. Oddziały kawalerii radzieckiej w czasie II wojny światowej z powodzeniem przeprowadziły szereg bitew, z których na wyróżnienie zasługują - kombinowana operacja pod Moskwą /1941/, Stalingradem /1942/, Taganrogiem /1943/, Bobrujskiem /1945/[422].

W walkach na kierunku 1 armii WP w 1945 roku grupa kawalerii polskiej współdziałała z innymi rodzajami broni w przełamaniu Wału Pomorskiego. Poważną rolę w działaniach operacyjnych wojsk francuskich odegrała w 1944 roku również kawaleria /Wogezy, Czarny Las i inne/[423].

Rolę kawalerii w ostatniej wojnie i później najlepiej ilustrują wypowiedzi dowódców. Charakteryzując kawalerię radziecką gen.Manteufel pisał: "Rosjanie są przyzwyczajeni do życia w trudnych warunkach. Konie żywią się słomą z dachów domostw i to jest prawie ich całe pożywienie. Nie można zatrzymać natarcia tych wojsk przez odcięcie dróg dowozu, ponieważ rzadko można znaleźć kolumnę zaopatrzeniową, na którą można by uderzyć".

Garthoff wspominając w swej rozprawie pt. "Radziecka doktryna wojenna" przyznaje się do okrążenia, a następnie zniszczenia przez kawalerię radziecką w 1941 roku dwóch dywizji niemieckich. Duże straty zadawane przez kawalerię Niemcy ponosili na głębokich tyłach, w bagnach Prypeci, a także w czasie odwilży wiosną 1944 roku na Ukrainie.

W rozważaniach gen.Pattona wyczuwa się ubolewanie z powodu braku kawalerii w armii amerykańskiej. Charakteryzując sytuację bojową w czasie drugiej wojny światowej pisał: "Jeżeli mielibyśmy jedną dywizję kawalerii i artylerię w Tunezji i na Sycylii, ani jeden Niemiec nie uszedłby stamtąd żywcem". O kawalerzystach francuskich walczących na terenie Algierii jeden z dowódców algierskich w 1957 roku pisał: "Przenikają wszędzie i są szybsi od nas"[424].

Myślę, że są to sprawy oczywiste i nie wymagają dodatkowych dowodów, gdyż w czasie wojny każdy rodzaj broni staje się przydatny, a w razie braku materiałów pędnych i smarów koń może się okazać, zwłaszcza w systemie obrony cywilnej, niezastąpiony. Potwierdzają to również uczeni zachodni, którzy preferują zwiększanie pogłowia bydła kosztem trzody chlewnej, z zamiarem wykorzystania go nie tylko na mleko i mięso, ale również jako siły pociągowej[425].

XXVII. WNIOSKI KOŃCOWE

Zestawiając poruszone w rozprawie zagadnienia doszedłem do następujących wniosków:

- weterynaria jest dziedziną nauki, od której poziomu zależał nie tylko stan zdrowotny zwierząt, lecz również wojsk;
- wpływ pracy służby weterynaryjnej na stan zdrowotny zwierząt wojskowych oraz profilaktykę przeciwepizootyczną był proporcjonalny do stopnia przygotowania zawodowego pracowników zatrudnionych w lecznictwie weterynaryjnym;
- organizacja służby weterynaryjnej Wojska Polskiego stanowiła odbicie struktur organizacyjnych armii, a w okresie rozbiorów i później , sił zbrojnych państw, na których terenie powstawały formacje naszego wojska;
- znaczenie służby weterynaryjnej w formacjach jezdnych na przestrzeni wieków stale wzrastało, a jej wartość była wprost proporcjonalna do wartości całej armii;
- przejście od prymitywnych, często nieuzasadnionych metod leczenia zwierząt do poziomu z roku 1939 było konsekwencją wielowiekowego procesu kształcenia i doskonalenia personelu służby weterynaryjnej;
- stosowanie profilaktyki przeciwepizootycznej kontynuowane od zarania państwowości polskiej we wszystkich oddziałach wojskowych, w miarę doskonalenia metod rozpoznawczych chorób stawało się aktywnym sprzymierzeńcem służby zdrowia w walce z chorobami ludzi;
- stopień zabezpieczenia sanitarno-przeciwepidemicznego wojsk, realizowany przez służbę zdrowia zależny był również od

aktywności zawodowej wojskowej służby weterynaryjnej;

- na zdolność bojową wojsk, zwłaszcza formacji jezdnych, wpływał w poważnej mierze stan zdrowotny koni, a także sytuacja epizootyczna w oddziałach;
- badanie i ocena zwierząt rzeźnych i mięsa, będące ważnym ogniwem w systemie przeciwepidemicznego i przeciwepizootycznego zabezpieczenia wojsk łączy się ściśle z rozwojem wojska oraz stopniem przygotowania zawodowego kadr weterynaryjnych;
- zasadnicze zmiany jakościowe w metodach działalności służby weterynaryjnej oraz w unaukowieniu szeregu procesów tej działalności wniosło Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych;
- wypracowane w okresie tysiąclecia formy działania wojskowej służby weterynaryjnej, zdezaktualizowały się jedynie w zakresie poziomu usług i ciężaru gatunkowego zadań;
- usunięcie z pola zainteresowań wojska konia jako siły pociągowej budzi pewne obawy co do słuszności założeń na wypadek konfliktu zbrojnego, zwłaszcza w późniejszym okresie wojny, kiedy koń może oddawać, zarówno na tyłach wojsk, jak i w obronie cywilnej, nieocenione przysługi;
- podstawową rezerwę koni i jeźdźców na potrzeby wojska winny stanowić kluby jeździeckie, stadniny koni oraz ośrodki hodowli konia, w których do zajęć sportowych należałoby włączyć wybrane zagadnienia z zakresu obronności kraju;
- bez względu na dalsze modyfikacje armii służba weterynaryjna z racji swego przygotowania zawodowego pozostanie trwałym sojusznikiem służby zdrowia w działalności ma rzecz medycyny zapobiegawczej.

Jednostki konne Korony i Litwy
z etatową obsadą weterynaryjną /1784/*

Tabela 1

Lp	Nazwa oddziału	Rok sformowania	Liczba konowałów	Liczba koni	Uwagi
	Korona				
1	Wielkopolska Brygada Kawalerii Narodowej	1776	6	876	1 konował na szwadron
2	5 Brygada Kawalerii Narodowej	1776	6	876	
3	6 Brygada Kawalerii Narodowej	1776	6	876	
4	7 Brygada Kawalerii Narodowej	1776	6	876	
5	4 Pułk Przedniej Straży	1776	1	391	
6	5 Pułk Przedniej Straży	1776	1	391	
7	Trzy regimenty konne /dragonów/	1776	3	771	Po 257 koni w każdym regimencie
8	Regiment Gwardii Konnej	1776	-	465	
	Razem	-	29	5522	
	Litwa				
1	1 Brygada Kawalerii Narodowej Wielk.Ks.Litewskiego	1776	6	478	
2	2 Brygada Kawalerii Narodowej Wielk.Ks.Litewskiego	1776	6	478	
3	1 Pułk Przedniej Straży Wielk.Ks.Litewskiego	1776	-	374	
4	2 Pułk Przedniej Straży Buławy Wielk.Ks.Lit.	1776	-	150	
5	3 Pułk Przedniej Straży Buławy Polnej Wielk. Ks.Litewskiego	1776	-	150	
6	4 Pułk Przedniej Straży Wielk.Ks.Litewskiego	1733	-	395	
7	5 Pułk Przedniej Straży Wielk.Ks.Litewskiego	1733	-	327	
8	Regiment Gwardii Konnej	1733	-	318	
	Razem	-	12	2670	
	OGÓŁEM	-	41	8192	

* Prócz koni uwzględnionych w tabeli prawie każdy towarzysz posiadał jeden wóz taborowy z końmi. Podobna sytuacja miała miejsce w piechocie, gdzie zarówno wóz, jak i konie wchodziły w skład etatowego wyposażenia kompanii.

Jednostki konne Korony i Litwy
z etatową obsadą weterynaryjną
/8 X 1789/*

Tabela 2

Lp.	Nazwa oddziału	Liczba oddziałów	Liczba konowałów w oddziałach ogółem	Liczba kowali w oddziałach ogółem	Liczba koni w oddziale	Liczba koni w oddziałach ogółem
	Korona					
1	Brygada kawalerii narodowej	8	8	96	1819	14552
2	Pułk straży przedniej	5	-	40	1369	6845
3	Regiment Gwardii Konnej	1	-	-	465	465
	Razem	14	8	136	3653	21862
	Litwa					
1	Brygada kawalerii narodowej	2	2	24	2421	4842
2	Pułk straży przedniej	5	-	40	1098	5490
3	Regiment Gwardii Konnej	1	-	-	318	318
	Razem	8	2	64	3837	10650
	OGÓŁEM	22	10	200	7490	32512

* Prócz koni uwzględnionych w tabeli prawie każdy towarzysz posiadał jeden wóz taborowy z końmi. W piechocie zarówno wóz, jak i konie wchodziły w skład etatowego wyposażenia kompanii.

Stan koni w Legii gen.Jana Henryka Dąbrowskiego w kwietniu i maju 1801 roku

Tabela 3

Lp.	Nazwa oddziału /pododdziału/	Stan etatowy koni			Liczba koni chorych			Liczba koni w pododdziałach		
		oficerskich	ułańskich	Razem	leczonych poza wojskiem: oficerskich	leczonych poza wojskiem: ułańskich	Leczonych w pułku	oficerskich	ułańskich	Razem
1	Artyleria lekka	6	57	63	-	-	-	6	57	63
	Kawaleria									
2	sztab	13	2	15	-	-	-	13	2	15
3	1 kompania	7	55	62	2	-	13	5	42	60
4	2 kompania	9	59	68	4	2	16	5	41	62
5	3 kompania	7	54	61	-	2	12	7	40	59
6	4 kompania	9	56	65	-	1	14	9	41	64
7	5 kompania	9	54	63	-	2	8	9	44	61
8	6 kompania	9	58	67	2	4	10	7	44	61
9	7 kompania	9	51	60	-	1	20	9	30	59
10	8 kompania	7	54	61	-	3	14	7	37	58
	Razem	85	500	585	8	15	107	77	378	562

Jednostki konne Wojska Polskiego w służbie obcej zorganizowane w latach 1807-1813

Tabela 4

Lp.	Nazwa oddziału	Rok sformowania	Obsada weterynaryjna			Uwagi
			weterynarz	pomocnik weterynarza	kowal	
1	1 Pułk Polski Lekkokonny Gwardii	1807	1	2	16	
2	1 Pułk Ułanów Nadwiślańskich	1808	1	2	16	Utworzony 20 III z ułanów polsko-włoskich
3	1 Pułk Huzarów	1807	1	2	16	Utworzony 1 III dekretem Napoleona
4	2 Pułk Ułanów Nadwiślańskich	1811	1	2	16	
5	9 Pułk Ułanów Francusko-Polskich	1811	1	2	16	
6	3 Pułk Lekkokonny Polski Gwardii	1812	1	2	16	
7	Szwadron Tatarów Litewskich	1812	-	-	8	Od 1813 roku wszedł w skład 3 Pułku Eklererów Gwardii
8	3 Pułk Eklererów Gwardii	1813	1	2	16	
	OGÓŁEM	-	7	14	120	

Jednostki konne Wojska Polskiego
zorganizowane w latach 1806-1814

Tabela 5

Lp.	Nazwa oddziału	Rok sformowania	Obsada weterynaryjna			Uwagi
			konowałów	pomocników konowała	kowali*	
1	2	3	4	5	6	7
1	1 Pułk Strzelców Konnych	1806	1	-	8	
2	2 Pułk Ułanów	1806	1	-	8	
3	3 Pułk Ułanów	1806	1	-	8	
4	4 Pułk Strzelców Konnych	1806	1	-	8	
5	4 Pułk Ułanów	1813	1	-	8	
6	5 Pułk Strzelców Konnych	1806	1	-	8	
7	6 Pułk Ułanów	1806	1	-	8	
8	Chorągiew konna przewodnich /Gidów/	1809	-	-	2	
9	7 Pułk Ułanów	1809	1	-	8	Do 28 XII 1809 roku zwany 1 Pułkiem Jazdy wojsk francusko-galicyjskich
10	8 Pułk Ułanów	1809	1	-	8	Do 28 XII 1809 roku zwany 2 Pułkiem Jazdy wojsk francusko-galicyjskich
11	9 Pułk Ułanów	1809	1	-	8	Do 28 XII 1809 roku zwany 3 Pułkiem Jazdy wojsk francusko-galicyjskich
12	10 Pułk Huzarów	1809	1	-	8	
13	11 Pułk Ułanów	1809	1	-	8	
14	12 Pułk Ułanów	1809	1	-	8	
15	13 Pułk Huzarów	1809	1	-	8	Do 28 XII 1809 roku zwany 1 Pułkiem Huzarów galicyjsko-francuskich

1	2	3	4	5	6	7
16	14 Pułk Kirasjerów	1809	1	-	4	
17	15 Pułk Ułanów	1809	1	-	8	Do 28 XII 1809 roku zwany 6 Pułkiem Jazdy galicyjsko-francuskiej
18	16 Pułk Ułanów	1809	1	-	8	Do 28 XII 1809 roku zwany 7 Pułkiem Jazdy galicyjsko-francuskiej
19	17 Pułk Ułanów	1812	1	-	8	
20	18 Pułk Ułanów	1812	1	-	8	
21	19 Pułk Ułanów	1812	1	-	8	
22	20 Pułk Ułanów	1812	1	-	8	
23	21 Pułk Strzelców Konnych	1812	1	-	8	
24	Pułk Krakusów	1812	1	-	8	
25	1 Pułk Ułanów	1814	1	-	8	
26	2 Pułk Ułanów	1814	1	-	8	
27	Pułk Artylerii Pieszej	1809	1	-	28	W 12 kompaniach polowych 24 kowali i w 4 kompaniach garnizonowych 4 kowali
28	Pułk Artylerii Konnej	1808	1	1	15	8 kowali w kompanii, 1 w sztabie, 6 w trzech kompaniach pociągów art.
29	Batalion Posiłkowy Artylerii	1809	1	2	6	
30	Batalion Zaprzęgów Wojskowych	1811	1	1	11	
31	Samodzielna Kompania Pociągów	1811	-	-	2	
	Razem		29	4	260	

* Liczbę kowali podano według etatu z 30 III 1810 roku

Stan koni w Wojsku Polskim w latach 1807-1812*

Tabela 6

Lp.	Data	Liczba koni	Uwagi
1	XII 1807	5565	
2	1 I 1809	6035	
3	14 XI 1809	14526	
4	1 XI 1810	14768	Do etatu brakowało 649 koni
5	1811	16100	
6	15 I 1812	16354	
7	17 XI 1812	22851	

* Rocznie w jednostkach obsługi znajdowało się około 1000 koni taborowych.

Jednostki konne Wojska Polskiego z etatową obsadą weterynaryjną powstałe w latach 1815-1831*

Tabela 7

Lp.	Nazwa oddziału	Rok sformowania	Obsada weterynaryjna				Uwagi
			konowałów	pomocników konowała	uczniów konowała	kowali	
1	2	3	4	5	6	7	8
1	1 Pułk Strzelców Konnych	1815	1	4	12	8	
2	2 Pułk Strzelców Konnych	1815	1	4	12	8	
3	3 Pułk Strzelców Konnych	1815	1	4	12	8	
4	4 Pułk Strzelców Konnych	1815	1	4	12	8	
5	5 Pułk Strzelców Konnych /gwardii/	1815	1	4	12	8	
6	6 Pułk Strzelców Konnych	1831	1	4		8	
7	1 Pułk Ułanów	1815	1	4	12	8	
8	2 Pułk Ułanów	1815	1	4	12	8	
9	3 Pułk Ułanów	1815	1	4	12	8	
0	4 Pułk Ułanów	1815	1	4	12	8	
1	5 Pułk Ułanów im.Zamoyskich	1830	1	4	12	8	
2	6 Pułk Ułanów im. Dzieci Warszawskich	1831	1	4		8	
13	7 Pułk Ułanów	1831	1	4		8	
14	8 Pułk Ułanów	1831	1	4		8	Do 13 VI 1831 roku 1 Pułk Jazdy Płockiej
15	9 Pułk Ułanów	1831	1	4		8	Do 30 VII 1831 roku 2 Pułk Jazdy Sandomierskiej
16	10 Pułk Ułanów	1830	1	4	12	8	Do 1 VIII 1831 roku Pułk Jazdy Lubelskiej

2	3	4	5	6	7	8
10 Pułk Ułanów Litewskich	1831	1	4		8	
11 Pułk Ułanów Litewskich	1831	1	4		8	
12 Pułk Ułanów Litewskich	1831	1	4		8	
13 Pułk Ułanów	1831	1	4		8	
1 Pułk Jazdy Kaliskiej	1830	1	4	12	8	
1 Pułk Jazdy Krakowskiej	1830	1	4	12	8	
1 Pułk Jazdy Augustowskiej	1831	1	4		8	
1 Pułk Jazdy Płockiej	1830	1	4	12	8	Od 13 VI 1831 roku 8 Pułk Ułanów
1 Pułk Jazdy Sandomierskiej	1830	1	4	12	8	
2 Pułk Jazdy Sandomierskiej	1830	1	4	12	8	Od 30 VII 1831 roku 9 Pułk Ułanów
2 Pułk Jazdy Augustowskiej	1831	1	4		8	Od IV 1831 roku 7 Pułk Ułanów
2 Pułk Jazdy Kaliskiej	1831	1	4		8	
2 Pułk Jazdy Krakowskiej	1831	1	4		8	
2 Pułk Jazdy Płockiej	1831	1	4		8	
Pułk Jazdy Lubelskiej	1830	1	4	12	8	Od 1 VIII 1831 roku zwany 10 Pułkiem Ułanów
Pułk Jazdy Podlaskiej	1831	1	4		8	
Pułk Jazdy Wołyńskiej	1831	1	4		8	
1 Pułk Mazurów	1830	1	4	12	8	
2 Pułk Mazurów	1830	1	4	12	8	
Legia Litewsko-Ruska Konna i Piesza	1831	1	4		8	
Jazda Poznańska	1830	1	4	12	8	

1	2	3	4	5	6	7	8
38	Krakusy Kwatery Głównej	1831	1			4	17 IV 1831 roku szwadron odkomenderowany z 1 Pułku Jazdy Krakowskiej
9	Krakusy ks.Józefa Poniatowskiego	1831	1			4	Szwadron utworzony w I 1831 roku, wcielony 26 VII do 2 Pułku Jazdy Sandomierskiej
0	Krakusy Twierdzy Zamościa	1831	1			4	
1	Dywizjon Orła Białego	1830	1			4	26 VII wcielony do 2 Pułku Jazdy Sandomierskiej
1	Ułani Gwardii	1815	1			4	27 IX 1817 roku szwadron wcielony do Pułku Strzelców Konnych Gwardii
1	Oddział Złotej Chorągwi	1831	1			2	
1	1 Bateria Lekka Artylerii Konnej	1815	1			2	
1	2 Bateria Lekka Artylerii Konnej	1815	1			2	
1	3 Bateria Lekka Artylerii Konnej	1823	1			2	
1	4 Bateria Lekka Artylerii Konnej	1815	1			2	
1	5 Bateria Lekka Artylerii Konnej	1831	1			2	
1	Półbateria Konna Płocka	1831	1			2	
1	Rakietnicy Konni	1823	2			4	W półbaterii rakietników konnych i półkompanii rakietników pieszych po 1 konowale

1	2	3	4	5	6	7	8
51	Korpus Pociągów ,	1822	3		20	8	Składał się z dyw.pociągu gwardii i 3 bat. linii. Bat. liczył 48 wozów 4-konnych

* W wykazie uwzględniono jednostki, które posiadały w etacie konowała.

Roczny żołd personelu służby weterynaryjnej
w okresie Królestwa Polskiego

Tabela 8

Rodzaj broni	Wysokość żołdu															
	konował		konował z kuciem konia		uczeń konowała		starszy kowal		kowal z kuciem konia		kowal		uczeń kowala z kuciem konia		uczeń kowala	
	zł	gr	zł	gr	zł	gr	zł	gr	zł	gr	zł	gr	zł	gr	zł	gr
Piechota - gwardia	657	-	-	-	-	-	-	-	-	-	511	-	-	-	-	-
Artyleria konna	657	-	-	-	-	-	-	-	-	-	511	-	-	-	-	-
Piechota - wojska liniowe	644	25	-	-	-	-	-	-	-	-	498	25	-	-	-	-
Kawaleria	-	-	657	-	182	15	-	-	-	-	511	-	-	-	194	20
Artyleria piesza	644	25	-	-	-	-	-	-	-	-	498	-	-	-	-	-
Artyleria konna	-	-	657	-	-	-	-	-	510	05	-	-	255	15	-	-
Kompania pontonierów	-	-	-	-	-	-	498	25	-	-	-	-	-	-	-	-

Normy należności furażowych dla koni w Królestwie Polskim

Tabela 9

Lp.	Rodzaj furażu	Należność dzienna na 1 konia		Uwagi
		kg	kwarta*	
1	Owies	-	11	
2	Żyto	-	6	Zamiennik za owies
3	Jęczmień	-	8	Zamiennik za owies
4	Siano	4,5	-	
5	Słoma na sieczkę	1,4	-	Przy karmieniu żytem lub jęczmieniem
6	Słoma na ściółkę	1,8	-	

* 1 kwarta = 1,4 garnca, w przybliżeniu około 400-450 gramów ziarna. Dzienna należność karmy mieściła się w granicach normy biologicznej.

Stan koni w oddziałach polskich w roku 1831*

Tabela 10

Data	Stan koni				Razem
	W	A	J	P	
5 VI	11113	2440	-	-	13553
6 VII	12812	3398	-	-	16210
6 VIII	11444	1288	-	-	12732
12 VIII	11363	2232	-	-	13595
22 VIII	11196	3696	-	-	14892
5 IX	11217	3553	-	-	14770
8 X	2655	1986	4020	623	9284

* W-wierzchowe
A-artyleryjskie,
J-jazdy,
P-pociągowe

Wykazany w tabeli 10 stan koni w dniu 8 X, posiada odmienny od poprzednich podział na typy użytkowe. W /oficerskie/ i J /jezdne/ oznaczają konie wierzchowe. Biorąc pod uwagę konie pociągowe/6,7 % ogólnego stanu koni/, należy sądzić, że procent ten utrzymywał się również w poprzednich okresach /1831/. Tak więc jednostki posiadały średnio około 1000 koni przeznaczonych wyłącznie do taboru.

Formacje Legionów Polskich, ich dyslokacja i liczba koni w dniu 31 I 1917 roku

Tabela 11

Nazwa formacji wojskowej	Miejscowość	Liczba koni
Komenda Legionów Polskich	Warszawa	260
1 Pułk Piechoty	Zambrów	289
2 Pułk Piechoty	Zambrów	208
3 Pułk Piechoty	Zegrze	276
4 Pułk Piechoty	Zegrze	274
5 Pułk Piechoty	Ostrów	254
6 Pułk Piechoty	Dęblin	252
1 Pułk Ułanów	Ostrołęka	470
2 Pułk Ułanów	Mińsk Maz.	572
1 Pułk Artylerii	Góra Kalwaria	292
2 Dywizjon Artylerii	Grajewo	277
Dywizjon haubic	Pułtusk	160
Park amunicyjny	Łódź	388
Komenda taborów dywizji	Warszawa	750
Kompania techniczna	Modlin	44
Kompania saperów	Modlin	40
Oddział telefoniczny	Warszawa	27
Zakład sanitarny dywizji	Warszawa	127
Zakład sanitarny brygady	Zambrów	74
Urząd prowiantowy	Warszawa	47
Piekarnia	Modlin	144
Szpital polowy	Łódź	214
Komenda grupy	Dęblin	2
Warsztaty artyleryjskie	Dęblin	4
Szpitale Legionów Polskich	Dęblin	6
Stacja zborna	Rembertów	4
Dom rekonwalescentów	Kamińsk	6
Stacja zborna	Lublin	6
Sekcja wojskowa Naczelnego Komitetu Narodowego	Piotrków	6
Centralne biuro werbunkowe	Warszawa	2
Inspektorat werbunkowy	Grodzisk	1
Inspektorat werbunkowy	Mława	6
Inspektorat werbunkowy	Włocławek	1
Inspektorat werbunkowy	Kalisz	1
Inspektorat werbunkowy	Kielce	2
OGÓŁEM		5486

Czas leczenia i normy należności furażowych dla koni leczonych szpitalnie /1919-1920/

Tabela 13

Nazwa jednostki	Czas leczenia	Normy należności w kilogramach					
		typy koni	owies	pasza twarda	kartofle	siano	słoma
Oddział	7 dni	konie ciężkie	-	5,5	3,0	7,0	2,0
Ruchomy szpital weterynaryjny	do 4 tygodni	konie lekkie	-	4,5	2,5	6,0	2,0
Okręgowy szpital weterynaryjny	powyżej 4 tygodni	konie małe	-	3,5	2,6	5,0	2,0
Punkty odkarmiania koni	do 6 tygodni	konie wycieńczone	5,0	trawa zielona			2,0

Jednostki konne Wojska Polskiego z etatową obsadą weterynaryjną /1918-1921/*

Tabela 14

Oddział /pododdział/	Liczba jednostek	Obsada weterynaryjna w jednostce					Razem				
		lekarze	podoficerowie	sanitariusze	majstrowie podkuwaczy	podkuwacze	lekarze	podoficerowie	sanitariusze	majstrowie podkuwaczy	podkuwacze
Pułk szwoleżerów	3	2	1	2	3	5	6	3	6	9	15
Pułk ułanów	27	2	1	2	3	5	54	27	54	81	135
Pułk strzelców konnych	10	1	1	2	1	4	10	10	20	10	40
Pułk artylerii polowej	30	2	1	2	10	19	60	30	60	300	570
Pułk artylerii górskiej	2	1	1	2	2	6	2	2	4	4	12
Pułk artylerii ciężkiej	10	1	1	2	3	6	10	10	20	30	60
Pułk Artylerii Najcięższej	1	1	1	2	3	6	1	1	2	3	6
Dywizjon artylerii konnej	10	1	1	1	1	1	10	10	10	10	10
Dyon taborów	10	1	1	1	1	1	10	10	10	10	10
OGÓŁEM							163	103	186	457	858

* Podoficerów i sanitariuszy weterynarii oraz instruktorów podkuwaczy /majstrów podkuwaczy/ i podkuwaczy /młodszych majstrów podkuwaczy/ określono na podstawie materiałów źródłowych z 1922 roku. Należy sądzić, że w czasie wojny 1919-1920 uwzględniona w tabeli liczba pomocniczego personelu weterynaryjnego nie była niższa. Wynikało to z konieczności zapewnienia opieki weterynaryjnej samodzielnym grupom, operującym na różnych głębokościach. W zestawieniu uwzględniono oddziały /pododdziały/ liniowe posiadające w etatach lekarzy weterynarii, pozostałe jednostki z obsadą lekarsko-weterynaryjną omówiono w tekście. Tabela nie uwzględnia takich jednostek, jak pułki piechoty, wojska łączności, saperzy, w których występowali podoficerowie weterynarii /jeden w oddziale /pododdziale//, sanitariusze weterynarii /jeden do dwóch w oddziale/, majstrowie podkuwacze i podkuwacze. Liczbę majstrów podkuwaczy i podkuwaczy w poszczególnych jednostkach obrazują należności zestawowe, naliczane na te stanowiska, przedstawione w tabeli 17.

Etatowe stopnie i stanowiska oficerskie służby weterynaryjnej Wojska Polskiego w roku 1919

Tabela 15

Lp.	Stopień wojskowy	Zajmowane stanowisko
1	Generał brygady	Szef sekcji weterynaryjnej Ministerstwa Spraw Wojskowych
2	Pułkownik	Zastępca szefa sekcji weterynaryjnej M.S.Wojsk., pomocnik szefa sekcji weterynaryjnej M.S.Wojsk., inspektor weterynarii DOG, dyrektor Wojskowego Instytutu Serologicznego, dyrektor Wojskowego Laboratorium Bakteriologicznego
3	Podpułkownik	Naczelnik wydziału sekcji weterynaryjnej M.S.Wojsk., starszy lekarz weterynarii dywizji, starszy lekarz weterynarii kwatermistrzostwa, kierownik szpitala okręgowego koni, kierownik Szkoły Majstrów Podkuwaczy w Warszawie, kierownik Szkoły Wojskowych Sanitariuszy Weterynarii
4	Major	Referent sekcji weterynaryjnej M.S.Wojsk., starszy lekarz weterynarii pułku kawalerii, starszy lekarz weterynarii dywizji artylerii konnej, starszy lekarz weterynarii dywizji artylerii ciężkiej, starszy lekarz weterynarii zapasu koni w Warszawie, lekarz weterynarii sekcji żywnościowej Departamentu Gospodarczego M.S.Wojsk., kierownik dywizyjnego szpitala weterynaryjnego, kierownik frontowego szpitala weterynaryjnego, lekarz weterynarii - wykładowca szkoły oficerskiej
5	Rotmistrz	Lekarz weterynarii - referent inspektoratu weterynarii przy naczelnym dowództwie, lekarz weterynarii - referent dowództwa okręgu generalnego, lekarz weterynarii urzędu prowiantowego DOG, lekarz weterynarii garnizonu, lekarz weterynarii - asystent pułku artylerii, lekarz weterynarii - asystent dywizji artylerii, lekarz weterynarii - asystent szpitala koni, lekarz weterynarii - asystent Wojskowego Instytutu Serologicznego, lekarz weterynarii - asystent Wojskowego Laboratorium Bakteriologicznego, lekarz weterynarii pociągu amunicyjnego, lekarz weterynarii pociągu prowiantowego, lekarz weterynarii taborów dywizyjnych, lekarz weterynarii zapasu koni DOG.
6	Porucznik	Lekarz weterynarii do zleceń, lekarz weterynarii, lekarz weterynarii - młodszy asystent pułku jazdy, lekarz weterynarii - młodszy asystent artylerii, lekarz weterynarii - młodszy asystent szpitala koni, lekarz weterynarii - młodszy asystent zapasu koni
7	Podporucznik	Lekarz weterynarii - aspirant

Liczba koni przekazanych przez Ministerstwo Spraw Wojskowych poza wojsko /1919-1921/

Tabela 16

Lp.	Forma przekazania	Liczba koni
1	Odstąpiono rolnikom za pośrednictwem ministerstwa rolnictwa i dóbr państwowych	53385
2	Sprzedano rolnikom z licytacji	1248
3	Zwrócono właścicielom przekazane ochotniczo	362
4	Wydano żołnierzom - osadnikom rolnym	10962
5	Wypożyczono rolnikom na okres pięciu lat /rewers/	5477
6	Odstąpiono ministerstwu rolnictwa klaczy hodowlanych	420
7	Odstąpiono ministerstwu rolnictwa ogierów hodowlanych	17
8	Sprzedano /jako wybrakowane/ ludności rolniczej z licytacji w czasie działań wojennych	19501
	OGÓŁEM	91372

Normy należności dla ambulansów weterynaryjnych
i podkuwaczy koni z roku 1922

Tabela 17

Lp.	Nazwa jednostki	Rodzaj broni	Rodzaj urządzenia lub zestawu					
			urządzenie amb.wet.	urządzenie kuźni o 1 ognisku	urządzenie kuźni szkolnej	urządzenie sali wykładowej	zestaw majstra podkuwacza*	torba podkuwacza**
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Centralna Szkoła Kawalerii /oddział weterynarii/		1	2	1	1	2	-
2	Centralna Szkoła Podkownictwa		-	20	2	/a/	20	-
3	Okręgowy szpital koni		1	10	1	1	10	-
4	Centralna Szkoła Kawalerii	Jazda	-	1	-	-	1	-
5	Szwadron Centralnej Szkoły Kawalerii		-	1	-	-	1	/2/
6	Dowództwo pułku ułanów, szwoleżerów		1	/b/	-	-	1	1
7	Szwadron liniowy		-	1	-	-	1	3
8	Szwadron techniczny		-	1	-	-	1	1
9	Dowództwo pułku strzelców konnych		1	/c/	-	-	-	1
10	Szwadron strzelców konnych		-	1	-	-	1	3

1	2	3	4	5	6	7	8	9
11	Centralna Szkoła Artylerii	Artyleria	1	3	-	-	3	4
12	Dowództwo pułku artylerii polowej górskiej ciężkiej		1	/d/	-	-	1	1
13	Dowództwo dyw.art.polowej górskiej ciężkiej		-	2	-	-	-	-
14	Dowództwo dywizjonu artylerii konnej		1	/c/	-	-	1	1
15	Bateria polowa górska ciężka		-	/d/	-	-	1	1
16	Bateria artylerii konnej		-	1	-	-	1	2
17	Centralna Szkoła Aspirant. Ofic.	Piechota	1	1	-	-	1	2
18	Dowództwo pułku		-	1	-	-	1	-
19	Dowództwo pułku	Wojska łączności	-	2	-	-	2	-
20	Kompania telefoniczna jazdy		-	-	-	-	-	1
21	Obóz Wyszkolenia Wojsk Łączności		-	-	-	-	-	1
22	Centralny Zakład Wojsk Łączności		-	-	-	-	-	1
23	Dowództwo pułku	Saperzy	-	1	-	-	1	-
24	Dowództwo dywizjonu	Tabory	-	1/e/	-	-	1	-
25	Szwadron		-	-	-	-	-	1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
26	Inne oddziały i zakłady posiadające w etacie tylko podkuwaczy		-	-	-	-	-	Wg ilości funkcyjnych podkuwaczy

a/ miejsca dla 100 szeregowych; b/ wspólnie ze szwadronem technicznym; c/ przy jednym ze szwadronów; d/ przy dowództwie dywizjonu polowego górskiego ciężkiego; e/ pod względem podkuwania przydzielano do formacji posiadających kuźnie.

* Zestaw majstra podkuwacza naliczano na ilość etatowych stanowisk majstra podkuwacza.

** Torba podkuwacza przewidziana była dla każdego podkuwacza.

Jedna kuźnia stała przeznaczona była do obsługi 100 koni.

Obsada oficerska służby weterynaryjnej
w wojskowych okręgowych szpitalach koni
w roku 1923

Tabela 18

Lp.	Numer i nazwa szpitala weterynaryjnego	Miejsce postoju	Obsada weterynaryjna																				Razem
			oficerowie zawodowi											oficerowie rezerwy									
			lekarze weterynarii						podlekarze weterynarii			medycy weterynarii			lekarze weterynarii						medycy weterynarii			
			płk	ppłk	mjr	kpt.	por.	ppor.	kpt.	por.	ppor.	kpt.	por.	ppor.	płk	ppłk	mjr	kpt.	por.	ppor.	kpt.	por.	ppor.	
1	1 Okręgowy Szpital Koni	Warszawa	3	3	6	8	5	-	-	1	-	1	4	-	1	3	13	18	13	-	1	4	-	84
2	2 Okręgowy Szpital Koni	Lublin	-	2	5	6	2	-	1	1	-	1	1	-	-	-	10	14	9	2	-	2	6	62
3	3 Okręgowy Szpital Koni	Grodno	-	1	6	9	1	-	-	-	-	-	4	-	1	1	8	12	12	-	-	1	1	57
4	4 Okręgowy Szpital Koni	Łódź	-	2	2	3	4	-	-	1	-	-	2	-	-	-	8	10	2	-	-	-	2	36
5	5 Okręgowy Szpital Koni	Kraków	-	2	6	7	1	-	-	1	-	-	3	-	-	-	5	16	9	5	-	1	-	56
6	6 Okręgowy Szpital Koni	Lwów	3	-	3	10	10	-	-	-	-	1	2	-	-	1	8	19	13	6	1	-	6	83
7	7 Okręgowy Szpital Koni	Poznań	1	-	6	4	2	-	-	1	-	-	3	-	-	2	10	11	3	2	-	-	-	45
8	8 Okręgowy Szpital Koni	Toruń	-	4	6	1	-	-	-	1	-	-	3	-	-	1	10	11	4	3	-	-	-	44
9	9 Okręgowy Szpital Koni	Brześć n.Bugiem	-	2	4	5	1	-	1	1	-	-	3	-	-	1	4	19	7	2	-	-	1	51
10	10 Okręgowy Szpital Koni	Przemyśl	1	-	7	5	3	-	-	1	-	-	4	-	-	1	6	12	6	1	-	3	2	52
OGÓŁEM			8	16	51	58	29	-	2	8	-	3	29	-	2	10	82	142	78	21	2	11	18	570

Etatowa obsada oficerska służby weterynaryjnej Wojska Polskiego /bez okręgowych szpitali koni/ w roku 1923*

Tabela 19

Lp.	Nazwa jednostki /służby/	Liczba jednostek	Obsada weterynaryjna		Razem	Uwagi
			lekarze wet.	podlekarze wet.		
1	Wydział Weterynarii Departamentu II Jazdy	1	6	-	6	
2	Szefostwo weterynaryjne DOK	10	3	-	27	Dwuosobową obsadę miało DOK III, VII i X
3	Wydział Serologiczno-Weterynaryjny Wojskowego Instytutu Sanitarnego	1	5	-	5	
4	Centralna Szkoła Kawalerii	1	2	-	2	
5	Centralna Szkoła Podoficerów Zawodowych Artylerii	1	2	-	2	Starszy i młodszy lekarz obozu
6	Centralna Wojskowa Szkoła Podkownicza	1	1	-	1	
7	Zapas młodych koni	3	1	-	3	
8	Pułk szwoleżerów	3	1	-	3	
9	Pułk ułanów	27	2	1	54	
10	Pułk strzelców konnych	10	1	-	10	
11	Pułk artylerii polowej	30	2	-	60	
12	Pułk artylerii górskiej	2	1	-	2	
13	Pułk artylerii ciężkiej	10	1	-	10	
14	Pułk Artylerii Najcięższej	1	1	-	1	
15	Dywizjon artylerii konnej	10	1	-	10	
16	Dyon taborów	10	1	1	10	
	OGÓŁEM	121	-	-	206	

* Stanowiska młodszego lekarza weterynarii 21 Pułku Ułanów i lekarza weterynarii 7 Dyonu Taborów obsadzone były podlekarzami weterynarii.

1	2	3	4	5	6
1	ppłk	lek.wet.	Zagrodzki Kazimierz	DOK II Szefostwo Weterynaryjne, Lublin	szef
2	ppłk	lek.wet.	Lindenbaum Emanuel Wiktor		
3	mjr	lek.wet.	Mrzygłodzki Jan		
1	ppłk	lek.wet.	Ślaski Jan	DOK III Szefostwo Weterynaryjne, Grodno	szef
2	mjr	lek.wet.	Maryniarczyk Kazimierz		
1	ppłk	lek.wet.	Kowalewski Maksymilian Hieronim	DOK IV Szefostwo Weterynaryjne, Łódź	szef
2	mjr	lek.wet.	Piotrowski Jan Władysław		
3	mjr	lek.wet.	Świecki Eugeniusz		
1	ppłk	lek.wet.	Iwaszkiewicz Stanisław	DOK V Szefostwo Weterynaryjne, Kraków	szef
2	mjr	lek.wet.	Garfunkel Ulryk		
3	mjr	lek.wet.	Pietruszka Stanisław		
1	płk	dr lek.wet.	Jakubowski Stefan Joachim	DOK VI Szefostwo Weterynaryjne, Lwów	szef od 1928 tyt.gen. bryg.st.spocz.
2	płk	lek.wet.	Michałowski Aleksander		
3	kpt.	lek.wet.	Zenkner Karol		
1	płk	dr lek.wet.	Kopliński Władysław	DOK VII Szefostwo Weterynaryjne, Poznań	szef
2	kpt.	lek.wet.	Ziemecki Albin Kazimierz		

	2	3	4	5	6
1	ppłk	lek.wet.	Wagner Stanisław Franciszek Jan	DOK VIII Szefostwo Weterynaryjne,Toruń	szef
2	ppłk	lek.wet.	Wesołowski Władysław		
3	mjr	lek.wet.	Swieżyński Jan		
1	ppłk	lek.wet.	Kruszyński Eugeniusz	DOK IX Szefostwo Weterynaryjne,Brześć n.Bugiem	szef
2	ppłk	lek.wet.	Stachurski Konstanty		
3	mjr	lek.wet.	Jaszczołd Jerzy		
1	płk	lek.wet.	Pasławski Ludwik	DOK X Szefostwo Weterynaryjne,Przemyśl	szef
2	por.	lek.wet.	Jeziorowski Mieczysław		
			III Pułki Szwoleżerów		
1	mjr	lek.wet.	Badowski Tytus	1 Pułk Szwoleżerów, Warszawa	st.lek.wet.pułku
2	por.	lek.wet.	Kościuszko Marcin Władysław		mł.lek.wet.pułku
1	kpt.	lek.wet.	Holzer Gustaw Stanisław Bazyli	2 Pułk Szwoleżerów,Bielsko Biała,Pszczyna, Bochnia	st.lek.wet.pułku
2			v a c a t		mł.lek.wet.pułku
1			v a c a t	3 Pułk Szwoleżerów,Suwałki, Grodno	st.lek.wet.pułku
2	kpt.	lek.wet.	Bubnicki Henryk Władysław		mł.lek.wet.pułku

1	2	3	4	5	6
1 2	kpt.	lek.wet.	IV Pułki Ułanów Grudzień Stanisław v a c a t	1 Pułk Ułanów, Augustów, Białystok	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	kpt. por.	lek.wet. lek.wet.	Adamowicz Czesław Sidor Kazimierz	2 Pułk Ułanów, Suwałki, Białystok	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	mjr	lek.wet.	Kwiatkowski Jerzy v a c a t	3 Pułk Ułanów, Tarnowskie Góry, Warszawa	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	kpt. por.	lek.wet. lek.wet.	Weitzkorn Dawid Józef Dżur Stanisław	4 Pułk Ułanów, Podbrodzie, N.Święciany, Parafianowo, Biały Dwór, Wołkowysk	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	kpt.	lek.wet.	Wikiel Czesław v a c a t	5 Pułk Ułanów, Ostrołęka,	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	kpt.	lek.wet.	Piskozub Antoni v a c a t	6 Pułk Ułanów, Stanisławów	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	por.	lek.wet.	v a c a t Koeppe Władysław	7 Pułk Ułanów, Mińsk Maz.	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku

1	2	3	4	5	6
1 2	mjr kpt.	lek.wet. lek.wet.	Majcherski Wacław Otto Bronisław	8 Pułk Ułanów, Kraków	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2			v a c a t v a c a t	9 Pułk Ułanów, Czortków, Trembowla, Brzeżany, Stanisławów	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	mjr por.	lek.wet. lek.wet.	Nowodworski Ignacy Izydor Kejdana Stefan	10 Pułk Ułanów, Białystok, Grajewo	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	kpt. por.	lek.wet. lek.wet.	Kłosiński Edward Malczewski Mieczysław	11 Pułk Ułanów, Ciechanów	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2			v a c a t v a c a t	12 Pułk Ułanów, Krzemieniec, Zamość	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	 por.	 lek.wet.	v a c a t Woronkowicz Mieczysław	13 Pułk Ułanów, Nowa Wilejka, Ozierany, Wołkowysk	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	kpt. kpt.	lek.wet. lek.wet.	Kochanowski Julian Krell Samuel Zygmunt	14 Pułk Ułanów, Lwów	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	 kpt.	 lek.wet.	v a c a t Kowalski Franciszek	15 Pułk Ułanów, Poznań, Zbąszyń	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku

1	2	3	4	5	6
1 2	mjr kpt.	lek.wet. lek.wet.	Mirkowski Jan Harland Henryk	16 Pułk Ułanów, Bydgoszcz	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	 kpt.	 lek.wet.	v a c a t Łagoński Fryderyk	17 Pułk Ułanów, Leszno, Poznań	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2			v a c a t v a c a t	18 Pułk Ułanów, Toruń	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	mjr kpt.	lek.wet. lek.wet.	Monderer Bronisław Kolbe Stanisław	19 Pułk Ułanów, Ostróg, Włodzimierz	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	mjr	lek.wet.	Łagodzic Teodor v a c a t	20 Pułk Ułanów, Rzeszów, Dębica	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	mjr por.	lek.wet. podlekarz wet.	Filipowicz Zygmunt Feliks Macalski Kajetan	21 Pułk Ułanów, Równe, Łuck	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	mjr	lek.wet.	Krzysztoń Ignacy Władysław v a c a t	22 Pułk Ułanów, Radymno, Hruszów, Jaworów	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	kpt. por.	lek.wet. lek.wet.	Fiillenbaum Ignacy Szczuka Stanisław	23 Pułk Ułanów, Wilno, Grodno	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	mjr	lek.wet.	Kucz Tadeusz Karol v a c a t	24 Pułk Ułanów, Kraśnik	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku

1	2	3	4	5	6
1	mjr	lek.wet.	Konkiel Stanisław	25 Pułk Ułanów, Łopuszna, Zarój, Chodorki, Bracianka, Morozowicze, Pucewicze, Siedlce	st.lek.wet.pułku
2	por.	lek.wet.	Gąska Adolf Władysław		mł.lek.wet.pułku
1	mjr	lek.wet.	Strzyżewski Włodzimierz	26 Pułk Ułanów, Horodziej, Zausze, Łysica, Ostrówki, Prużany	st.lek.wet.pułku
2	por.	lek.wet.	Nowak Marian		mł.lek.wet.pułku
1			v a c a t	27 Pułk Ułanów, Nieśwież, Bielsk	st.lek.wet.pułku
2	kpt.	lek.wet.	Gomułka Stefan Jan Józef		mł.lek.wet.pułku
			V Pułki Strzelców Konnych		
1			v a c a t	1 Pułk Strzelców Konnych, Garwolin	lek.wet.pułku
1	kpt.	lek.wet.	Montag Henryk	2 Pułk Strzelców Konnych, Hrubieszów	lek.wet.pułku
1	kpt.	lek.wet.	Adamek Józef	3 Pułk Strzelców Konnych, Wołkowysk	lek.wet.pułku
1	por.	lek.wet.	Puczniewski Hieronim	4 Pułk Strzelców Konnych, Płock	lek.wet.pułku
1	kpt.	lek.wet.	Kogut Kazimierz	5 Pułk Strzelców Konnych, Tarnów	lek.wet.pułku

1	2	3	4	5	6
1	kpt.	lek.wet.	Górniewicz Eugeniusz	6 Pułk Strzelców Konnych, Żółkiew	lek.wet.pułku
1	kpt.	lek.wet.	Klepaczko Franciszek	7 Pułk Strzelców Konnych, Poznań	lek.wet.pułku
1	kpt.	lek.wet.	Janczyński Bohdan	8 Pułk Strzelców Konnych, Chełmno, Włocławek	lek.wet.pułku
1	por.	lek.wet.	Szczęścikiewicz Aleksander	9 Pułk Strzelców Konnych, Włodawa, Siedlce	lek.wet.pułku
1	mjr	lek.wet.	Dulemba Bolesław	10 Pułk Strzelców Konnych, Łańcut	lek.wet.pułku
			VI Pułki Artylerii Polowej		
1	mjr	lek.wet.	Hulewicz Roman	1 Pułk Art.Polowej Legionów, Wilno, Warszawa	st.lek.wet.pułku
2	kpt.	lek.wet.	Gliński Jan		mł.lek.wet.pułku
1			v a c a t	2 Pułk Art.Polowej Legionów, Kielce	st.lek.wet.pułku
2	kpt.	lek.wet.	Malicki Walenty		mł.lek.wet.pułku
1	kpt.	lek.wet.	Szkuta Franciszek	3 Pułk Art.Polowej Zamość	st.lek.wet.pułku
2	por.	lek.wet.	Petkunas Romuald		mł.lek.wet.pułku

1	2	3	4	5	6
1	mjr	lek.wet.	Stebnicki Stanisław Dyonizy	4 Pułk Art.Polowej, Inowrocław	st.lek.wet.pułku
2			v a c a t		mł.lek.wet.pułku
1	mjr	dr lek.wet.	Dobiasz Leopold	5 Pułk Art.Polowej, Lwów, Gródek Jagielloński	st.lek.wet.pułku
2			v a c a t		mł.lek.wet.pułku
1	kpt.	lek.wet.	Majer Antoni	6 Pułk Art.Polowej, Kraków	st.lek.wet.pułku
2	kpt.	lek.wet.	Gołachowski Józef		mł.lek.wet.pułku
1			v a c a t	7 Pułk Art.Polowej, Częstochowa	st.lek.wet.pułku
2	por.	lek.wet.	Kapliński Julian Jan		mł.lek.wet.pułku
1			v a c a t	8 Pułk Art.Polowej, Płock	st.lek.wet.pułku
2	por.	lek.wet.	Erben Zygmunt		mł.lek.wet.pułku
1			v a c a t	9 Pułk Art.Polowej, Biała Podlaska	st.lek.wet.pułku
2	por.	lek.wet.	Zagajewski Mieczysław		mł.lek.wet.pułku
1	kpt.	lek.wet.	Ajlikow Piotr	10 Pułk Art.Polowej, Łódź	st.lek.wet.pułku
2	por.	lek.wet.	Wróblewski Józef		mł.lek.wet.pułku
1	kpt.	lek.wet.	Wysocki Bolesław	11 Pułk Art.Polowej, Kołomyja, Stanisławów	st.lek.wet.pułku
2			v a c a t		mł.lek.wet.pułku

1	2	3	4	5	6
1 2	kpt. por.	lek.wet. lek.wet.	Kinasiewicz Julian Józef Sobolewski Karol	12 Pułk Art.Polowej, Złoczów	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	mjr kpt.	lek.wet. lek.wet.	Jarosz Leon Duszkiewicz Jan	13 Pułk Art.Polowej, Równe, Łuck	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	mjr por.	lek.wet. lek.wet.	Lessiński Mieczysław Józef Maas Ignacy Zbigniew	14 Pułk Art.Polowej, Poznań	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	mjr	lek.wet.	Mancewicz Wacław v a c a t	15 Pułk Art.Polowej, Bydgoszcz	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2			v a c a t v a c a t	16 Pułk Art.Polowej, Grudziądz	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	mjr por.	dr med.wet. lek.wet.	Krzyślak Edmund Zygmunt Krawczyszyn Włodzimierz	17 Pułk Art.Polowej, Gniezno	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	kpt. por.	lek.wet. lek.wet.	Lorenc Wiktor Maciejowski Konrad Stefan	18 Pułk Art.Polowej, Ostrów Łomżyński	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	mjr	lek.wet.	Jackiewicz Edward v a c a t	19 Pułk Art.Polowej, Wilno, Nowowilejka, Lida	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	kpt. ppor.	lek.wet. lek.wet.	Presser Chaim Łunkiewicz Czesław	20 Pułk Art.Polowej, Prużany	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku

1	2	3	4	5	6
1 2	mjr por.	lek.wet. lek.wet.	Otto Edmund Przybyło Bronisław	21 Pułk Art.Polowej, Kraków	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	mjr kpt.	lek.wet. lek.wet.	Probst Wilhelm Jan Lang Karol	22 Pułk Art.Polowej, Rzeszów	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	kpt. por.	lek.wet. lek.wet.	Rokita Bronisław Ignacy Matolski Leon	23 Pułk Art.Polowej, Będzin, Żory	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	mjr por.	lek.wet. lek.wet.	Karpiński Zdzisław Zygmunt Sokołowicz Józef Ignacy	24 Pułk Art.Polowej, Jarosław	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	mjr por.	lek.wet. lek.wet.	Kozłowski Mieczysław Hand Marian Władysław	25 Pułk Art.Polowej, Kalisz	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	kpt. por.	lek.wet. lek.wet.	Seroczyński Jan Wiślicki Józef	26 Pułk Art.Polowej, Skierniewice, Włocławek	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	kpt. por.	lek.wet. lek.wet.	Boniecki Stefan Grycewicz Witold	27 Pułk Art.Polowej, Włodzimierz	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku
1 2	kpt. por.	lek.wet. dr wet.	Piątkowski Alfred Józef Sarna Władysław	28 Pułk Art.Polowej, Dęblin	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.
1 2	mjr	lek.wet.	Różanowicz Paweł v a c a t	29 Pułk Art.Polowej, Grodno, Suwałki	st.lek.wet.pułku mł.lek.wet.pułku

1	2	3	4	5	6
1	mjr	lek.wet.	Ciechanowicz Jan	30 Pułk Art.Polowej, Włodawa	st.lek.wet.pułku
2	por.	lek.wet.	Niemczycki Franciszek		mł.lek.wet.pułku
			VII Pułki Artylerii Górskiej		
1	mjr	lek.wet.	Średniawa Edward Stanisław	1 Pułk Art.Górskiej, Nowy Sącz, Nowy Targ	lek.wet.pułku
1	kpt.	lek.wet.	Kondyjowski Teofil	2 Pułk Art.Górskiej, Przemyśl	lek.wet.pułku
			VIII Pułki Artylerii Ciężkiej i Najcięższej		
1	kpt.	lek.wet.	Urbanik Franciszek	1 Pułk Art.Ciężkiej, Modlin, Osowiec	lek.wet.pułku
1	mjr	lek.wet.	Chromcewicz Aleksander Władysław	2 Pułk Art.Ciężkiej, Chełm	lek.wet.pułku
1	mjr	lek.wet.	Landfisz Jakób	3 Pułk Art.Ciężkiej, Wilno	lek.wet.pułku
1			v a c a t	4 Pułk Art.Ciężkiej, Łódź, Częstochowa	lek.wet.pułku

1	2	3	4	5	6
1	kpt.	lek.wet.	Cymerman Stanisław	5 Pułk Art,Ciężkiej, Kraków	lek.wet.pułku
1	kpt.	lek.wet.	Anderle Ryszard	6 Pułk Art.Ciężkiej, Lwów	lek.wet.pułku
1			v a c a t	7 Pułk Art.Ciężkiej, Poznań	lek.wet.pułku
1	mjr	lek.wet.	Perenc Aleksander	8 Pułk Art.Ciężkiej, Toruń	lek.wet.pułku
1	kpt.	lek.wet.	Bańkowski Jan	9 Pułk Art.Ciężkiej, Siedlce, Brześć n.Bugiem	lek.wet.pułku
1	kpt.	lek.wet.	Gancarz Ferdynand August	10 Pułk Art.Ciężkiej, Przemyśl	lek.wet.pułku
1			v a c a t	1 Pułk Art.Najcięższej, Warszawa	lek.wet.pułku

1	2	3	4	5	6
1			IX Dywizjony Artylerii Konnej v a c a t	1 Dyw.Art.Konnej, Warszawa	lek.wet.dyonu
1	por.	lek.wet.	Górniewicz Zenon Jan	2 Dyw.Art.Konnej, Łuck	lek.wet.dyonu
1	kpt.	lek.wet.	Górka Tadeusz	3 Dyw.Art.Konnej, Wilno	lek.wet.dyonu
1	kpt.	lek.wet.	Dobrolubow Sergiusz	4 Dyw.Art.Konnej, Suwałki	lek.wet.dyonu
1	kpt.	lek.wet.	Wygrzywalski Franciszek Józef	5 Dyw.Art.Konnej, Kraków	lek.wet.dyonu
1	mjr	lek.wet.	Jordan Michał Władysław	6 Dyw.Art.Konnej, Lwów	lek.wet.dyonu
1	mjr	lek.wet.	Lambert Leopold	7 Dyw.Art.Konnej, Poznań	lek.wet.dyonu
1	kpt.	lek.wet.	Bardach Leon	8 Dyw.Art.Konnej, Białystok	lek.wet.dyonu

1	2	3	4	5	6
1	kpt.	lek.wet.	Lange Józef	9 Dyw.Art.Konnej, Baranowicze	lek.wet.dyonu
1	kpt.	lek.wet.	Zborzil Mirosław Władysław	10 Dyw.Art.Konnej, Jarosław	lek.wet.dyonu
			X Dyony Taborów		
1	kpt.	lek.wet.	Zabielski Juliusz Ksawery	1 Dyon Tab., Warszawa	lek.wet.dyonu
1	kpt.	lek.wet.	Drue Edward	2 Dyon Tab.,Lublin	lek.wet.dyonu
1	kpt.	lek.wet.	Derwojed Adolf	3 Dyon Tab.,Grodno	lek.wet.dyonu
1	kpt.	lek.wet.	Szymański Józef Apolinary	4 Dyon Tab.,Łódź	lek.wet.dyonu
1			v a c a t	5 Dyon Tab.,Kraków	lek.wet.dyonu
1	kpt.	lek.wet.	Szostakiewicz Kazimierz Marcin	6 Dyon Tab.,Lwów	lek.wet.dyonu
1	kpt.	podlekarz wet.	Michalik Kazimierz Edward	7 Dyon Tab.,Poznań	lek.wet.dyonu
1			v a c a t	8 Dyon Tab.,Toruń	lek.wet.dyonu

1	2	3	4	5	6
1	kpt.	lek.wet.	Solita Franciszek	9 Dyon Tab., Brześć n.Bugiem	lek.wet.dyonu
1	por.	lek.wet.	Markowski Julian	10 Dyon Tab., Przemyśl	lek.wet.dyonu
			XI Wojskowy Instytut Sanitarny		
1	płk	dr wet.	Mieszkowski Marian	Wydział Serologiczno-Weterynaryjny	kierownik
			XII Okręgowe Szpitale Koni		
1	płk	lek.wet.	Rozwadowski Feliks	I Okręgowy Szpital koni, Warszawa	
2	płk	lek.wet.	Czempiński Bolesław		
3	płk	dr lek.wet.	Mieszkowski Marian		
4	ppłk	dr lek.wet.	Millak Konrad Marian		
5	ppłk	lek.wet.	Twardowski Władysław		komendant
6	ppłk	lek.wet.	Stefański Stefan		
7	mjr	lek.wet.	Badowski Tytus		
8	mjr	lek.wet.	Kulikowski Kazimierz Herman Konstanty		
9	mjr	lek.wet.	Bocianowski Edward		
10	mjr	lek.wet.	Nowodworski Ignacy Izydor		

1	2	3	4	5	6
11	mjr	lek.wet.	Marczewski Marcin		
12	mjr	lek.wet.	Terlikowski Stanisław Wacław		
13	kpt.	lek.wet.	Kłosiński Edward		
14	kpt.	lek.wet.	Lorenc Wiktor		
15	kpt.	lek.wet.	Wikiel Czesław		
16	kpt.	lek.wet.	Wygrzywalski Franciszek Józef		
17	kpt.	lek.wet.	Piątkowski Alfred Józef		
18	kpt.	lek.wet.	Zabielski Juliusz Ksawery		
19	kpt.	lek.wet.	Dowgiałło Stanisław		
20	kpt.	lek.wet.	Bardach Leon		
21	por.	lek.wet.	Malczewski Mieczysław		
22	por.	dr lek.wet.	Sarna Władysław		
23	por.	lek.wet.	Koeppe Władysław		
24	por.	lek.wet.	Szabłowski Jerzy		
25	por.	lek.wet.	Łukaszewicz Stanisław Wieńczysław		
26	por.	podlekarz wet.	Maciejowski Konrad Stefan		
27	kpt.	medyk wet.	Korabiowski Bernard		
28	por.	medyk wet.	Kościuszko Marcin Władysław		
29	por.	medyk wet.	Sztaba Michał		

1	2	3	4	5	6
30	por.	medyk wet.	Kejdana Stefan Włodzimierz		
31	por.	medyk wet.	Perkowski Hipolit		
			Oficerowie rezerwowi I Okręgowego Szpitala Koni		
1	płk	lek.wet.	Wilczyński Jan		
2	ppłk	lek.wet.	Kiszkiel Jan		
3	ppłk	lek.wet.	Mendlowski Bronisław		
4	ppłk	lek.wet.	Leparski Antoni		
5	mjr	lek.wet.	Rychłowski Piotr Marian		
6	mjr	lek.wet.	Zaniewski Zbigniew		
7	mjr	lek.wet.	Słuczanowski Aleksander		
8	mjr	lek.wet.	Brzezicki Władysław		
9	mjr	lek.wet.	Pietruszczyński Władysław		
10	mjr	lek.wet.	Talmont Stanisław		
11	mjr	lek.wet.	Kossowski Mieczysław		
12	mjr	lek.wet.	Rożański Eugeniusz		
13	mjr	lek.wet.	Łabędź Maksymilian		

1	2	3	4	5	6
14	mjr	lek.wet.	Fleszyński Kazimierz		
15	mjr	lek.wet.	Wójcicki Bronisław		
16	mjr	lek.wet.	Budzyński Gustaw		
17	mjr	lek.wet.	Krzymuski Zdzisław		
18	kpt.	lek.wet.	Stasinowski Adam		
19	kpt.	lek.wet.	Lenkiewicz Albin		
20	kpt.	lek.wet.	Leśniewski Paweł		
21	kpt.	lek.wet.	Pręczkowski Zygmunt		
22	kpt.	lek.wet.	Gońkowski Tadeusz		
23	kpt.	lek.wet.	Niedzwiedzki Czesław		
24	kpt.	lek.wet.	Korsak Antoni		
25	kpt.	lek.wet.	Kołtoński Janusz		
26	kpt.	lek.wet.	Łukaszewicz Michał		
27	kpt.	lek.wet.	Zawidzki Jan		
28	kpt.	lek.wet.	Grudziński Włodzimierz		
29	kpt.	lek.wet.	Zajkowski Marian		
30	kpt.	lek.wet.	Chmielewski Włodzimierz		
31	kpt.	lek.wet.	Wroceński Stanisław		
32	kpt.	lek.wet.	Johann Rudolf		
33	kpt.	lek.wet.	Kensik Anastazy		

1	2	3	4	5	6
34	kpt.	lek.wet.	Braun Jan Aleksander		
35	kpt.	lek.wet.	Zaborowski Stefan Rajmund		
36	por.	lek.wet.	Połomski Władysław		
37	por.	lek.wet.	Filipowicz Stanisław		
38	por.	lek.wet.	Wójcik Klemens		
39	por.	lek.wet.	Sieńczewski Romuald Jan		
40	por.	lek.wet.	Bachurzewski Kazimierz		
41	por.	lek.wet.	Wicentowicz Klemens		
42	por.	lek.wet.	Sieńczewski Stanisław		
43	por.	lek.wet.	Gliwa Wojciech		
44	por.	lek.wet.	Namaczyński Adam		
45	por.	lek.wet.	Salecki Włodzimierz		
46	por.	lek.wet.	Chełmoński Józef		
47	por.	dr wet.	Walkiewicz Władysław		
48	por.	lek.wet.	Czekotowski Eugeniusz		
49	ppor.	lek.wet.	Słociński Józef		
50	kpt.	medyk wet.	Finik Zdzisław		
51	por.	medyk wet.	Schneider Alfred		
52	por.	medyk wet.	Fiutak Bolesław		
53	por.	medyk wet.	Fedak Ludwik		
54	por.	medyk wet.	Bikeles Marian		

1	2	3	4	5	6
1	ppłk	lek.wet.	Zagrodzki Kazimierz	II Okręgowy Szpital Koni, Lublin	
2	ppłk	lek.wet.	Lindenbaum Emanuel Wiktor		
3	mjr	lek.wet.	Jarosz Leon		
4	mjr	lek.wet.	Wróblewski Jan Józef		komendant
5	mjr	lek.wet.	Filipowicz Zygmunt Feliks		
6	mjr	lek.wet.	Perenc Aleksander		
7	mjr	lek.wet.	Mrzygłodzki Jan		
8	kpt.	lek.wet.	Boniecki Stefan		
9	kpt.	lek.wet.	Kolbe Stanisław		
10	kpt.	lek.wet.	Drue Edward		
11	kpt.	lek.wet.	Szkuta Franciszek		
12	kpt.	lek.wet.	Urbanik Franciszek		
13	kpt.	lek.wet.	Montag Henryk		
14	por.	lek.wet.	Petkunas Romuald		
15	por.	lek.wet.	Grycewicz Witold		
16	kpt.	podlekarz wet.	Kaniewicz Stanisław		
17	por.	podlekarz wet.	Macalski Kajetan		
18	kpt.	medyk wet.	Łukasiewicz Edward		
19	por.	medyk wet.	Kunasiewicz Piotr		

1	2	3	4	5	6
			Oficerowie rezerwowi II Okręgowego Szpitala Koni		
1	mjr	lek.wet.	Masłowski Michał		
2	mjr	lek.wet.	Kuczyński Tadeusz		
3	mjr	lek.wet.	Grabowski Józef Konstanty		
4	mjr	lek.wet.	Siedlecki Stefan		
5	mjr	lek.wet.	Górski Stanisław		
6	mjr	lek.wet.	Rajski Ludwik Aleksander		
7	mjr	lek.wet.	Pieprzak-Czajkowski Karol Marian		
8	mjr	lek.wet.	Dobek Stefan		
9	mjr	lek.wet.	Rykowski Kazimierz		
10	mjr	lek.wet.	Wądolny Kazimierz Józef		
11	kpt.	lek.wet.	Bernfeld Oswald		
12	kpt.	lek.wet.	Stodolnicki Witold		
13	kpt.	lek.wet.	Porębowicz Józef		
14	kpt.	lek.wet.	Gałczyński Józef		
15	kpt.	lek.wet.	Markowicz Kazimierz		
16	kpt.	lek.wet.	Szmutz Jonasz		
17	kpt.	lek.wet.	Płachecki Stefan		

1	2	3	4	5	6
18	kpt.	lek.wet.	Czarnecki Bohdan		
19	kpt.	lek.wet.	Kutaszewicz Eugeniusz		
20	kpt.	lek.wet.	Leszczyński Zygmunt		
21	kpt.	lek.wet.	Golka Jan		
22	kpt.	lek.wet.	Orzeł Kazimierz		
23	kpt.	lek.wet.	Leżoń Władysław		
24	kpt.	lek.wet.	Ulanicki Jerzy		
25	por.	lek.wet.	Kotowicz Adam		
26	por.	lek.wet.	Januszkowski Apolinary		
27	por.	lek.wet.	Gołębiowski Karol Bolesław		
28	por.	lek.wet.	Michalski Seweryn		
29	por.	lek.wet.	Chudziak Józef		
30	por.	lek.wet.	Mitraszewski Gustaw		
31	por.	lek.wet.	Gębala Stanisław		
32	por.	lek.wet.	Sarnowiec Władysław		
33	por.	lek.wet.	Augustyński Bronisław Jan		
34	ppor.	lek.wet.	Sałęga Wiktor		
35	ppor.	lek.wet.	Koeppe Stefan		
36	por.	medyk wet.	Siejak Władysław		
37	por.	medyk wet.	Dobrowolski Tadeusz Bolesław		

1	2	3	4	5	6
38	ppor.	medyk wet.	Białobrzeski Marian		
39	ppor.	medyk.wet.	Krajecki Zdzisław		
40	ppor.	medyk wet.	Goldwasser Salomon		
41	ppor.	medyk wet.	Berdarich Ludomir		
42	ppor.	medyk wet.	Kazański Józef		
43	ppor.	medyk wet.	Fruchtman Izaak		
1	ppłk	lek.wet.	Slaski Jan	III Okręgowy Szpital Koni, Grodno	
2	mjr	lek.wet.	Lindfisz Jakób		
3	mjr	lek.wet.	Jackiewicz Edward		
4	mjr	lek.wet.	Maryniarczyk Kazimierz		
5	mjr	lek.wet.	Hulewicz Roman		
6	mjr	lek.wet.	Rożanowicz Paweł		
7	mjr	lek.wet.	Podsętkowski Michał		komendant
8	kpt.	lek.wet.	Grudzień Stanisław		
9	kpt.	lek.wet.	Adamowicz Czesław		
10	kpt.	lek.wet.	Weitzkorn Dawid Józef		
11	kpt.	lek.wet.	Dobrolubow Sergiusz		
12	kpt.	lek.wet.	Adamek Józef		
13	kpt.	lek.wet.	Górka Tadeusz		
14	kpt.	lek.wet.	Derwojed Adolf		

1	2	3	4	5	6
15	kpt.	lek.wet.	Gliński Jan		
16	kpt.	lek.wet.	Bubnicki Henryk Władysław		
17	por.	lek.wet.	Woronkowicz Mieczysław		
18	por.	medyk wet.	Dżur Stanisław		
19	por.	medyk wet.	Jonczy Władysław Kazimierz		
20	por.	medyk wet.	Andruchowicz Juliusz		
21	por.	medyk wet.	Niemirowski Czesław		
			Oficerowie rezerwowi III Okręgowego Szpitala Koni		
1	płk	lek.wet.	Kurnatowski Władysław		
2	ppłk	lek.wet.	Głuchowski Apoloniusz		
3	mjr	lek.wet.	Grabowski Bolesław		
4	mjr	lek.wet.	Bakun Stanisław		
5	mjr	lek.wet.	Małkowicz-Sutocki Paweł		
6	mjr	lek.wet.	Leonowicz Wincenty		
7	mjr	lek.wet.	Koskowski Anastazy		
8	mjr	lek.wet.	Szalkiewicz Jan		
9	mjr	lek.wet.	Herman Józef		
10	mjr	lek.wet.	Filipowicz Wacław		

1	2	3	4	5	6
11	kpt.	lek.wet.	Kojałłowicz Lucjan		
12	kpt.	lek.wet.	Königsberg Izydor		
13	kpt.	lek.wet.	Rebandel Bonifacy		
14	kpt.	lek.wet.	Palczewski Witold		
15	kpt.	lek.wet.	Radkiewicz Marian		
16	kpt.	lek.wet.	Goldinberg Majer		
17	kpt.	lek.wet.	Rymkiewicz Mieczysław		
18	kpt.	lek.wet.	Wojewódzki Jan		
19	kpt.	lek.wet.	Nowodworski Teofil		
20	kpt.	lek.wet.	Stankiewicz Stefan		
21	kpt.	lek.wet.	Slanina Teodor		
22	kpt.	lek.wet.	Wojdat Mieczysław		
23	por.	lek.wet.	Kurowiecki Roman		
24	por.	lek.wet.	Goldberg Albert		
25	por.	lek.wet.	Bobrowski Brunon		
26	por.	lek.wet.	Papciak Tomasz		
27	por.	lek.wet.	Walter Leon		
28	por.	lek.wet.	Szawłowski Henryk		
29	por.	lek.wet.	Czarnocki Zygmunt		
30	por.	lek.wet.	Paszkiewicz Witold		
31	por.	lek.wet.	Cieśliński Walerian		
32	por.	lek.wet.	Wojtatowicz Michał		

1	2	3	4	5	6
33	por.	lek.wet.	Czarnocki Witold		
34	por.	lek.wet.	Dowgiałło Józef		
35	por.	medyk wet.	Weissberg Zygfryd		
36	ppor.	medyk wet.	Eisymontt Henryk		
1	ppłk	lek.wet.	Kowalewski Maksymilian Hieronim	IV Okręgowy Szpital Koni, Łódź	komendant
2	ppłk	lek.wet.	Bortnowski Kazimierz		
3	mjr	lek.wet.	Piotrowski Jan Władysław		
4	mjr	lek.wet.	Świecki Eugeniusz		
5	kpt.	lek.wet.	Seroczyński Jan		
6	kpt.	lek.wet.	Ajlikow /Ajlikjane/ Piotr		
7	kpt.	lek.wet.	Szymański Józef Apolinary		
8	por.	lek.wet.	Puczniewski Hieronim		
9	por.	lek.wet.	Wiślicki Józef		
10	por.	lek.wet.	Kapliński Julian Jan		
11	por.	lek.wet.	Wróblewski Józef		
12	por.	podlekarz wet.	Jagiełłowicz Teodor Tadeusz		
13	por.	medyk wet.	Hand Marian Władysław		
14	por.	medyk wet.	Górski Stanisław		

1	2	3	4	5	6
			Oficerowie rezerwowi IV Okręgowego Szpitala Koni		
1	mjr	lek.wet.	Weselski Bronisław Tytus		
2	mjr	lek.wet.	Zachert Jan		
3	mjr	lek.wet.	Majewski Stanisław		
4	mjr	lek.wet.	Kwiatkowski Antoni		
5	mjr	lek.wet.	Kiełkiewicz Mieczysław		
6	mjr	lek.wet.	Lubczyński Jan		
7	mjr	lek.wet.	Radzikowski Franciszek		
8	mjr	lek.wet.	Kluz Piotr		
9	kpt.	lek.wet.	Szokalski Hipolit		
10	kpt.	lek.wet.	Madejczyk Julian		
11	kpt.	lek.wet.	Szczepański Aleksander		
12	kpt.	lek.wet.	Urbański Jan Jerzy		
13	kpt.	lek.wet.	Wolman Bernard		
14	kpt.	lek.wet.	Chowaniec Marcin		
15	kpt.	lek.wet.	Zinn Henryk		
16	kpt.	lek.wet.	Orlikowski Czesław		
17	kpt.	lek.wet.	Nehrebecki Marek		
18	kpt.	lek.wet.	Chmielewski Wiktor		
19	por.	lek.wet.	Połoński Aleksy		

1	2	3	4	5	6
20	por.	lek.wet.	Wysocki Teodor		
21	ppor.	medyk wet.	Konopacki Jan		
22	ppor.	medyk wet.	Trzeciak Władysław		
1	ppłk	lek.wet.	Molicki Gabryel Konrad	V Okręgowy Szpital Koni, Kraków	komendant
2	ppłk	lek.wet.	Iwaszkiewicz Stanisław		
3	mjr	lek.wet.	Garfunkel Ulrych		
4	mjr	lek.wet.	Majcherski Wacław		
5	mjr	lek.wet.	Pietruszka Stanisław		
6	mjr	lek.wet.	Kwiatkowski Jerzy		
7	mjr	lek.wet.	Sredniawa Edward Stanisław		
8	mjr	lek.wet.	Otto Edmund		
9	kpt.	lek.wet.	Rokita Bronisław Ignacy		
10	kpt.	lek.wet.	Majer Antoni		
11	kpt.	lek.wet.	Kogut Kazimierz		
12	kpt.	lek.wet.	Holzer Gustaw Stanisław Bazyli		
13	kpt.	lek.wet.	Otto Bronisław		
14	kpt.	lek.wet.	Golachowski Józef		
15	kpt.	lek.wet.	Lang Karol		
16	por.	lek.wet.	Przybyło Bronisław		

1	2	3	4	5	6
17	por.	podlekarz wet.	Sapeta Bronisław		
18	por.	medyk wet.	Press Dawid		
19	por.	medyk wet.	Godfrejow Władysław		
20	por.	medyk wet.	Matolski Leon		
			Oficerowie rezerwowi V Okręgowego Szpitala Koni		
1	mjr	lek.wet.	Korbel Tadeusz		
2	mjr	dr wet.	Lech Piotr		
3	mjr	lek.wet.	Gromczakiewicz Jan		
4	mjr	lek.wet.	Cymerman Stanisław		
5	mjr	lek.wet.	Porzycki Józef		
6	kpt.	lek.wet.	Stręk Józef		
7	kpt.	lek.wet.	Pacyna Stanisław		
8	kpt.	dr wet.	Guzek Władysław		
9	kpt.	lek.wet.	Röhrenschef Ludwik Stanisław		
10	kpt.	lek.wet.	Witek Karol		
11	kpt.	lek.wet.	Madeyski Ludwik		
12	kpt.	lek.wet.	Goldman Ignacy		
13	kpt.	lek.wet.	Berger Franciszek Michał		

1	2	3	4	5	6
14	kpt.	lek.wet.	Baster Władysław		
15	kpt.	lek.wet.	Przewoźnik Ludwik		
16	kpt.	lek.wet.	Bełtowski Mieczysław Józef		
17	kpt.	lek.wet.	Stryczniewicz Józef		
18	kpt.	lek.wet.	Bąk Tomasz		
19	kpt.	lek.wet.	Tesarz Stefan Karol		
20	kpt.	lek.wet.	Czarnocki Olgierd Michał		
21	kpt.	lek.wet.	Krygicz Maksymilian Karol		
22	por.	lek.wet.	Kluczyński Eugeniusz		
23	por.	lek.wet.	Halama Józef		
24	por.	lek.wet.	Popiołek Linus		
25	por.	lek.wet.	Liebeskind Artur		
26	por.	lek.wet.	Górka Antoni		
27	por.	lek.wet.	Heller Wilmar		
28	por.	lek.wet.	Leśniowski Zygmunt Wojciech		
29	por.	lek.wet.	Czubernat Jan		
30	por.	lek.wet.	Sikora Karol		
31	ppor.	lek.wet.	Kaczkowski Marek		
32	ppor.	lek.wet.	Fabiański Henryk		
33	ppor.	lek.wet.	Langer Bohdan		
34	ppor.	lek.wet.	Kachnikiewicz Bronisław		

1	2	3	4	5	6
35	ppor.	lek.wet.	Niedoba Jan		
36	por.	medyk wet.	Janowiec Andrzej		
37	por.	medyk wet.	Semel Adolf		
1	płk	dr wet.	Jakubowski Stefan Joachim	VI Okręgowy Szpital Koni, Lwów	
2	płk	dr wet.	Deszberg Kazimierz		komendant
3	płk	lek.wet.	Michałowski Aleksander		
4	mjr	lek.wet.	Jordan Michał Władysław		
5	mjr	lek.wet.	Monderer Bronisław		
6	mjr	dr wet.	Dobiasz Leopold		
7	kpt.	lek.wet.	Anderle Ryszard		
8	kpt.	lek.wet.	Krell Samuel Zygmunt		
9	kpt.	lek.wet.	Zenkner Jan Karol		
10	kpt.	lek.wet.	Kochanowski Julian		
11	kpt.	lek.wet.	Piskozub Antoni		
12	kpt.	lek.wet.	Łagoński Fryderyk		
13	kpt.	lek.wet.	Górniewicz Eugeniusz		
14	kpt.	lek.wet.	Kinasiewicz Julian Józef		
15	kpt.	lek.wet.	Szostakiewicz Kazimierz Marcin		
16	kpt.	lek.wet.	Duszkiewicz Jan		
17	por.	lek.wet.	Sobolewski Karol		

1	2	3	4	5	6
18	por.	lek.wet.	Polita Franciszek		
19	por.	lek.wet.	Górniewicz Zenon Jan		
20	por.	lek.wet.	Nowak Marian		
21	por.	lek.wet.	Zagajewski Mieczysław		
22	por.	lek.wet.	Szczęścikiewicz Aleksander		
23	por.	lek.wet.	Sidor Kazimierz		
24	por.	lek.wet.	Gąska Adolf Władysław		
25	por.	lek.wet.	Erben Zygmunt		
26	por.	lek.wet.	Szczuka Stanisław		
27	kpt.	medyk wet.	Sołga Tadeusz		
28	por.	medyk wet.	Waśków Edmund Antoni		
29	por.	medyk wet.	Bojczuk Roman		
			Oficerowie rezerwowi VI Okręgowego Szpitala Koni		
1	płk	lek.wet.	Kuźniar Józef		
2	mjr	lek.wet.	Terlecki Eugeniusz		
3	mjr	lek.wet.	Gregorowicz Dominik		
4	mjr	lek.wet.	Legin Antoni		
5	mjr	lek.wet.	Jarosz Daniel		
6	mjr	lek.wet.	Wołoszczak Stanisław		

1	2	3	4	5	6
7	mjr	lek.wet.	Koczorowski Gothard		
8	mjr	lek.wet.	Gajewski Stefan		
9	mjr	dr wet.	Trawiński Alfred		
10	kpt.	lek.wet.	Kałkowski Józef		
11	kpt.	lek.wet.	Lurie Arnold		
12	kpt.	lek.wet.	Popper Leon		
13	kpt.	lek.wet.	Ziarkiewicz Adam		
14	kpt.	lek.wet.	Dziuban Jan		
15	kpt.	lek.wet.	Kułakowski Kazimierz		
16	kpt.	dr wet.	MicheliniHumbert		
17	kpt.	lek.wet.	Maryjowski Józef		
18	kpt.	lek.wet.	Wilder Ludwik Władysław		
19	kpt.	lek.wet.	Greiss Aleksander		
20	kpt.	lek.wet.	Sęk Tadeusz Leszek		
21	kpt.	lek.wet.	Zajdel Władysław		
22	kpt.	lek.wet.	Brzeziński Tadeusz		
23	kpt.	lek.wet.	Fuchs Izrael		
24	kpt.	dr wet.	Szczudłowski Kazimierz		
25	kpt.	lek.wet.	Laszczyński Tomasz		
26	kpt.	lek.wet.	Husiatyński Kazimierz		
27	kpt.	lek.wet.	Wattenberg Adolf		

1	2	3	4	5	6
28	kpt.	lek.wet.	Bigo Józef		
29	por.	lek.wet.	Warchoł Bolesław		
30	por.	lek.wet.	Strowski Marian		
31	por.	lek.wet.	Heilpern Kalman		
32	por.	lek.wet.	Bach Ludwik		
33	por.	lek.wet.	Malina Witold		
34	por.	lek.wet.	Dressler Juliusz		
35	por.	lek.wet.	Devechy Adam		
36	por.	lek.wet.	Braun Feliks Konrad		
37	por.	lek.wet.	Dębowski Jan Stefan		
38	por.	lek.wet.	Hellebrand Ludwik		
39	por.	lek.wet.	Ogonek Józef		
40	por.	lek.wet.	Sommerstein Karol		
41	por.	lek.wet.	Goszczyński Edward		
42	ppor.	lek.wet.	Gutentag Noe		
43	ppor.	lek.wet.	Warczewski Aleksander		
44	ppor.	lek.wet.	Wojciechowski Mieczysław		
45	ppor.	lek.wet.	Widota Kazimierz		
46	ppor.	lek.wet.	Lifschitz Józef		
47	ppor.	lek.wet.	Saphir Salman		
48	kpt.	medyk wet.	Skulski Wacław		

1	2	3	4	5	6
49	por.	medyk wet.	Hellman Wilhelm		
50	por.	medyk wet.	Zeiger Bernard		
51	por.	medyk wet.	Decowski Marian Józef		
52	por.	medyk wet.	Bilewicz Ludwik		
53	por.	medyk wet.	Goldstein Alfred		
54	por.	medyk wet.	Rohatiner Jakób		
1	płk	dr wet.	Kopliński Władysław	VII Okręgowy Szpital Koni, Poznań	komendant
2	mjr	lek.wet.	Krzysztoń Ignacy Władysław		
3	mjr	lek.wet.	Kozłowski Mieczysław		
4	mjr	lek.wet.	Stebnicki Stanisław Dyonizy		
5	mjr	dr wet.	Krzyślak Edmund Zygmunt		
6	mjr	lek.wet.	Lessiński Mieczysław Józef		
7	mjr	lek.wet.	Lambert Leopold		
8	kpt.	lek.wet.	Ziemecki Albin Kazimierz		
9	kpt.	lek.wet.	Kowalski Franciszek Marian		
10	kpt.	lek.wet.	Harland Henryk		
11	kpt.	lek.wet.	Klepaczko Franciszek		
12	por.	lek.wet.	Krawczyszyn Włodzimierz		
13	por.	lek.wet.	Maas Ignacy Zbigniew		
14	por.	podlekarz wet.	Górski Tadeusz		

1	2	3	4	5	6
15	por.	medyk wet.	Bunk Alojzy		
16	por.	medyk wet.	Meinhart Witold Libery		
17	por.	medyk wet.	Woycikiewicz Stanisław		
			Oficerowie rezerwowi VII Okręgowego Szpitala Koni		
1	ppłk	lek.wet.	Stobiecki Czesław		
2	ppłk	dr wet.	Mossakowski Alfons		
3	mjr	lek.wet.	Kolanus Stanisław		
4	mjr	lek.wet.	Nagler Edmund		
5	mjr	lek.wet.	Żyto Ignacy		
6	mjr	lek.wet.	Siuda Leon		
7	mjr	lek.wet.	Maliszewski Julian		
8	mjr	dr wet.	Hoppe Stefan		
9	mjr	dr wet.	Durski Stanisław		
10	mjr	lek.wet.	Wilengowski Augustyn		
11	mjr	lek.wet.	Kruszka Antoni		
12	mjr	dr wet.	Runge Stanisław		
13	kpt.	lek.wet.	Grabarz Wojciech		
14	kpt.	lek.wet.	Łapis Mieczysław		
15	kpt.	lek.wet.	Olbrycht Tadeusz		
16	kpt.	lek.wet.	Nowakowski Stanisław Józef		

1	2	3	4	5	6
17	kpt.	lek.wet.	Jaroszewski Fryderyk		
18	kpt.	lek.wet.	Mendyk Jan		
19	kpt.	lek.wet.	Żeńczak Jan		
20	kpt.	dr wet.	Slebioda Józef		
21	kpt.	lek.wet.	Magiera Antoni		
22	kpt.	lek.wet.	Skopiński Stanisław		
23	kpt.	lek.wet.	Sadownik Stanisław		
24	por.	lek.wet.	Klabecki Kazimierz		
25	por.	lek.wet.	Fijałkowski Stanisław Andrzej		
26	por.	lek.wet.	Buchta Henryk		
27	ppor.	lek.wet.	Mrozik Jan		
28	ppor.	lek.wet.	Kluz Stanisław		
1	ppłk	lek.wet.	Wesołowski Władysław	VIII Okręgowy Szpital Koni, Toruń	komendant
2	ppłk	lek.wet.	Wagner Stanisław Franciszek Jan		
3	ppłk	lek.wet.	Tryliński Tadeusz		
4	ppłk	lek.wet.	Hofman Władysław		
5	mjr	lek.wet.	Jaszczołd Jerzy		
6	mjr	lek.wet.	Swieżyński Jan		
7	mjr	lek.wet.	Mancewicz Wacław		
8	mjr	lek.wet.	Kulczycki Józef		

1	2	3	4	5	6
9	mjr	lek.wet.	Wajda Jan		
10	mjr	lek.wet.	Mirkowski Jan		
11	kpt.	lek.wet.	Janczyński Bohdan		
12	por.	podlekarz wet.	Górniak Paweł		
13	por.	medyk wet.	Łuniewski Stanisław Andrzej		
14	por.	medyk wet.	Jastrzębski Franciszek		
15	por.	medyk wet.	Eberle Jan		
			Oficerowie rezerwowi VIII Okręgowego Szpitala Koni		
1	ppłk	lek.wet.	Saenger Franciszek		
2	mjr	lek.wet.	Grajewski Franciszek		
3	mjr	lek.wet.	Kozłowski Wawrzyniec		
4	mjr	lek.wet.	Sobolewski Edmund		
5	mjr	lek.wet.	Wachowski Walery		
6	mjr	lek.wet.	Rak Maksymilian		
7	mjr	lek.wet.	Bachor Rudolf		
8	mjr	lek.wet.	Kraziewicz Wiktor		
9	mjr	lek.wet.	Jankowski Władysław		
10	mjr	lek.wet.	Rössler Stefan		

1	2	3	4	5	6
11	mjr	lek.wet.	Barzykowski Stanisław Ludomir		
12	kpt.	lek.wet.	Ziegert Franciszek		
13	kpt.	lek.wet.	Sentkowski Kazimierz		
14	kpt.	lek.wet.	Kolbe Fryderyk		
15	kpt.	lek.wet.	Olszański Zygmunt		
16	kpt.	lek.wet.	Połomski Hipolit		
17	kpt.	lek.wet.	Jewasiński Kazimierz		
18	kpt.	lek.wet.	Linsenman Władysław		
19	kpt.	lek.wet.	Kuropka Aleksy		
20	kpt.	lek.wet.	Gonet Antoni		
21	kpt.	lek.wet.	Dreszler Dyonizy		
22	kpt.	lek.wet.	Wilamowski Józef		
23	por.	lek.wet.	Szwartz Eugeniusz		
24	por.	lek.wet.	Osiński Bronisław		
25	por.	lek.wet.	Ridel Paweł		
26	por.	lek.wet.	Kłostowski Czesław Wiktor		
27	ppor.	lek.wet.	Szmidt Paweł		
28	ppor.	lek.wet.	Rucha Joachim		
29	ppor.	dr wet.	Brocki Roman Bolesław		

1	2	3	4	5	6
1	ppłk	lek.wet.	Kruszyński Eugeniusz	IX Okręgowy Szpital Koni, Brześć n.Bugiem	
2	ppłk	lek.wet.	Stachurski Konstanty		
3	mjr	lek.wet.	Strzyżewski Włodzimierz		
4	mjr	lek.wet.	Ciechanowicz Jan		
5	mjr	lek.wet.	Konkiel Stanisław		
6	mjr	lek.wet.	Zawierucha Zygmunt		komendant
7	kpt.	lek.wet.	Lange Józef		
8	kpt.	lek.wet.	Bańkowski Jan		
9	kpt.	lek.wet.	Gomułka Stefan Jan Józef		
10	kpt.	lek.wet.	Presser Chaim		
11	kpt.	lek.wet.	Wysocki Bolesław Leopold		
12	por.	lek.wet.	Niemczycki Franciszek		
13	kpt.	podlekarz wet.	Józefczyk Edward		
14	por.	podlekarz wet.	Feczko Jerzy		
15	por.	medyk wet.	Gielitowicz Stanisław		
16	por.	medyk wet.	Duval Wacław Henryk		
17	por.	medyk wet.	Zalewski Władysław		
			Oficerowie rezerwowi IX Okręgowego Szpitala Koni		
1	ppłk	lek.wet.	Bieńkowski Wacław		

1	2	3	4	5	6
2	mjr	lek.wet.	Sewerin Eugeniusz		
3	mjr	lek.wet.	Bodner Gotlieb		
4	mjr	lek.wet.	Zajączek Leon		
5	mjr	lek.wet.	Niemczynowicz Zygmunt		
6	kpt.	lek.wet.	Workiewicz Bolesław		
7	kpt.	lek.wet.	Rosch Józef		
8	kpt.	lek.wet.	Skorupski Mikołaj		
9	kpt.	lek.wet.	Ugrynowicz Jan		
10	kpt.	lek.wet.	Gembicki Czesław		
11	kpt.	lek.wet.	Chybowski Wacław		
12	kpt.	lek.wet.	Colbe Stefan		
13	kpt.	lek.wet.	Mackiewicz Józef		
14	kpt.	lek.wet.	Pęski Marek Wincenty		
15	kpt.	lek.wet.	Rachwał Piotr		
16	kpt.	lek.wet.	Skorupko Edward		
17	kpt.	lek.wet.	Demel Władysław		
18	kpt.	lek.wet.	Złotnicki Edward		
19	kpt.	lek.wet.	Osterloff Konrad		
20	kpt.	lek.wet.	Mazurkiewicz Paweł		
21	kpt.	lek.wet.	Lanowski - Lang Roman		
22	kpt.	lek.wet.	Puzyna Julian		
23	kpt.	lek.wet.	Szmurło Jerzy		
24	kpt.	lek.wet.	Nowak Jan		
25	por.	lek.wet.	Tadlewski Leon		
26	por.	lek.wet.	Marynowicz Jan		

1	2	3	4	5	6
27	por.	lek.wet.	Krauzowicz Józef		
28	por.	lek.wet.	Szebla Jan		
29	por.	lek.wet.	Kaliński Emil		
30	por.	lek.wet.	Rakowski Bohdan		
31	por.	lek.wet.	Łunkiewicz Czesław		
32	ppor.	lek.wet.	Leszko Walenty		
33	ppor.	lek.wet.	Chodorowski Bronisław		
34	ppor.	lek.wet.	Kotłubaj Janusz		
1	płk	lek.wet.	Pasławski Ludwik	X Okręgowy Szpital Koni, Przemyśl	
2	mjr	lek.wet.	Dulemba Bolesław		
3	mjr	lek.wet.	Chromcewicz Aleksander Władysław		
4	mjr	lek.wet.	Łagodzic Teodor		
5	mjr	lek.wet.	Raźny Jan		
6	mjr	lek.wet.	Kucz Tadeusz Karol		
7	mjr	lek.wet.	Probst Wilhelm Jan		
8	mjr	lek.wet.	Karpiński Zdzisław Zygmunt		
9	kpt.	lek.wet.	Kondyjowski Teofil		
10	kpt.	lek.wet.	Gancarz Ferdynand August		
11	kpt.	lek.wet.	Füllenbaum Ignacy		
12	kpt.	lek.wet.	Malicki Walenty		
13	kpt.	lek.wet.	Zborzil Miłosław Władysław		
14	por.	lek.wet.	Jeziorowski Mieczysław Kazimierz		
15	por.	lek.wet.	Sokołowicz Józef Ignacy		
16	por.	lek.wet.	Markowski Julian		
17	por.	podlekarz wet.	Ejzert Stanisław		

1	2	3	4	5	6
18	por.	medyk wet.	Hensl Rudolf		
19	por.	medyk wet.	Uszyński Teodor Ignacy		
20	por.	medyk wet.	Wojnarowski Stefan		
21	por.	medyk wet.	Hrycykiewicz Józef		
			Oficerowie rezerwowi X Okręgowego Szpitala Koni		
1	ppłk	lek.wet.	Albrecht Roman		
2	mjr	lek.wet.	Łącki Wincenty		
3	mjr	lek.wet.	Pikuziński Józef		
4	mjr	lek.wet.	Cehak Karol		
5	mjr	lek.wet.	Wilk Stanisław		
6	mjr	lek.wet.	Kwieciński Jan		
7	mjr	lek.wet.	Kwiatkowski Józef		
8	kpt.	lek.wet.	Bick Dawid		
9	kpt.	lek.wet.	Ramer Alfred		
10	kpt.	lek.wet.	Hoffmann Zygmunt		
11	kpt.	lek.wet.	Speiser Nisson		
12	kpt.	lek.wet.	Mercik Wojciech		
13	kpt.	lek.wet.	Waltenberger Adolf Kazimierz		
14	kpt.	lek.wet.	Zajączkowski Stanisław		
15	kpt.	lek.wet.	Sommerstein Dawid		
16	kpt.	lek.wet.	Brokman Jerzy		
17	kpt.	lek.wet.	Gorczyca Józef		
18	kpt.	lek.wet.	Mikiewicz Wojciech		

1	2	3	4	5	6
19	kpt.	lek.wet.	Patryn Edward		
20	por.	lek.wet.	Mądziel Tadeusz		
21	por.	lek.wet.	Rossi Franciszek		
22	por.	lek.wet.	Lanowski Marian		
23	por.	lek.wet.	Maj Jan		
24	por.	lek.wet.	Matysiakiewicz Michał		
25	por.	lek.wet.	Groch Michał		
26	ppor.	lek.wet.	Pałąk Bernard		
27	por.	medyk wet.	Knispel Wolf		
28	por.	medyk wet.	Menkes Teodor		
29	por.	medyk wet.	Rajca Wojciech		
30	ppor.	medyk wet.	Gewiss Eliasz		
31	ppor.	medyk wet.	Fukar Stanisław		
			XIII Szkoły Centralne		
1	ppłk	lek.wet.	Hofman Władysław	Centralna Szkoła Kawalerii, Grudziądz	st.lek.wet.szkoły
2	mjr	lek.wet.	Kulczycki Józef		mł.lek.wet.szkoły
1	mjr	lek.wet.	Wajda Jan	Szkoła Podoficerów Zawodowych Artylerii	st.lek.wet.obozu
2			v a c a t	Obóz Szkolny Artylerii	mł.lek.wet.obozu

Normy należności paszy na okres pokoju i wojny dla zwierząt pociągowych i jucznych w latach 1923-1924

Tabela 21

Lp.	Kategoria zwierząt	Norma dzienna w kilogramach						
		pokojowa				wojenna		
		owies	siano	słoma na sieczkę	słoma na ściółkę	owies	siano	słoma na ściółkę
1	Konie wierzchowe i pociągowe lekkie artyleryjskie	4,5	4	1,5	1,5	6	4	1,5
2	Konie artyleryjskie i taborowe pociągowe ciężkie	4	6	3	1,5	5	6	1,5
3	Konie taborowe i juczne pociągowe lekkie	3	4	1,5	1,5	4	5	1,5
4	Muły	3	5	1,5	1,5	4	5	1,5
5	Osły	2	4	1,5	1,5	3	4	1,5

Obsada oficerów służby weterynaryjnej
Wojska Polskiego w roku 1928*

Tabela 22

Lp.	Nazwa jednostki wojskowej /służby/	Liczba jednostek	Obsada weterynaryjna			Razem
			lekarze wet.	podlekarze wet.	medycy wet.	
1	Wydział weterynarii Departamentu Sanitarnego M.S.Wojsk.	1	5	-	-	5
2	Departament Kawalerii	1	1	-	-	1
3	Naczelny lekarz weterynarii OK I-X	10	1	-	-	10
4	Zastępca naczelnego lekarza weterynarii OK I-X	-	1	-	-	10
5	Szkoła Podofic.Zawodowych Służby Weterynaryjnej	1	4	-	-	4
6	Wojskowa Pracownia Weterynaryjna	1	3	-	-	3
7	Centrum Wyszkolenia Artylerii	1	1	-	-	1
8	Centrum Wyszkolenia Kawalerii	1	2	-	-	2
9	Wojskowy Instytut Gazownictwa	1	2	-	-	2
10	Szkoła Podchorążych Rezerwy Artylerii	1	1	-	-	1
11	Komisja remontowa	4	1	-	-	4
12	Zapas Młodych Koni	1	1	-	-	1
13	Pułk szwoleżerów	3	1	-	-	3
14	Pułk ułanów	27	1	-	-	27
15	Pułk strzelców konnych	10	1	-	-	10
16	Pułk artylerii polowej	30	1	-	-	28
17	Pułk artylerii ciężkiej	10	1	-	-	10
18	Pułk Art.Najcięższej	1	1	-	-	1
19	Pułk Artylerii Górskiej	1	1	-	-	1
20	Pułk Manewrowy Artylerii	1	1	-	-	1
21	Dywizjon art.konnej	13	1	-	-	13
22	Korpus Ochrony Pogranicza	1	1	-	-	1
23	Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza	7	7	-		7
24	Komenda Garnizonu Warszawa	1	1	-		1

1	2	3	4	5	6	7
25	Komenda Garnizonu Poznań	1	1	-		1
26	W dyspozycji DOK	10	18	1	2	21
	Ogółem lekarzy, podlekarzy i medyków weterynarii					169

* W tabeli nie uwzględniono oficerów lekarzy weterynarii przeniesionych w 1928 roku do rezerwy.

Etatowa obsada oficerów służby weterynaryjnej Wojska Polskiego w roku 1932

Tabela 23

p.	Nazwa jednostki wojskowej /służby/	Liczba jednostek	Obsada weterynaryjna			Razem
			lekarze wet.	podlekarze wet.	medycy wet.	
1	2	3	4	5	6	7
1	Wydział Weterynarii Departamentu Służby Zdrowia	1	3	-	-	3
2	Szefostwo Służby Weterynaryjnej DOK	10	1	-	-	10
3	Szkoła Podoficerów Zawodowych Służby Weterynaryjnej	1	6	-	-	6
4	Wojskowa Pracownia Weterynaryjna	1	5	-	-	5
5	Komisja remontowa	4	1	-	-	4
6	Zapas Młodych Koni	1	1	-	-	1
7	Centrum Wyszkolenia Artylerii	1	1	-	-	1
8	Centrum Wyszkolenia Kawalerii	1	2	-	-	2
9	Centrum Wyszkolenia Piechoty	1	2	-	-	2
10	Wojskowy Instytut Przeciwgazowy	1	2	-	-	2
11	Szkoła Podchorążych Rezerwy Artylerii	1	1	-	-	1
12	Pułk szwoleżerów	3	1	-	-	3
13	Pułk ułanów	27	1	-	-	27
14	Pułk strzelców konnych	10	1	-	-	10
15	Pułk artylerii lekkiej	31	1	1	-	32
16	Pułk artylerii ciężkiej	10	1	-	-	10
17	Pułk Artylerii Najcięższej	1	1	-	-	1
18	Dywizjon artylerii konnej	14	1	-	1	15
19	5 Dywizjon Taborów	1	1	-	-	1
20	Korpus Ochrony Pogranicza	1	1	-	-	1
21	Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza	7	7	-	-	7
22	Komenda m.Warszawy	1	2	-	-	2

1	2	3	4	5	6	7
3	Komenda Garnizonu Grodno	1	2	-	-	2
4	Komenda Garnizonu Kraków	1	1	-	-	1
5	Komenda Garnizonu Lublin	1	1	-	-	1
6	Komenda Garnizonu Lwów	1	1	-	-	1
7	Komenda Garnizonu Tarnopol	1	1	-	-	1
8	Komenda Garnizonu Zegrze-Jabłonna	1	1	-	-	1
	OGÓŁEM					153

Normy mobilizacyjne dla koni wojskowych
w roku 1928

Tabela 24

Typ	Kategoria	Wzrost		Wiek	
		najniższy	najwyższy	najniższy	najwyższy
Wierzchowy /W/	W - 1	148 cm	bez ograniczeń	cztery lata	15 lat
	W - 2	145 cm	bez ograniczeń		16 lat
Artyleryjski /A/	A - L	148 cm 146 cm*	bez ograniczeń		15 lat
	A - C	150 cm	bez ograniczeń		15 lat
Taborowy /T/	T	136 cm	bez ograniczeń		16 lat
	N**	poniżej 136 cm	bez ograniczeń		powyżej 16 lat

UWAGI:

1/ Najniższy wzrost i najwyższy wiek dla każdego typu i kategorii mógł być przekroczony w razie wyjątkowo dobrego stanu konia.

2*/ Wzrost 146 cm ustalono dla koni A-L na terenie O.K.II, III, VI i IX przy posiadaniu warunków przewidzianych dla konia A-L.

3/ Konie, które ze względu na swą budowę i wzrost mogły być zaliczone do typu W lub A, lecz posiadały wady, uniemożliwiające pełnienie służby w broniach jezdnych - pozwalano zaliczać do typu T,

4**/ Zasadniczo konie, zaliczone podczas przeglądu do kategorii N, nie podlegały mobilizacji. Nie były one jednak zwolnione od poboru i mogły być w razie potrzeby i braku koni lepszych objęte poborem.

Zestawy służby weterynaryjnej Departamentu Zdrowia Ministerstwa Spraw Wojskowych na czas pokoju i wojny w 1937 roku*

Tabela 25

Lp.	Nr zestawu	Nazwa zestawu	Należność		Uwagi
			czasu "P"	czasu "W"	
1	2	3	4	5	6
1	1	Zestaw skrzyni wet. "I"-A"	+	+	
2	2-I	Zestaw skrzyni wet. "II-A"	+	+	
3	2-II	Zestaw skrzyni wet. "II-A"	+	+	
4	3-I	Zestaw skrzyni wet. "III-A"	+	+	
5	3-II	Zestaw skrzyni wet. "III-A"	+	+	
6	3-III	Zestaw skrzyni wet. "III-A"	+	+	
7	5-I	Zestaw skrzyni podoficera wet.	+	+	
8	5-II	Zestaw skrzyni podoficera wet.	+	+	
9	6	Zestaw torby lekarza wet.	+	+	
10	7	Zestaw narzędzi podręcznych lekarza wet.	+	+	Przechowywano w zestawie wet. nr 6
11	8-I	Zestaw torby podoficera wet.	+	+	
12	8a-I	Zestaw torby podoficera wet.	+	+	
13	8-II	Zestaw torby podoficera wet.	+	+	
14	9	Zestaw narzędzi podręcznych podoficera wet.	+	+	Przechowywano w torbie lub skrzyni podofi cera weteryna rii
15	10	Zestaw narzędzi sekcyjnych	+	+	
16	11	Zestaw narzędzi chirurgicznych	+	+	Przechowywano w skrzyni pol wej nr 1 zest wu wet.nr 1

1	2	3	4	5	6
17	12	Zestaw narzędzi chirurgicznych dodatkowy	+	-	Przechowywano w zestawie wet. nr 14 i 19
18	13	Zestaw narzędzi sekcyjnych "S"	+	-	
19	14	Zestaw skrzyni wet. "I-B"	+	-	Przechowywano po jednym zestawie wet. nr 11 i 12 w skrzyni polowej nr 1
20	15-I	Zestaw skrzyni wet. "II-B"	+	-	
21	15-II	Zestaw skrzyni wet. "II-B"	+	-	
22	15-III	Zestaw skrzyni wet. "II-B"	+	-	
23	16-I	Zestaw skrzyni wet. "III-B"	+	-	
24	16-II	Zestaw skrzyni wet. "III-B"	+	-	
25	16-III	Zestaw skrzyni wet. "III-B"	+	-	
26	17	Zestaw skrzyni wet. "IV-B"	+	-	
27	18-I	Zestaw skrzyni wet. "V-B"	+	-	
28	18-II	Zestaw skrzyni wet. "V-B"	+	-	
29	19	Zestaw skrzyni wet. "I-C"	+	-	
30	20-I	Zestaw skrzyni wet. "II-C"	+	-	
31	20-II	Zestaw skrzyni wet. "II-C"	+	-	
32	20-III	Zestaw skrzyni wet. "II-C"	+	-	
33	21-I	Zestaw skrzyni wet. "III-C"	+	-	
34	21-II	Zestaw skrzyni wet. "III-C"	+	-	
35	21-III	Zestaw skrzyni wet. "III-C"	+	-	
36	22-I	Zestaw skrzyni wet. "IV-C"	+	-	
37	22-II	Zestaw skrzyni wet. "IV-C"	+	-	

1	2	3	4	5	6
38	23-I	Zestaw skrzyni wet. "V-C"	+	-	
39	23-II	Zestaw skrzyni wet. "V-C"	+	-	
40	23-III	Zestaw skrzyni wet. "V-C"	+	-	
41	24-I	Zestaw weterynaryjnych środków leczniczych	+	-	
42	24-II	Zestaw weterynaryjnych środków leczniczych	+	-	
43	24-III	Zestaw weterynaryjnych środków leczniczych	+	-	
44	25	Zestaw przyrządów wet.	+	-	
45	26-I	Zestaw skrzyni lab."B"	+	-	
46	26-II	Zestaw skrzyni lab."B"	+	-	
47	27-I	Zestaw skrzyni lab."C"	+	-	
48	27-II	Zestaw skrzyni lab."C"	+	-	
49	28	Zestaw przyrządów lab.	+	-	
50	29-I	Zestaw przyborów do badania mięsa	+	+	
51	29-II	Zestaw przyborów do badania mięsa	+	+	
52	30	Zestaw główny materiału weterynaryjnego magazynu zaopatrzenia wet. przy polowej składnicy sanitarnej	+	-	
53	31	Zestaw materiału weterynaryjnego magazynu zaopatrzenia wet. przy polowej składnicy sanitarnej	+	-	

* + - należy się,

\- - nie należy się.

Liczba koni w Wojsku Polskim
przed II wojną światową
/1936-1939/

Tabela 26

Lp.	Data	Ogólna liczba koni
1	1 II 1936	57114
2	1 I 1937	54348
3	1 I 1938	57638
4	1 I 1939	62176
5	1 VI 1939	79166

Stany koni Wojska Polskiego
w okresie tysiąclecia

Tabela 27

Lp.	Data lub okres	Liczba koni			Uwagi
		etatowa	pewna	prawdopodobna	
1	2	3	4	5	6
1	Mieszko I /963-992/			3000	
2	Bolesław Chrobry /967-1025/			3000	
3	1502			1022	
4	1503			1554	
5	1531			4452	Kampania obertyńska
6	1564			4900	Zgrupowanie przed wyprawą połocką
7	1569			3100	Wojsko kwarciane na Podolu, Wołyniu, Kijowszczyźnie i Bracławszczyźnie
8	1581			10150	Wojsko zaciężne koronne w kampanii pskowskiej
9	1601			5350	Wojsko koronne w kampanii inflanckiej
10	1621			20581	Obóz chocimski /bez kozaków/
11	1634	4300			Etat jazdy wojsk kwarcianych

1	2	3	4	5	6
12	1635			9170	Zgrupowanie pomorskie przeciw Szwedom
13	1639			2450	Zgrupowanie ukraińskie wojsk kwarcianych
14	1648-1655			10000	Prócz wymienionej liczby, artyleria posiadała około 1000 koni najemnych
15	1655-1660			11000	Wojna ze Szwecją
16	1660-1663			19000	
17	1683			16000	
18	1698	24000-25000			
19	1702			11000	W Koronie i na Litwie
20	1710			17000	W Koronie i na Litwie
21	1717			11000	W Koronie i na Litwie
22	1780			7600	W Koronie i na Litwie
23	1784			8192	W Koronie i na Litwie
24	październik 1789	32512			W Koronie i na Litwie /etatu nie wprowadzono w życie/
25	listopad 1789			27500	
26	1790			14811	Do etatu brakowało 28 % koni
27	1791			27000	W Koronie i na Litwie
28	styczeń 1792			11254	
29	18 VII 1792			13742	

1	2	3	4	5	6
30	19 VIII 1793			11969	W Koronie i na Litwie /II rozbiór Polski/
31	grudzień 1798			300	Legia gen.Jana Henryka Dąbrowskiego
32	wrzesień-grudzień 1799	1018			Legia Naddunajska gen.Karola Kniaziewicza
33	1800			850	Legia Naddunajska gen.Karola Kniaziewicza
34	kwiecień-maj 1801			562	Legia gen.Jana Henryka Dąbrowskiego
35	listopad 1801			608	Legia gen.Jana Henryka Dąbrowskiego
36	kwiecień 1802	1000			Legia gen.Jana Henryka Dąbrowskiego
37	grudzień 1806			6000	Szlacheckie pospolite ruszenie konne
38	1807			6222	
39	grudzień 1807			5565	
40	1 I 1809			6035	
41	14 XI 1809			14526	
42	1 XI 1810			14768	
43	1811			16100	
44	15 I 1812			16354	
45	17 XI 1812			22851	
46	1830			9444	Z tego w jednostkach pociągu 744

1	2	3	4	5	6
47	listopad 1830			7000	
48	luty 1831			8966	Z tego koni taborowych 966
49	5 VI 1831			13553	
50	6 VII 1831			16210	
51	6 VIII 1831			12732	
52	12 VIII 1831			13595	
53	22 VIII 1831			14892	
54	5 IX 1831			14770	
55	8 X 1831			9284	
56	1848	480			Powstanie Wielkopolskie /4 szwadrony po 120 koni/
57	1848			370	Powstanie Wielkopolskie/koncentracja wojsk w Miłosławiu/
58	1848			120	Szwadron lwowski
59	1848-1849			120	Legion Mickiewicza we Włoszech
60	1848			500	Oddziały polskie na ziemi węgierskiej
61	1853-1856			300	Wojna krymska
62	1863			4500	Wyłącznie w kawalerii
63	1914-1915			3000	Legiony Polskie
64	31 I 1917		5486		Legiony Polskie
65	październik 1917	17794	6911		I Korpus Wschodni

66	marzec 1918			9000	I Korpus Wschodni
67	12 X 1920		75056		2 i 4 armia wraz z odwodami naczelnego wodza
68	1921-1926			80000	
69	1 II 1936		57114		
70	1 I 1937		54348		
71	1 I 1938		57638		
72	1 I 1939		62176		
73	1 VI 1939		79166		

Podział i rodzaje wojsk do roku 1831*

Tabela 28

Okres historyczny	Wojska stałe		Wojska doraźnie powoływane	
	operacyjne	terytorialne	operacyjne	terytorialne
1	2	3	4	5
Wczesnofeudalny	-drużyna panującego	-załogi grodów złożone z delegowanych przez okoliczne osady mężczyzn w ramach powinności "stróża"	-rycerskie pospolite ruszenie	-pospolite ruszenie ogółu ludności męskiej /dzielnicy, okolicy/
Od połowy XII wieku do połowy XV wieku	-oddziały nadworne	-załogi grodów przygranicznych złożone z żołnierzy najemnych, -straż miejska	-rycerskie pospolite ruszenie, -oddziały najemne	-pospolite ruszenie ogółu ludności wiejskiej dzielnicy /okolicy/, -mieszczanie w obronie macierzystego miasta
Druga połowa XV wieku	-oddziały nadworne, -oddziały zaciężne w ramach obrony potocznej	-straż miejska	-oddziały najemne, -oddziały zaciężne, -szlacheckie pospolite ruszenie	-mieszczanie w obronie macierzystego miasta, -pospolite ruszenie ludności chłopskiej /z reguły w rejonach przygranicznych/
Od początku wieku XVI do połowy wieku XVII	-oddziały zaciężne w ramach obrony potocznej, -po 1563 r. w ramach wojska kwarcianego, -oddziały nadworne /gwardia królewska/	-załogi zamków złożone z żołnierzy zaciężnych, -straż miejska, -kozacy rejestrowi	-oddziały najemne, -oddziały zaciężne, -piechota wybraniecka, -kozacy, -lisowczycy	-szlacheckie pospolite ruszenie, -pospolite ruszenie ludności chłopskiej /w rejonach przygranicznych, -milicja miejska, -oddziały zaciężne i najemne werbowane przez miasta

1	2	3	4	5
Od połowy wieku XVII do 1717	-oddziały zaciężne w ramach wojska komputowego, -kozacy /wojska posiłkowe/ -gwardia królewska	-straż miejska	-oddziały zaciężne powiększające wojsko komputowe, -piechota wybraniecka, -wyprawy łanowe i dymowe	-szlacheckie pospolite ruszenie, -wojska powiatowe, -milicja miejska
Od 1717 do 1788	-oddziały zaciężne o stałym etacie	-	-	-
Od 1788 do 1794	-oddziały zaciężne uzupełniane rekrutem z poboru	-rezerwowe oddziały zaciężne /od 1792/ uzupełniane rekrutem z poboru	-wyprawy obronne, -milicje ruchome, -oddziały ochotnicze	-wojewódzkie pospolite ruszenie ogółu mężczyzn, -milicja miejska
Od 1795 do 1807 /na obczyźnie/	-formacje ochotnicze	-	-	-
Od 1806 do 1814	-formacje regularne z poboru	-gwardia narodowa /miejska ruchoma/	-pospolite ruszenie szlacheckie, -powstania departamentalne, -ochotnicy /również spoza granic Księstwa/	-gwardia narodowa miejska /nieruchoma/
Od 1815 do 1831	-formacje regularne z poboru	-	-dodatkowe formacje z wysłużonych żołnierzy, -oddziały wojewódzkie, -formacje ochotnicze /również spoza granic Księstwa/	-staż bezpieczeństwa, -gwardia ruchma

* Lesław Dudek, Zaspokojenie potrzeb siły zbrojnej w aspekcie jej li

czebności i rodzajów w dawnej Polsce /do roku 1831/, Materiały i Studia nr 40, Wojskowa Akademia Polityczna im. Feliksa Dzierżyńskiego, Wydział Ekonomiczno-Wojskowy, Warszawa 1975, s.8-10.

Służba weterynaryjna Wojska Polskiego
od czasów średniowiecza do II wojny światowej

Tabela 29

Okres historyczny	Okres omawiany	Nazwy lub tytuły zawodowe osób zajmujących się profilaktyką, leczeniem i kuciem koni wojskowych		Uwagi
		wojskowi	cywile	
1	2	3	4	5
Wojskowość polska w okresie wczesnofeudalnym /do 1138/	Mieszko I /?-992/	prawdopodobnie żołnierze drużyn książęcych	specjaliści zajmujący się hodowlą i obsługą koni	
	Bolesław Chrobry /992-1025/		prawdopodobnie kowale zamieszkali we wsiach służebnych	
	XII w.	giermek, kowal	pasterze, owczarze, woźnice, masztalerze, przyrodnicy, kawalkatorowie, koniuszowie, kowale	
Wojskowość polska w latach 1138-1454	XIII-XIV w.	kowal, konował		
	I połowa XV w.	pachołek, kowal		
Wojskowość polska w okresie odrodzenia /1454-1576/	XV-XVI w.	towarzysz, pachołek, kowal oboźny pułkowy /tylko w zakresie nadzoru san.-wet. nad zwierzętami rzeźnymi i padłymi/		
	koniec XVI w.	pachołek konował /w jeździe polskiej cudzoziemskiego autoramentu/		roty nie posiadały kowali

1	2	3	4	5
Wojskowość polska w latach 1576-1795	XVII w.	rotmistrz, towarzysz, kowal /w oddziałach polskich/ kowal, konował /w jeździe polskiej cudzoziemskiego autoramentu		
	1697-1717 1717 1767 1784	rotmistrz, towarzysz, pocztowy, konował konował konował	lekarze fizycy objęci dyscyplinami nauk weterynaryjnych 1782-Akademia Krakowska 1784-Akademia Lwowska 1786-Akademia Warszawska	1 na 300 koni we wszystkich formacjach wojskowych
	8 X 1789	konował, kowal		w sztabach średnich i niższych /etatu nie wprowadzono w życie/
	1794-1795	konował		
WP w dobie Legionów i Ks.Warszawskiego /1795-1815/	Francja /1807/	weterynarz, pomocnik weterynarza, uczeń weterynarza, kowal		
	1807-1814	weterynarz, konował, kowal	specjaliści weterynaryjni o zróżnicowanym poziomie przygotowania zawodowego, w tym również fizycy powiatowi /powiatowi lekarze medycyny/	
WP w okresie Królestwa Polskiego i Powstania Listopadowego /1815-1831/	1815-1831 1826	konował, pomocnik konowała, uczeń konowała hippiatryk		do czasu zniesienia odrębności państwowej /1831/ Uniwersytet Wileński kształcił lekarzy weterynarii

1	2	3	4	5
Wojskowość polska w latach 1832-1918	1838-1839		starsi i młodsi lekarze weterynarii, weterynarze I,II i III klasy, pomocnicy weterynarzy I,II i III klasy, weterynarze nieklasowi, starsi lekarze koni	sł.wet.szkolona pod rządami zaborców brała udział w powstaniach narodowych oraz innych formacjach wojsk. walczących o odrodzenie Polski
	1841		lekarze weterynarii oraz personel pomocniczy	
	Wiosna Ludów /1848-1849/	konował, kowal adiutant pułku /do jego obowiązków należało między innymi działanie na rzecz weterynaryjnej profilaktyki ogólnej i przeciwepizootycznej/	specjaliści weterynaryjni różnych klas	rozpoznanie wodopojów, wybór miejsc rozmieszczenia koni
	1861		magistrowie weterynarii	
	Powstanie Styczniowe /1863-1864/	lekarz weterynarii, konował, kowal	lekarze weterynarii oraz niżsi specjaliści weterynaryjni zamieszkujący w wioskach	

1	2	3	4	5
Wojskowość polska w latach 1832-1918	Legiony Polskie /VIII 1914-X 1916/	lekarze i podoficerowie weterynarii, sanitariusze weterynarii, podkuwacze koni		szef służby weterynaryjnej brygady /nieetatowy/
	Polski Korpus Posiłkowy /X 1916-IV 1917/	lekarze, podoficerowie i sanitariusze weterynarii oraz podkuwacze koni		
	Polska Siła Zbrojna /tzw. Polnische Wehrmacht/ /10 IV 1917- 13 X 1918/	lekarze i sanitariusze weterynarii oraz podkuwacze koni		
	Korpusy Wschodnie w Rosji /1917-1918/	starsi i młodsi lekarze weterynarii, podoficerowie oraz podkuwacze koni		szef służby weterynaryjnej korpusu /etatowy/
	Powstanie Wielkopolskie /XII 1918-II 1919/Wojsko Polskie we Francji /1918-1919/	lekarze weterynarii, personel pomocniczy		
Wojsko Polskie II Rzeczpospolitej	Odzyskanie niepodległości /XI 1918/	lekarze weterynarii, podoficerowie i sanitariusze weterynarii oraz podkuwacze koni	cywilni pracownicy służby weterynaryjnej	szef służby weterynaryjnej /etatowy/
	1919-1920	pracownicy naukowi wojskowej służby weterynaryjnej, lekarze weterynarii, podlekarze i medycy weterynarii, podoficerowie	pracownicy naukowi oraz cywilni lekarze weterynarii szczebla powiatowego	

1	2	3	4	5
Wojsko Polskie II Rzeczpospolitej		weterynarii, majstrowie /instruktorzy/ podkuwacze, starsi sanitariusze, sanitariusze weterynarii oraz podkuwacze koni		
	1921-1939	pracownicy naukowi wojskowej służby weterynaryjnej, lekarze weterynarii służby zawodowej i rezerwy, podlekarze i medycy weterynarii, chorążowie, podoficerowie, starsi sanitariusze i sanitariusze weterynarii, majstrowie i młodsi majstrowie podkuwacze oraz podkuwacze koni	pracownicy naukowi oraz lekarze weterynarii wszystkich szczebli organizacyjnych	okres intensywnej współpracy wojskowej i cywilnej służby weterynaryjnej; podlekarze i medycy weterynarii występowali w WP do roku 1924

Struktura organizacyjna sił zbrojnych i zaplecza w Powstaniu Styczniowym /1863-1864/

Schemat 1

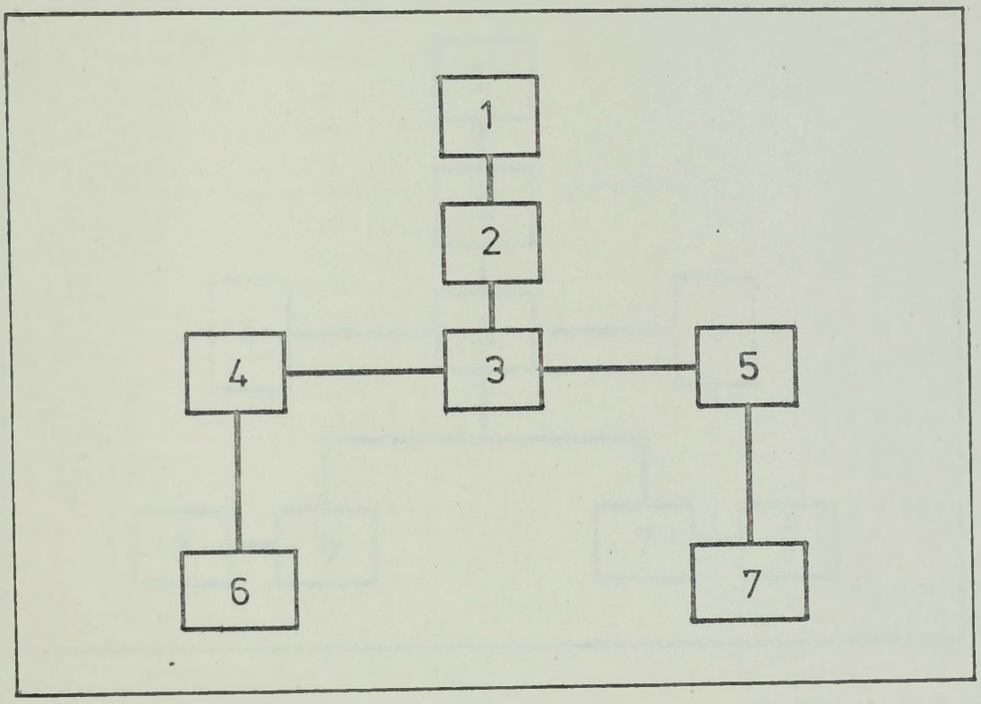

1. Wojskowy naczelnik wojewódzki, jednocześnie organizator sił zbrojnych
2. Organizatorzy prowincjonalni
3. Organizatorzy okręgowi
4 i 5. Referenci dostaw
6. Rezerwy koni
7. Składy żywnościowe dla koni na okres 30 dni

Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej
w Legionach Polskich /1914-1917/

Schemat 2

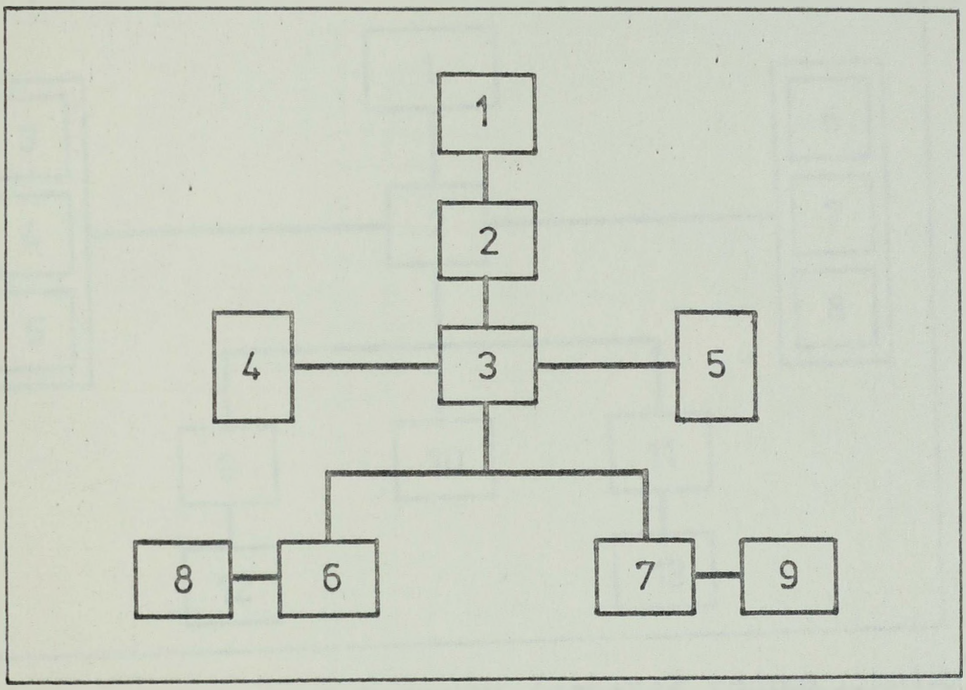

1. Komenda Legionów
2. Lekarz weterynarii plutonu taborowego dowództwa brygady, jednocześnie szef służby weterynaryjnej brygady
3. Referat weterynaryjny
4. Składnice /apteki/ weterynaryjne
5. Punkty odkarmiania koni
6. Lekarze weterynarii pułków kawalerii
7. Lekarze weterynarii pułków artylerii
8. i 9. Pułkowe ambulanse weterynaryjne

Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej
w I Korpusie Polskim w Rosji /1917-1918/

Schemat 3

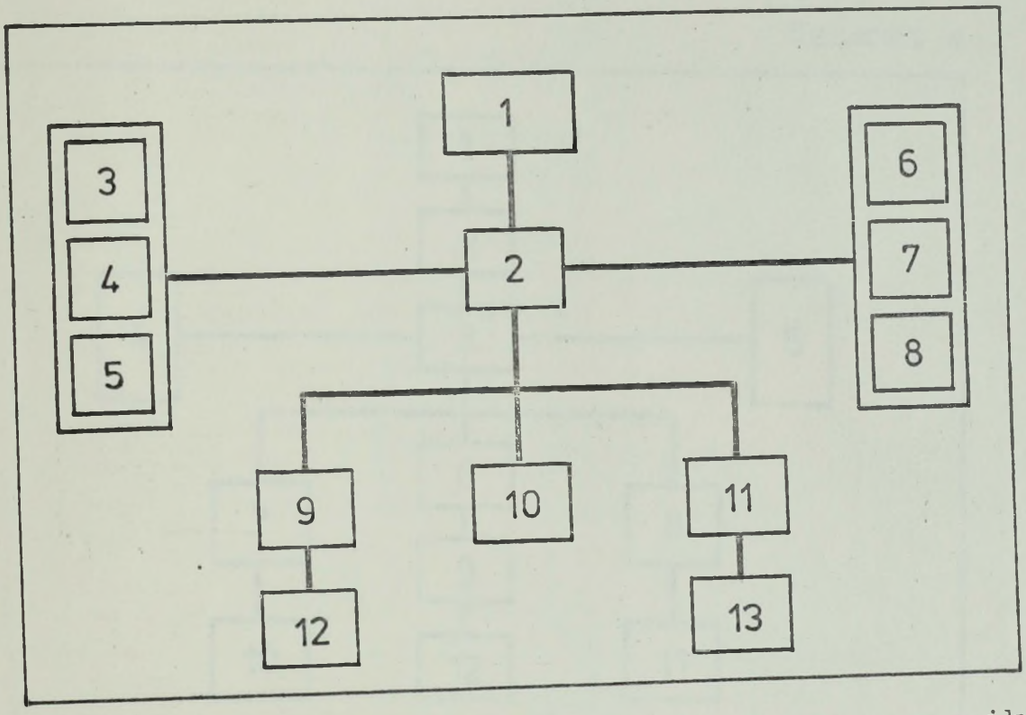

1. Naczelny lekarz wet.korpusu /generał podporucznik/
2. Zarząd naczelnego lekarza wet. korpusu /starszy lekarz wet. - podpułkownik i młodszy lekarz wet. - rotmistrz/
3. Pułk inżynieryjny /młodszy lekarz wet. - rotmistrz/
4. Samodzielny dywizjon artylerii /młodszy lekarz wet. - rotmistrz/
5. Tabor aprowizacyjny korpusu /młodszy lekarz wet. - rotmistrz
6. Polowe laboratorium weterynaryjne /starsi i młodsi lekarze weterynarii - podpułkownicy /rotmistrze/
7. Główny szpital weterynaryjny /starszy lekarz wet. - podpułkownik i młodszy lekarz wet. - rotmistrz/
8. Polowa apteka weterynaryjna /farmaceuci - kapitan/porucznik/
9. Naczelny lekarz weterynarii dywizji kawalerii /podpułkownik/
10. Starszy lekarz weterynarii brygady kawalerii /podpułkownik/
11. Lekarz weterynarii dywizji strzelców /podpułkownik/
12. Młodsi lekarze weterynarii pułków kawalerii /rotmistrze/
13. Młodsi lekarze weterynarii taboru dywizyjnego strzelców /rotmistrze/

Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej
w Powstaniu Wielkopolskim /1918-1919/

Schemat 4

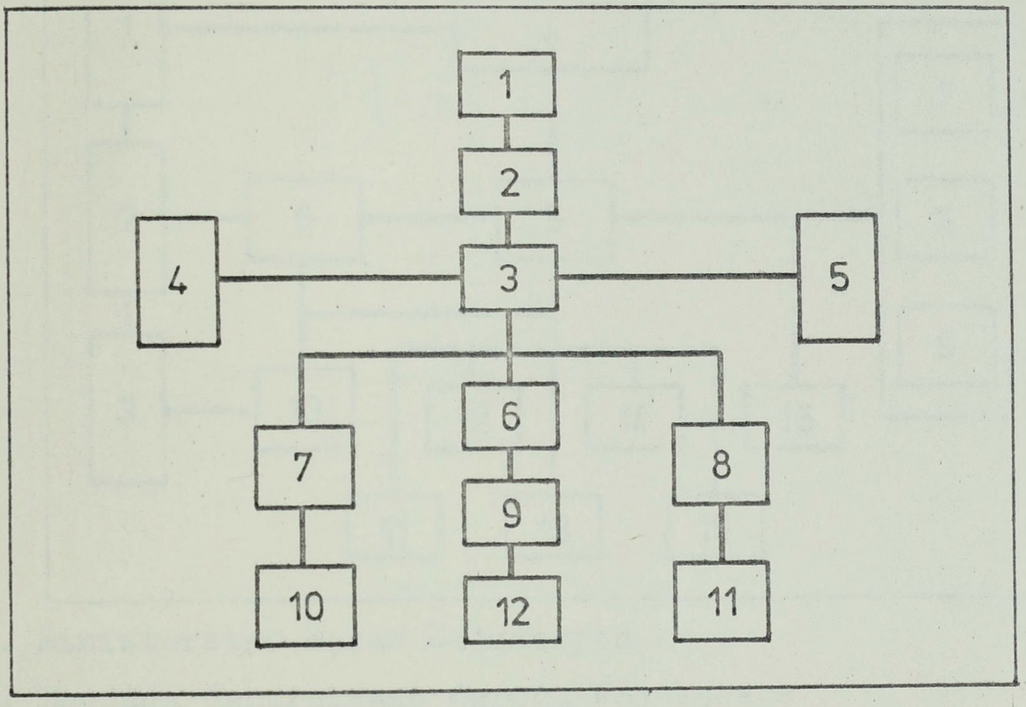

1. Dowództwo Powstania Wielkopolskiego
2. Szef służby weterynaryjnej Powstania Wielkopolskiego
3. Szefostwo weterynaryjne
4. Komisje remontowe koni
5. Sekcje weterynaryjne Gniezna i Poznania
6. Lekarze weterynarii dywizji strzelców wielkopolskich
7. Lekarze weterynarii pułków artylerii
8. Lekarze weterynarii pułków kawalerii
9. Lekarze weterynarii pułków dywizji strzelców wielkopolskich

10,11 i 12. Pułkowe ambulanse weterynaryjne

Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej
Wojska Polskiego z 20 V 1919 roku

Schemat 5

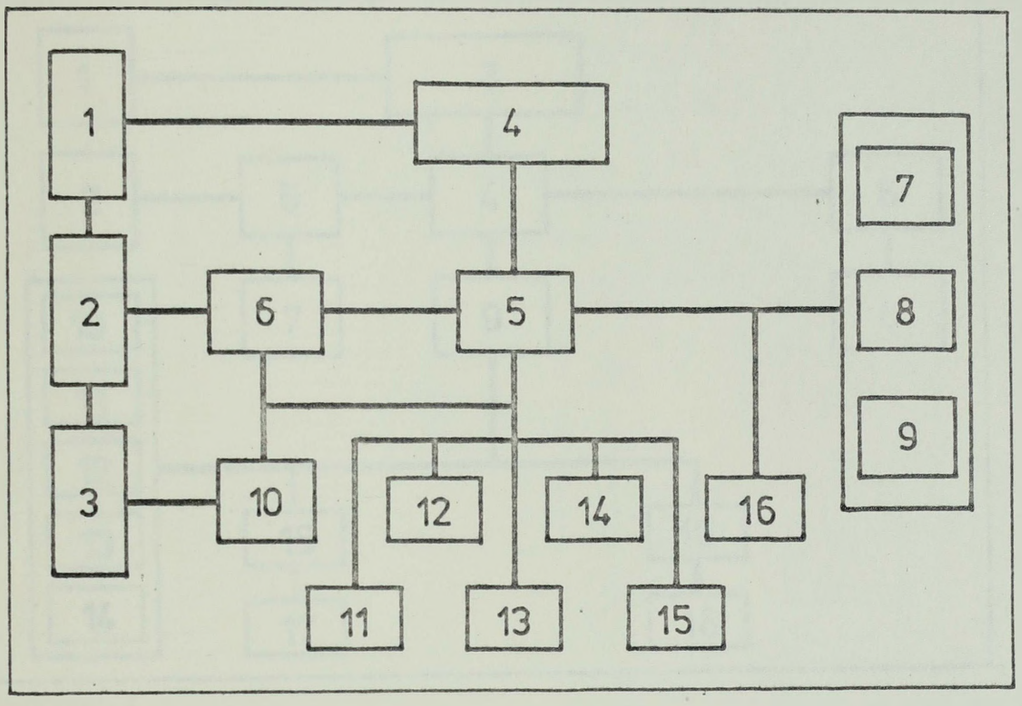

1. Ministerstwo Spraw Wojskowych
2. Dowódca Generalnego Okręgu Wojskowego
3. Dowódca oddziału
4. Naczelny lekarz weterynarii Wojska Polskiego, szef sekcji weterynaryjnej Ministerstwa Spraw Wojskowych - szef korpusu weterynaryjnego
5. Sekcja weterynaryjna Ministerstwa Spraw Wojskowych
6. Inspektor weterynarii /płk/ przy dowództwie okręgu /1 w Okręgu Generalnym/
7. Wojskowy Instytut Serologiczno-Bakteriologiczny /Wojskowa Pracownia Weterynaryjna/
8. Centralna Szkoła Podkuwaczy /dla 200 żołnierzy/
9. Centralna Weterynaryjna Składnica Apteczna
10. Lekarze weterynarii pułków formacji jezdnych
11. Szpitale okręgowe koni - na 400-500 koni /przy szpitalach prowadzono kursy dla sanitariuszy weterynarii/
12. Okręgowe weterynaryjne składnice apteczne
13. Okręgowa szkoła podkuwaczy /dla 50 żołnierzy w każdym okręgu/
14. Izolatory dla koni chorych na choroby zakaźne i zaraźliwe
15. Punkty odkarmiania słabych koni
16. Lotny oddział leczniczy do walki ze świerzbem koni

Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej wojsk operacyjnych w czasie wojny 1919-1920

Schemat 6

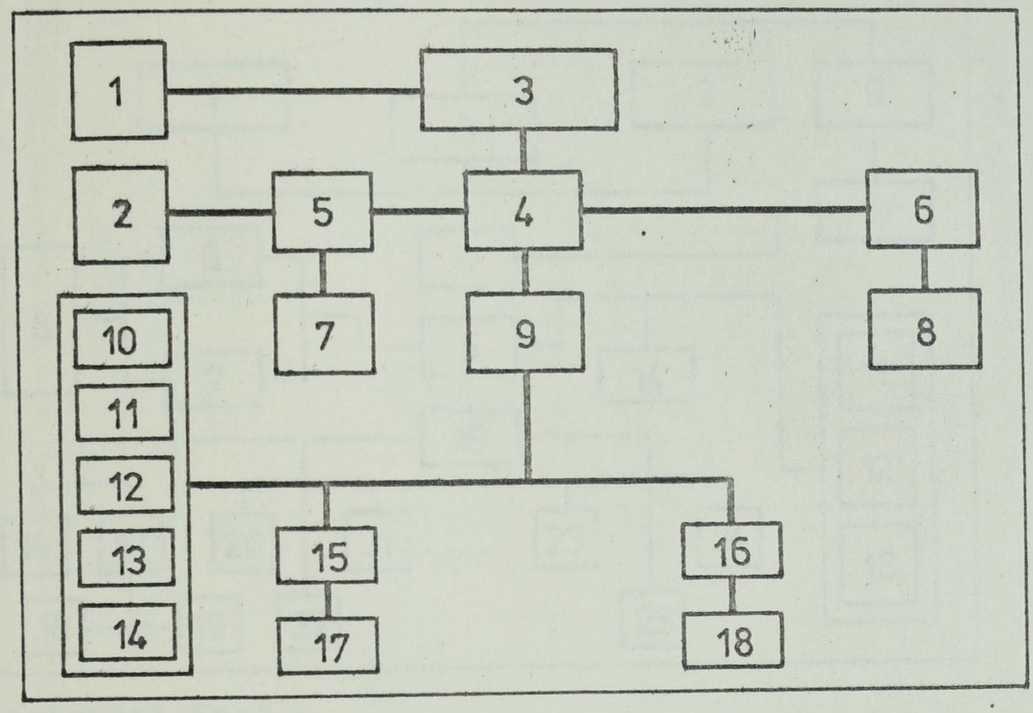

1. Główny Kwatermistrz Wojska Polskiego
2. Kwatermistrze grup operacyjnych
3. Inspektor /szef/ służby weterynaryjnej
4. Szefostwo służby weterynaryjnej
5. Naczelni lekarze weterynarii grup operacyjnych frontu
6. Weterynaryjny skład apteczny
7. Ruchome szpitale koni /jeden na 500 koni/
8. Polowe - filialne składy apteczne /w Brześciu n/Bugiem i Przemyślu/
9. Szef służby weterynaryjnej armii
10. Polowe szpitale koni
11. Etapowe, polowe szpitale koni
12. Stacje odkarmiania i punkty odżywcze słabych koni
13. Izolatory dla koni chorych na choroby zakaźne i zaraźliwe
14. Weterynaryjne oddziały dezynfekcyjne
15. Szefowie służby weterynaryjnej dywizji piechoty
16. Szefowie służby weterynaryjnej brygad jazdy
17. Dywizyjne szpitale koni
18. Szpitale koni brygad jazdy

Struktura organizacyjna i podległość służby weterynaryjnej Wojska Polskiego w okresie pokoju /1920-1939/*

Schemat 7

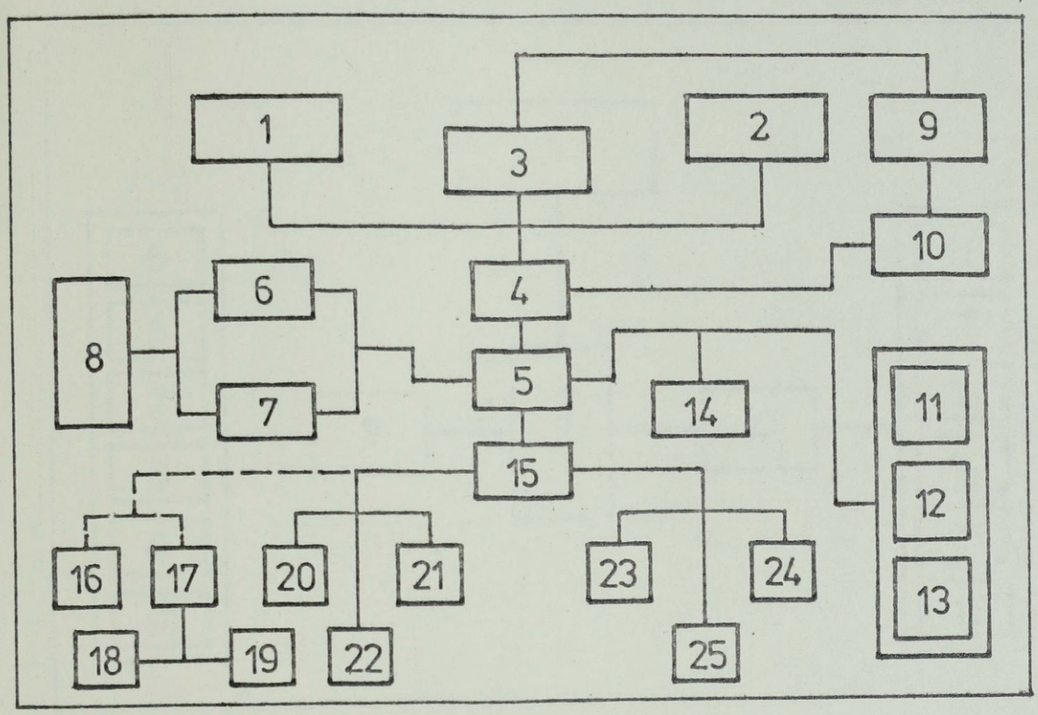

1. Departament Koni
2. Departament II Kawalerii /Jazdy/
3. Departament Sanitarny /Zdrowia/
4. Szef służby weterynaryjnej Wojska Polskiego /od 1927 roku szef służby weterynaryjnej - II zastępca szefa Departamentu Sanitarnego do spraw weterynaryjnych/
5. Wydział weterynaryjny
6. Centralna Szkoła Podkuwaczy /podoficerów zawodowych służby weterynaryjnej/
7. Wojskowa Pracownia Weterynaryjna
8. Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych /powstałe w 1934 roku/
9. Wojskowy Instytut Sanitarny
0. Oddział weterynaryjny /przed włączeniem służby weterynaryjnej do Departamentu Sanitarnego/
1. Referat ogólny wydziału weterynaryjnego
2. Referat zaopatrzenia wydziału weterynaryjnego
3. Referat budżetu wydziału weterynaryjnego
4. Centralna Składnica Weterynaryjna
5. Urzędy naczelnych lekarzy weterynarii /szefów/ okręgów korpusów z zastępcami i personelem biurowym
6. Komendy uzupełnień koni
7. Służba remontu
8. Główny Zakład Remontu
9. Komisje remontowe
0. Zapasy młodych koni z ambulansami /szpitalami/ wet.
1. Szefowie służby weterynaryjnej związków taktycznych
2. Służba weterynaryjna formacji jezdnych i szkół
3. Służba weterynaryjna garnizonów
4. Okręgowe szpitale koni /do 1927 roku/
5. Okręgowe składnice weterynaryjne

*Pozycje - 1, 2 i 3 przedstawiają kolejną podległość służby weterynaryjnej na szczeblu centralnym

Struktura organizacyjna Centrum Wyszkolenia
i Badań Weterynaryjnych /1934-1939/

Schemat 8

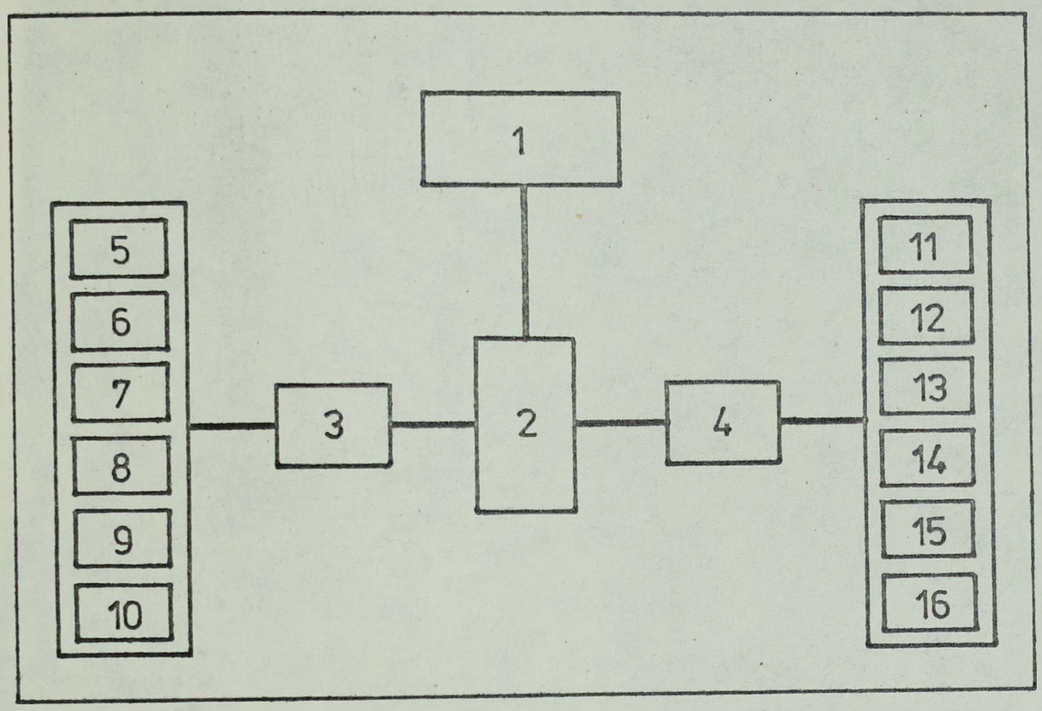

1. Komendant Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych
2. Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych
3. Oddział Wyszkolenia /kier.mjr dr wet. Kazimierz Sidor/
4. Oddział Badań /kier.ppłk dr wet. Jan Zenkner/
5. Klinika chorób wewnętrznych /podporządkowana kier.oddz. wyszkolenia/
6. Klinika chorób zakaźnych z kliniką małych zwierząt /kier.kpt. dr wet. Dominik Jastrzębski/
7. Klinika chirurgiczna /kier.mjr dr wet. Franciszek Klepaczko/
8. Kuźnia szkolna /kier.mjr dr wet. Hipolit Perkowski/
9. Pracownia parazytologiczna /kier.mjr dr wet. Józef Składnik/
10. Biblioteka i muzeum /podporządkowane oddziałowi wyszkolenia/
11. Laboratorium bakteriologiczne nr 1 /kier.mjr dr wet. Tadeusz Bąk/
12. Laboratorium doświadczalne nr 2 /kier.kpt.dr wet.Marian Decowski/
13. Laboratorium nr 3 /kier.kpt.dr wet.Tadeusz Kobusiewicz/
14. Laboratorium higieny pracy i badań klinicznych /kier.mjr dr wet. Marian Jóźkiewicz/
15. Laboratorium higieny żywienia /kier.mjr dr wet. Jan Eberle/
16. Laboratorium hipologiczne /kier.mjr lek.wet. Władysław Jonczy/

XXX. ZESTAWIENIE TABEL I SCHEMATÓW

		Str.
Tabela 1	Jednostki konne Korony i Litwy z etatową obsadą weterynaryjną /1784/	134
Tabela 2	Jednostki konne Korony i Litwy z etatową obsadą weterynaryjną /8 X 1789/	135
Tabela 3	Stan koni w Legii gen.Jana Henryka Dąbrowskiego w kwietniu i maju 1801 roku	136
Tabela 4	Jednostki konne Wojska Polskiego w służbie obcej zorganizowane w latach 1807-1813	137
Tabela 5	Jednostki konne Wojska Polskiego zorganizowane w latach 1806-1814	138
Tabela 6	Stan koni w Wojsku Polskim w latach 1807-1812	140
Tabela 7	Jednostki konne Wojska Polskiego z etatową obsadą weterynaryjną powstałe w latach 1815-1831	141
Tabela 8	Roczny żołd personelu służby weterynaryjnej w okresie Królestwa Polskiego	145
Tabela 9	Normy należności furażowych dla koni w Królestwie Polskim	146
Tabela 10	Stan koni w oddziałach polskich w roku 1831	147
Tabela 11	Formacje Legionów Polskich, ich dyslokacja i liczba koni w dniu 31 I 1917 roku	148
Tabela 12	Etatowe stanowiska służby weterynaryjnej, liczba koni oraz sprzętu taborowego w jednostkach weterynaryjnych /1918-1919/	149
Tabela 13	Czas leczenia i normy należności furażowych dla koni leczonych szpitalnie /1919-1920/	150
Tabela 14	Jednostki konne Wojska Polskiego z etatową obsadą weterynaryjną /1918-1921/	151

Tabela 15 Etatowe stopnie i stanowiska oficerskie służby weterynaryjnej Wojska Polskiego w roku 1919 152

Tabela 16 Liczba koni przekazanych przez Ministerstwo Spraw Wojskowych poza wojsko /1919-1921/ 153

Tabela 17 Normy należności dla ambulansów weterynaryjnych i podkuwaczy koni z roku 1922 154

Tabela 18 Obsada oficerska służby weterynaryjnej w wojskowych okręgowych szpitalach koni w roku 1923 157

Tabela 19 Etatowa obsada oficerska służby weterynaryjnej Wojska Polskiego /bez okręgowych szpitali koni/ w roku 1923 158

Tabela 20 Imienny wykaz oficerów służby weterynaryjnej Wojska Polskiego w roku 1923 159

Tabela 21 Normy należności paszy na okres pokoju i wojny dla zwierząt pociągowych i jucznych w latach 1923-1924 204

Tabela 22 Obsada oficerów służby weterynaryjnej Wojska Polskiego w roku 1928 205

Tabela 23 Etatowa obsada oficerów służby weterynaryjnej Wojska Polskiego w roku 1932 207

Tabela 24 Normy mobilizacyjne dla koni wojskowych w roku 1928 209

Tabela 25 Zestawy służby weterynaryjnej Departamentu Zdrowia Ministerstwa Spraw Wojskowych na czas pokoju i wojny w roku 1937 210

Tabela 26 Liczba koni w Wojsku Polskim przed II wojną światową /1936-1939/ 213

Tabela 27 Stany koni w Wojsku Polskim w okresie tysiąclecia 214

Tabela 28 Podział i rodzaje wojsk do roku 1831 219

Tabela 29 Służba weterynaryjna Wojska Polskiego od czasów średniowiecza do II wojny światowej 222

Schemat 1 Struktura organizacyjna sił zbrojnych i zaplecza w Powstaniu Styczniowym /1863-1864/ 227

Schemat 2 Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej w Legionach Polskich /1914-1917/ 228

Schemat 3 Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej w I Korpusie Polskim w Rosji /1917-1918/ 229

Schemat 4 Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej w Powstaniu Wielkopolskim /1918-1919/ 230

Schemat 5 Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej Wojska Polskiego /20 V 1919/ 231

Schemat 6 Struktura organizacyjna służby weterynaryjnej wojsk operacyjnych w czasie wojny /1919-1920/ 232

Schemat 7 Struktura organizacyjna i podległość służby weterynaryjnej Wojska Polskiego w okresie pokoju /1920-1939/ 233

Schemat 8 Struktura organizacyjna Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych /1934-1939/ 234

XXXI. PRZYPISY

1. Czapski M., Historia powszechna konia, Poznań 1874, t.I., s.123-124.
   Encyklopedia wojskowa pod red. mjr. Ottona Laskowskiego, Towarzystwo Wiedzy Wojskowej i Wojskowy Instytut Naukowo-Oświatowy, Warszawa 1937, t.VII., s.536-537.

2. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537.

3. Czapski M., Historia powszechna konia, Poznań 1874, t.II., s.358-472.

4. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537.

5. Dorohostajski K., Hippika to jest księga o koniach, Kraków 1861, s.84-85. Od dobrego masztalerza wymagano m.in. trzeźwości, cierpliwości, miłości do koni, dbałości o nie itp. Kandydat na masztalerza musiał być kawalerem "aby go żona z dziećmi ze stajnie nie wywabiała". Wymagano również od niego spania w stajni oraz informowania przełożonych o chorobach koni. Z całą pewnością łatwiejsze przypadki chorobowe załatwiał sam.
   Rakoczy R., Nauczanie weterynarii na Uniwersytecie Krakowskim do roku 1850, Historia Nauk Biologicznych i Medycznych, z.23, seria B, PWN Warszawa 1972, s.5.

6. Dorohostajski K., op.cit./5/, s.86-89.
   Na urząd koniuszego "potrzeba upatrować i obierać człowieka umysłu i ciała zdrowego, wiernego, trzeźwego, czytać i pisać umiejętnego..., około przypadków i chorób końskich rozumiejącego...". "Rano zawsze wstawszy, gdy konie chędożą, dojrzeć aby się z niemi łaskawie obchodzono, każdego obejrzeć jeśli nie obrażony dowiedzieć się trzebali któremu kowania nowego, albo nie przypadliwa choroba, od którejby się drugie zarazić mogły, aby takowego na osobnem miejscu postawiwszy, pilność koło niego czyniono. Od kawalkatora zajmującego się ujeżdżaniem koni, między innymi wymagano: "Około chorób końskich

umiejętność jest onemu wielce potrzebna i sposób kowania nie zawadzi...".

7. Baranowski B., Bortnowski W., Lewandowski W., Dzieje wojskowości polskiej do 1831 roku /wypisy źródłowe/, wyd.MON "Prasa Wojskowa", Jelenia Góra 1949, s. 79.
Bogucka M., Dawna Polska, Warszawa 1974, s.27. W 966 roku kupiec żydowski z arabskiej części Hiszpanii podróżujący po Polsce Ibrahim ibn Jakub, pisał: "I ma on /Mieszko/ trzy tysiące pancernych, a to są wojownicy, których secina równa się dziesięciu secinom u innych. Wydaje on tym ludziom odzież i oręż i konie i wszystko czego potrzebują".
Korzon T., Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, Kraków 1912, t.I., s.34,38.
Korzon T., Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, Kraków 1912, t.III., rozdz.VIII., s.260.
Kukiel M., Zarys historii wojskowości w Polsce, Kraków 1929, s.4.

8. Korzon T., op.cit./7/, t.I., s.38, 43.

9. Dudek L., Zaopatrywanie wojsk w dawnej Polsce do 1864 roku, Poznań 1974, s.4.

10. Grabski A.F., Polska sztuka wojenna w okresie wczesnofeudalnym, MON Warszawa 1959, s.17,20.
Grabski A.F., Nadolska A., Wojskowość polska w okresie wczesnofeudalnym w: Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1648, t.I., MON Warszawa 1965, s.39.
Nowak T., Wojskowość polska w latach 1138-1340 w: Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1648, t.I., MON Warszawa 1965, s.105.

11. Dudek L., op.cit./9/, s.8,24-25,40.

12. Perenc A., Historia lecznictwa zwierząt w Polsce, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, wyd. PAN Wrocław 1958 Warszawa, s.312.
Rakoczy R., op.cit./5/, s.2.

13. Pereno A., op.cit./12/, s.313.

14. Czapski M., op.cit./3/, s.432.

15. Dorohostajski K., op.cit./5/, s.175. Autor książki żyjący w latach 1562-1611 w rozdziale "O chorobach różnych końskich" przyznaje się do małej znajomości weterynarii /"...którym się i mało uczył i rzadziej w tem experyencyi zażywał. Atoli cokolwiek przez się i od drugich pojąć mógł, podać inszym potrzeba i porzyteczna rzecz się zdała"/.

16. Dorohostajski K., op.cit./5/, s.179-257.

17. Pereno A., op.cit./12/, s.312.

18. Giedroyć F.,Służba Zdrowia w dawnem Wojsku Polskim, Dep. Sanit.M.S.Wojsk. Warszawa 1927, s.73. W wojskach Kazimierza Jagiellończyka w czasie wojny trzynastoletniej z Krzyżakami /1458/ wybuchła choroba zakaźna, w której wyniku zmarło około 700 żołnierzy i padło 7000 koni.

19. Dorohostajski K.,op.cit./5/, s.181. Na temat leków sporządzanych przez apteki autor pisze: "Zażywać też możesz lekarstw i purgacyi śmiele z aptek, które zwykły ludziom na podobne choroby itp.". "A z tego się proszę czytelniku nie naśmiewaj bom tego cóż to wiedzieć ile razów sam, i szczęśliwie zawsze doświadczył, i w wielu chorobach niepodobnych do uleczenia konie ratował".

20. Czapski M., op.cit./3/, s.197.

21. Dudek L., op.cit./9/, s.25-26,33,68.
Epizootiologia szczegółowa, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1952, s.479-480. Przyczyną padnięć koni była najprawdopodobniej toksyczna postać grzybka Stachybotrys alternans, wegetującego w słomie, wywołująca stachybotriotoksykozę koni. Pierwsze przypadki tej ciężkiej choroby rozpoznano dopiero w 1931 roku na Ukrainie.

22. Czapski M., op.cit./3/, s.29-30.

23. Czapski M., op.cit./1/, s.536-537.

24. Baranowski B., Bortnowski W., Lewandowski W., op.cit./7/, s.183.
Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537.

25. Rakoczy R., op.cit./5/, s.9-10. W Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie /dz.rękopisów nr 16, karta 297, rok 1505/ znajduje się pergaminowy kodeks będący pierwszym źródłem mówiącym o roli Krakowa jako ośrodka weterynarii w Polsce.

26. Chrostowski T., Nieznany szczegół biografii Kopernika, Mówią wieki - mag.hist. Ministerstwa Oświaty i Wychowania, Warszawa 1974, 11, s.34.

27. Rostafiński M., Zarys historii rozwoju wojskowości w Polsce /992-1792/, Poznań 1922, s.57-58.

28. Nowak T., op.cit./10/, s.272. Stan liczebny pocztu był różny i wynosił od 1 do 10 żołnierzy, a czasem nawet więcej. Zależne to było od stanu majątkowego towarzysza, odpowiedzialnego za wyposażenie podległych mu pocztowych. Kilka pocztów tworzyło rotę, liczącą w XV wieku od kilkudziesięciu do kilkuset żołnierzy. Zdarzało się i tak, że rota osiągała pół tysiąca ludzi.

29. Spieralski Z., Wojskowość polska w okresie odrodzenia 1454-1576 w: Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, t.I., MON Warszawa 1965, s.271-272.

30. Tamże, s.322-323.

31. Spieralski Z., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska sztuka wojenna w latach 1454-1562, z.IV,, MON Warszawa 1958, s.69.
Spieralski Z., Wimmer J., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska sztuka wojenna w latach 1563-1647, z.V., MON Warszawa 1961, s.27-29.

32. Dudek L., op.cit./9/, s.51.

33. Kukiel M., op.cit./7/, s.37.

34. Górski K., Historia jazdy polskiej, Kraków 1894, s.30.

35. Spieralski Z., op.cit./31/, s.10.

36. Kutrzeba S., Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku, Kraków 1937, s.67,121,151-152. "Koni na których służby jeżdżą i mają, aby żadnych do wozów nie zaprzęgali ani komu ich nie pożyczał a nigdzie ich nie słał po swoich potrzebach, pod srogiem karaniem, ażby to uczynił z dozwoleniem hetmańskim".

37. Tamże, s.69, 320. "Pieszy na leżeniu mają ustąpić jezdnym miejsca, którym większego wczasu trzeba dla koni".

38. Tamże, s.92. "Ale iż się też snać przydawa, iż niektórzy, mając niespełna konie, nabywają ich ku popisu, a potym lada na szkapie pachołka zasadzi, wymowki czyniąc przed rotmistrzem, iż koń ochramiał, a potym zać ku okazowaniu pożyczy konia chociaj innego, już onego popisanego przefrymarczył, czymby się taki, ktoby się tego ważył niepomału mazał".

39. Tamże, s.92. "Zaszkodzonego konia w obozie ma każdy hetmanowi opowiedzieć i pisarzowi polnemu i ukazać, aby je konformował z regestrem, bo w tej mierze gdyby go nie opowiedział i nie ukazał, żadne świadome nie pojdzie, gdy sobie o tym sam każdy przez swą niedbałość winien będzie, chyba w ciągnieniu gdzie hetmana nie masz, albo na leży, tam to ma być rotmistrzowi opowiedziano, a rotmistrz ma i sierzch i piątno wypisać, jaki koń odszedł, a pod swą pieczęcią to wydać".

40. Tamże, s.92. "Bydła żadnego niema nikt mieć w obozie, jeno gdzie opodal od obozu nad wodą, aby plugastwa i smrody, z których pospolicie choroby bywają, w wojsce nie były, a pogotowiu kałdunów i inne plugastwa około obozu nie miotać, ale jeśli kto chce bić w obozie, tedy ma plugastwa zakopać, a zwłaszcza jeśli dłużej tam niż przez noc leżeć, albowiem przeciwko czyjemuby toto wozowi znaleziono, ma je około obozu między rzędy na sobie odnieść, a potym z obozu na stronę precz wyrzucić albo wina baryła hetmanowi okup, a jednak ochędoż" lub s.152 "Plugast żadnych i intestina bydlęcych

w obozie i przy obozie niema żaden wymiatać, ale albo ma daleko od obozu wywozić albo głęboko, najmniej na półtora łokcia, one zakopywać. Także ścierwy wszelkie, gdyby komu bydle jakie zdechło, ma je każdy wywieść na miesce, które od urzędu obwołane będzie; ktoby inaczej czynił, ma być wedle zdania hetmańskiego srodze karan" lub s.319-320 "Bydła żeby w obozie nie bito i plugastwa i rzeczy martwe aby daleko za obóz wywożono".

41. Tarnowski J., Consilium rationis bellicae, Kórnik 1879, s.23. "Koni, na które służbę mają aby żadny do wozów zaprzęgać nie śmiał pod karaniem".

42. Tamże, s.24. "O furmanach - mają mieć konie dobre nie zeszłe godne: A mają je oglądować na każdy miesiąc. Innych niczyich rzeczy wozić aby nie śmieli ani brać na swe wozy telko to wieść na co są najęci pod srogim karaniem. Koni aby nikomu nie najmowali nie pożyczali a owszem żołnierzom na ten czas gdy je oględuią pod karaniem".

43. Tamże, s.35. "Gdzieby obóz długo leżał w lagierze /tempore pacis/ tedy plugastwa /patrochy co dobytki biją/ aby tego w obozie nie miotano ale zakopowano. Także też konie zdechłe aby od obozu odwłoczono dla smrodu bo się stąd ludzie zarażają iże choroby i mor bywa. A tak się za czasu ma oboz ruszać poki smrod niebędzie".

44. Fredro A.M., O porządku wojennym i o pospolitem ruszeniu małem /wyimek z Zwierzyńca Jednorożców, wyd. przez Franciszka Glinkę w 1670 roku we Lwowie/, Sanok 1856, s.25. "Oboźny będzie dozierał, aby ochędóstwo w obozie zachowane było, zdechłe konie, trzewa z zabitych zwierząt i insze nieczystości każąc każdemu z przed siebie /albo raczej z przed swego pułku/ za obóz wywozić i zakopywać, dla smrodu i zarazy powietrza. Jakoż każdy towarzysz, przed któregoby sałaszem jaki ścierw albo nieczystość jakiegokolwiek gnoju albo nieochędóstwo było, okrom tego, że będzie powinien kazać wychędożyć, ale jeszcze za niedbalstwo czeladź jego majdan /albo ulicę przed chorągwią/ powinni będą dwa dni chędożyć, lub insza kara wedle zdania starszego będzie naznaczona".

45. Dudek L., op.cit./9/, s.79-80.
Łoziński W., Prawem i lewem - obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVIII wieku, t.I i II., Lwów 1931.
Tyszkowski K., Wojna o Smoleńsk 1613-1615, Tow.Nauk. z zasiłkiem min. wyznań relig. i ośw.publ. oraz Funduszu Kultury Narod., Lwów 1932, t.VIII., s.54,64. Oceniając sytuację w wojskach w końcu 1611 roku autor zwraca uwagę na buntowanie się oddziałów, spowodowane brakiem żywności, drożyzną i zaległościami w wypłacie należnego żołdu. Znamienną jest również charakterystyka rycerstwa: "Uspakajać się poczęła burza, jaka przewaliła się przez wszystkie dzielnice Polski, gdy niepłatne rycerstwo przez dwa lata gospodarowało bezkarnie po kraju".

46. Wimmer J., Wojsko Polskie w drugiej połowie XVII wieku, MON Warszawa 1965, s.32,34-35. Dragonia w Wojsku Polskim pojawiła się pierwszy raz w latach dwudziestych XVII wieku w wojnie ze Szwecją. Walcząc prawie wyłącznie pieszo, koni używała głównie do przewozu sprzętu, materiałów wojskowych, żywności, paszy itp.

47. Baranowski B., Organizacja Wojska Polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku, MON Warszawa 1957, s.139.

48. Baranowski B., Piwarski K., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska sztuka wojenna w latach 1648-1683, z.VI, MON Warszawa 1954, s.11.

49. Kitowicz J., Pamiętniki /opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III/, Tarnów 1881, s.152-153. Zawyżanie ilości koni w chorągwi autor przedstawił w sposób następujący: "Kiedy na taką wyprawę ruszała się chorągiew husarska, prowadziła za sobą wielką moc wozów czterosarska, prowadziła za sobą wielką moc wozów czterosarska, prowadziła za sobą wielką moc wozów czteros

52. Górski K., op.cit./34/, s.72.

53. Tamże, s.111.

54. Baranowski B., op.cit./47/, s.120. Regimentem najczęściej nazywano jednostkę posiadającą około 400 koni. Fredro A.M., op.cit./44/, s.13. "Kapelana, cyrulika, ślusarza dla naprawiania strzelby, kowala przytem każda chorągiew konna i piesza mieć ma, którym na stanowisku i w ciągnieniu gospody naznaczone będą; gdyż takowi potrzebni są pod chorągwią, niżeli gęsta muzyka i piszczkowie".

55. Wimmer J., op.cit./46/, s.27. Sztab regimentu tak w piechocie jak i kawalerii nazywano wielką primaplaną.

56. Baranowski B., op.cit./47/, s.204. W tym czasie koń we Lwowie kosztował 80 zł, wół 22 zł, para butów 2 zł, kożuch 5 zł, czapka 15 gr.

57. Wimmer J., op.cit./46/, s.49,69.

58. Tamże, s.86,88.

59. Dudek L., op.cit./9/, s.142.

60. Wimmer J., op.cit./46/, s.125,141,175.

61. Wimmer J., Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1660-1667 w: Studia i materiały do historii wojskowości, t.VI., cz.I., 1960, s.223. W siedmiu chorągwiach husarskich było 789 koni /przeciętnie 133/, w siedemdziesięciu chorągwiach pancernych 6893 konie /przeciętnie 98/, w dwudziestu jeden tatarskich 2057 koni /przeciętnie 98/. Jedynie chorągiew wołoska liczyła 94 konie.

62. Dudek L., op.cit./9/, s.132. W liście do żony Jak Kazimierz pisał: "Trzeba było walczyć dzień i noc z zimnem i lodami... z głodem i zdychaniem tysięcy koni dla braku paszy, z najwyższym wreszcie wycieńczeniem samychże ludzi, którzy posilali się tylko zdechłymi końmi".

63. Baranowski B., Piwarski K., op.cit./48/, s.85-86.
Baranowski B., op.cit./47/, s.100,126. Żołd oficerski wynosił kilka a nawet kilkanaście jednostek wyrażonych w koniach.
Dudek L., op.cit./9/, s.144-145. W kampanii 1683 roku faktyczne stany etatowe koni według "Computu wojska koronnego z aktów dystrybuty hybernowej..." wynosiły: z ogólnej liczby 26 chorągwi husarskich 14 posiadało od 100 do 123 koni, 7 po 150 i 5 po 200. Z 68 chorągwi pancernych 52 miały na stanie od 100 do 120 koni, 12 po 150, 4 po 200 koni. W 32 chorągwiach jazdy lekkiej było 2670 koni /przeciętnie 83 konie/; dwie chorągwie posiadały po 120 koni, pozostałe od 50 do 100. Należy sądzić, że faktyczne stany koni były o kilka procent niższe.

64. Wimmer J., op.cit./46/, s.233.

65. Barański J., Piwarski K., op.cit./48/ s.85.

66. Wimmer J., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Okres upadku polskiej sztuki wojennej /1683-1764/, MON Warszawa 1956, z.VII, s.5-9.

67. Nycz M., Geneza reform skarbowych Sejmu Niemego /studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697-1717/, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Prace Komisji Historycznej, Poznań 1938, t.XII., z.1., s.35-36.

68. Baranowski B., op.cit./47/, s.157.

69. Czapski M., op.cit./3/, s.432.
Pereno A., op.cit./12/, s.314.

70. Fredro A.M., op.cit./44/, s.47.

71. Dudek L., op.cit./9/, s.88.

72. Wimmer J., op.cit./66/, s.23. Stan koni określono według zasad przyjętych dla II połowy XVII wieku, odliczając 10 % tzw. koni i porcji na pokrycie pensji oficerskich i podoficerskich.

73. Tamże, s.9,39. Liczba koni i porcji odpowiała liczbie szeregowych w jednostkach konnych i w piechocie.

74. Tamże, s.43-45.
Wimmer J., Wojskowość polska w latach 1648-1699 w: Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, t.II., MON Warszawa 1966, s.158.

75. Juszczyński A., Krwawicz M., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska sztuka wojenna w latach 1764-1793, z.IX., MON Warszawa 1957, s.5. W istniejącej sytuacji oddziały wojskowe miały prawo egzekwowania podatków na swoje utrzymanie, zarówno w województwach jak i powiatach.

76. Wimmer J., op.cit./66/, s.43-46.

77. Rękopis Biblioteki Czartoryskich, nr 16876, k.II., s.519.

78. Wimmer J., op.cit./66/, s.43-46.

79. Górski K., op.cit./34/, s.124.

80. Dudek L., op.cit./9/, s.172-173.

81. Baranowski B., Bortnowski W., Lewandowski W., op.cit./7/, s.183-184. "W czasie inspekcji i przeglądów regimentów przez generała konowała wymieniano z zachowaniem następującego porządku. Najprzód czytane były osoby sztab składające: generał pułkownik, obersztlejtnant, major, kwatermistrz, ks.kapelan, audytor, regiment-felczer, regimentdobosz, generał-profos, stopka /dozorca aresztu/, a u konnych fanszmit po niemiecku, a po polsku konował regimentowy, za tymi kapela regimentowa. Po sztabie czytano kompanie zaczynające się od kapitana".
Kitowicz J., op.cit./49/, s.182.
Perenc A., Polska historia wojskowo-weterynaryjna, Przegląd Wet., rok XXXIX 1926, 6-7-8, s.270.

82. Górski K., op.cit./34/, s.124,156-158. Jedna porcja równa była 25 zł.

83. Nycz M., op.cit./67/, s.221.

84. Perenc A., op.cit./12/, s.270-320.

85. Dudek L., op.cit./9/, s.160-161.

86. Wimmer J., Historia piechoty polskiej do roku 1864, MON Warszawa 1978, s.306-307.

87. Juszczyński A., Krwawicz M., op.cit./75/, s.9.

88. Hubert L., Pamiętniki historyczne, Warszawa 1861, t.II, Regulamen regimentom kawaleryj 1767, s.312.

89. Perenc A., op.cit./81/, s.270, 320.

90. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1 /, s.536-537.

91. Gembarzewski B., Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od roku 1717 do roku 1831, Warszawa 1925, s.7-15.
Górski K., op.cit./34/, s.157-158.
Juszczyński A., Krwawicz M., op.cit./75/, s.13. Brygada składała się z sześciu szwadronów, każdy szwadron z czterech kompanii.
Perenc A., op.cit./12/, s.316.
Sułek Z., Wojskowość polska w latach 1764-1794 w: Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, t.II., MON Warszawa 1966, s.210-211. Porównując liczby koni przedstawione przez A.Perenca i Z.Sułka, stwierdziłem różnice ilościowe w części oddziałów jezdnych, szczególnie w wojsku litewskim. W tabeli uwzględniłem dane liczbowe współczesnego badacza Z.Sułka, jako najbardziej wiarygodne.

92. Juszczyński A., Krwawicz M., op.cit./75/, s.79-80. Zadania żołnierzy w zakresie karmienia i pojenia koni oraz opieki lekarskiej sprecyzowane były w następujący sposób "Żołnierz rano po pobudce, potem o godzinie siódmej, o jedenastej przed południem, po południu zaś o godzinach czwartej i

ósmej furaż koniom udzielać ma, a rano, o południu i w wieczór poić o wyznaczonych na to godzinach. Jeżeliby któren koń nie chciał jeść dobrze, żołnierz zaraz czy to towarzyszowi swemu, od którego furaż ma, czyli kiedy konie osobno stoją, unteroficyjerowi donieść powinien, aby konowała wraz sprowadzono".

93. Dudek L., op.cit./9/, s.175.

94. Górski K., op.cit./34/, s.157-158.

95. Tamże, s.125.

96. Rakoczy R., op.cit./5/, s.3-38.

97. Regulamen exercerunku dla regimentow konnych gwardyi J K Mci Koronnej y W X Lit., Warszawa 1786, s.133-135. W powinnościach dla sztabu niższego zadania konowała przedstawiano w sposób następujący: "Konował sztabowy, który ma bydź naybieglejszym, znać jak naydokładniej lekarstwa, wszystkie defekta końskie, tak z nauki Hippiki jakoy praktyki. Instrumenta konowalskie i kowalskie iak naylepsze mieć, oraz do leczenia koni, iak naychętliwszym y naypilniejszym bydź powinien. Chorągwianych konowałów, powinien w nauce konowalskiej dokładnie nauczać. Gdyby defekt jaki w koniu był trudny do wyliczenia; na tenczas wszyscy konowali razem radę złożyć powinni, jakim sposobem konia uleczyć naylepiey y nayprędzej można. Dla unter-officera i żołnierzy bez płacy konia kurować powinni, ponieważ są na to kapitulowani; od officerów zaś ieźliby onym konie kurowali, o zapłatę upomnieć się mogą. Jeźliby swoje medykamenta aplikowali na konie unter-officerskie i żołnierskie, te powinny im bydź ze skarbu nagrodzone.

Sztabowy konował zostaje pod komendą adiutanta; chorągwiani zaś do kapitanów należeć będą, mając te same dla siebie obowiązki, jakie są wyżej przepisane dla sztabowego konowała. Ukarać sztabowego konowała nikt nie będzie mocen, oprocz adiutanta, a chorągwianego kapitan. Żaden

jednak konował do sztabu lub chorągwi nie będzie przyjęty, póki wyraźnych zaświadczeń o swoiey mieć nie będzie doskonałości. Około wozu chorągwianego reperacya wszelka do niego należy. Dla officerów zaś ieźli konie kuć będą, lub iakakolwiek reperacyą czynić, o zapłatę się od nich zawszystko upomnieć maią".

98. Tamże, s.9,16-17,32,43,47,76,82,83,91.

99. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.532. Instrukcja zawierała podstawowe zasady zakupu koni, określała ich wiek, wzrost, maść, zwracała uwagę na wady dyskwalifikujące konia oraz wskazywała jego zalety. Zakupem koni w wyznaczonych rejonach zajmowały się komisje składające się z oficerów formacji kawaleryjskich, do dyspozycji których przydzielano specjalne eskorty.

100. Dudek L., op.cit./9/, s.212.

101. Górski K., op.cit./34/, s.198-200.

102. Perenc A., op.cit./12/, s.317.

103. Górski K., op.cit./34/, s.197,205.
Korzon T., op.cit./7/, t.III., s.181.
Perenc A., op.cit./12/, s.317.

104. Ratajczyk L., Wojsko i obronność Rzeczypospolitej 1788-1792, MON Warszawa 1975, s.66,77,96.

105. Dudek L., op.cit./9/, s.212. Koszt utrzymania jednego kawalerzysty wynosił przeciętnie 685 zł rocznie wobec 378 zł przeznaczonych na utrzymanie piechura. Za wydatki poniesione na utrzymanie 15000 kawalerii można było posiadać 27000 piechoty.

106. Górski K., op.cit./34/, s.191.

107. Tamże, s.227,229-231.

108. Ratajczyk L., op.cit./104/, s.400.

109. Giedroyć F., op.cit./18/, s.262.

110. Górski K., op.cit./34/, s.236.

111. Ratajczyk L., op.cit./104/, s.387,393.

112. Górski K., op.cit./34/, s.209-210,214-215.

113. Tamże, s.236.

114. Tamże, s.239.

115. Sułek Z.,op.cit./91/, s.227.

116. Górski K., op.cit./34/, s.222-223,263,265-266. Opisując sytuację w oddziałach konnych lustrator pisał: "Dostrzegłem w chorągwiach kilka koni smarkatych..." lub "Namiestnicy i towarzystwo wcale nie są posłuszni, aby końmi nie handlowali...".

117. Wolański A. /Tadeusz Soplica/, Wojna polsko-rosyjska 1792 roku, Księgarnia D.E.Friedleina w Krakowie i Wielkopolska Księgarnia Nakładowa w Poznaniu 1920, s.30.

118. Wolański A., op.cit./117/, s.74.

119. Wolański A., op.cit./117/, s.314.

120. Dudek L., op.cit./9/, s.201-202. W 1792 roku na 1600 ludzi w II brygadzie kawalerii narodowej wojska litewskiego było 10 czterokonnych wozów prowiantowych. Regimenty - Wodzickiego i Działyńskiego na etatowe stany wynoszące 1500 osób w każdym, posiadały po 18 wozów. W pułku IV straży przedniej 10 wozów czterokonnych zabezpieczało potrzeby 1100 ludzi. W brygadzie koronnej kawalerii narodowej na 1 szwadron /150 osób/ przypadał etatowo 1 wóz czterokonny oraz dwa zaprzęgi czterokonne w sztabie brygady /pod kancelarię i aptekę/.

121. Wolański A., op.cit./117/,s.256-257,345.

122. Wolański A., op.cit./117/, s.337,427.

123. Wolański A., op.cit./117/, s.255-427.

123. Ratajczyk L., op.cit./104/, s.379.

125. Wolański A., op.cit./117/, s.69,258.

126. Sułek Z., op.cit./91/, s.242.

127. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.330. Rząd koński /w dawnej polszczyźnie również rzęd/ - całość rynsztunku konia wierzchowego, czyli siodło z puśliskiem i strzemionami, popręg lub popręgi, napiersnik, sakwy, troki, czaprak, derka, uzda. W dawnych rzędach polskich spotykamy poza tym olstra pistoletowe, podogonie, powęz /zwany również ryngortem/ i nieraz drugie podgardle /alzband/ z chwastem z włosia lub inną ozdobą. Rzędy polskie XVI i XVII wieku odznaczają się wielkim przepychem i noszą charakter wybitnie wschodni.

128. Rostafiński M., op.cit./27/, s.104.

129. Sułek Z., op.cit./91/, s.250-251.

130. Perenc A., op.cit./12/, s.317.

131. Centralna Biblioteka Wojskowa, Rękopis 136, Legiony Polskie Dąbrowskiego we Włoszech i Francji w 1797 do 1802. Pachoński J., Legiony Polskie - prawda i legenda 1794-1807, t.I., MON Warszawa 1969, s.5-7.

132. Pachoński J., Wojskowość polska w dobie Legionów i Księstwa Warszawskiego 1795-1815 w: Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, t.II., MON Warszawa 1966, s.281.

133. Dudek L., op.cit./9/, s.220.

134. Pachoński J., op.cit./132/. s.281.

135. Dudek L., Kolegialne organa zarządzania w służbach kwatermistrzowskich w dawnym Wojsku Polskim, Prz.Kwat., Warszawa 1966, z.1/87/, s.86.

Dudek L., op.cit./9/, s.222-223.
Pachoński J., op.cit./132/, s.279-280.

136. Pachoński J., Legiony Polskie - prawda i legenda 1794-1807, t.III., MON Warszawa 1971, s.481.

137. Tamże, s.608-611.

138. Pachoński J., op.cit./132/, s.293-294.

139. Pachoński J., op.cit./136/, s.213,730.

140. Dudek L., op.cit./9/, s.227-228.

141. Pachoński J., op.cit./136/, s.119,282.
Pachoński J., op.cit./132/, s.286.

142. Pachoński J., op.cit./137/, s.118,122.

143. Tamże, s.118,173.

144. Tamże, s.238-239.

145. Tamże, s.282.

146. Tamże, s.283.

147. Tamże, s.557.

148. Krwawicz M., Zych G., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska sztuka wojenna w latach 1796-1815, z.XI., MON Warszawa 1955, s.12-13.

149. Pachoński J., op.cit./132/, s.311.

150. Tamże, s.311.

151. Kozłowski E., Wrzosek M., Dzieje oręża polskiego 1794-1938, MON Warszawa 1973, s.65.
Pachoński J., op.cit./132/, s.313.

152. Pachoński J., op.cit./132/, s.313.

153. Tamże, s.314.

154. Staszewski J., Wojsko Polskie na Pomorzu w roku 1807, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1958, s.89.

155. Albrecht J., Z dziejów jazdy Księstwa Warszawskiego, Warszawa 1922, s.75.

156. Perenc A., op.cit./12/, s.320.

157. Gembarzewski B., Wojsko Polskie 1807-1814, Warszawa 1912, s.119-120.

158. Albrecht J., op.cit./155/, s.76.

159. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536.
Korzon T., op.cit./7/, t.III., s.326-327.
Millak K., Słownik polskich lekarzy weterynaryjnych 1394-1918, Państw.Wyd.Roln.i Leśne, Lublin 1960-1963 Warszawa, s.45-46,59.
Rembowski A., Źródła do historyj pułku polskiego lekkokonnego gwardyj Napoleona I, Warszawa 1899, s.279, 299,310,319,324.

160. Gembarzewski B., op.cit./91/, s.50-51,53.
Pachoński J., op.cit./132/, s.331-333.

161. Albrecht J., op.cit./155/, s.51.

162. Krwawicz M., Zych G., op.cit./148/, s.96.

163. Albrecht J., op.cit./155/, s.54-55.

164. Dembiński S., Koń kawaleryjski w: Księga jazdy polskiej, Warszawa 1938, s.264.

165. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.532.

166. Pachoński J., op.cit./132/, s.338.

167. Dziewanowski W., Kawaleria Polski przedrozbiorowej w: Księga jazdy polskiej, Warszawa 1938, s.102-104.

168. Dudek L., op.cit./9/, s.258.

169. Gembarzewski B., op.cit./157/, s.253-255,257.

170. Tamże, s.255,257.

171. Dudek L., op.cit./9/, s.258,302.

172. Tamże, s.257.

173. Perenc A., op.cit./12/, s.321.

174. Gembarzewski B., op.cit./157/, s.119-122, 180-181,185, 196,253-254.
Gembarzewski B., op.cit./91/, s.58-66.
Koźmiński K., Artyleria konna w: Księga jazdy polskiej, s.199.
Perenc A., op.cit./12/, s.321.

175. Dudek L., op.cit./9/, s.247-248,252-255.
W dniu 16 I 1807 roku zarządzeniem Komisji Rządzącej powołano w każdej legii trzy rady - wspólną dla wszystkich pułków piechoty oraz po jednej dla kawalerii i batalionu artylerii oraz saperów. Rady kawalerii i artylerii legii były pięcioosobowe. Zasiadali w nich - dowódca oddziału, dwaj oficerowie młodsi /kapitan i porucznik/ oraz komisarz i płatnik. Od stycznia 1808 roku w skład rady wchodził dodatkowo major pułku jako zastępca.

176. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537.

177. Dudek L., op.cit./9/, s.255.

178. Perenc A., op.cit./12/, s.323.

179. Gembarzewski B., op.cit./157/, s.256.

180. Dudek L., op.cit./9/, s.287.

181. Perenc A., op.cit./12/, s.324.

182. Albrecht J., op.cit./155/, s.47.

183. Anusz Z., Zarys epidemiologii chorób zakaźnych, PWN Warszawa 1970, s.105. Nosacizna jest ostro lub przewlekle przebiegającą chorobą odzwierzęcą. Chorują na nią przede wszystkim zwierzęta jednokopytne a także człowiek. Epizootiologia szczegółowa, op.cit./21/, s.362. Zołzy są ostrą chorobą zakaźną koni przebiegającą między innymi z ropieniem regionalnych węzłów chłonnych.

184. Dudek L., op.cit./9/, s.280.

185. Tamże, s.278-279,309.

186. Albrecht J., op.cit./155/, s.51. Dziewanowski W., Jazda epoki napoleońskiej w: Księga jazdy polskiej, Warszawa 1938, s.97. Gembarzewski B., op.cit./157/, s.19,117-118,120,122,179,181. Korzon T.,op.cit./7/,t.III.,s.348,354. Pachoński J., op.cit./132/, s.323

187. Encyklopedia wojskowa pod.red. mjr.Ottona Laskowskiego, Tow.Wiedzy Wojsk. i Wojsk.Instytut Naukowo-Oświatowy, Warszawa 1932, t.II., s.759. Furierem w dawnym Wojsku Polskim nazywano podoficera pełniącego czynności gospodarcze w kompanii. Do jego obowiązków należało rozmieszczanie ludzi na kwaterach i w obozie, odbieranie i rozdawanie żywności, dozorowanie kuchni itp. Pomagał on również szefowi kompanii w prowadzeniu kancelarii. Byli też furierzy baonowi i sztabsfurierzy wykonujący podobne czynności.

188. Dudek L.,op.cit./9/, s.276.

189. Tamże, s.302.

190. Lewandowski W., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska sztuka wojenna w latach 1815-1931, MON Warszawa 1959, z.XII, s.5-6.

191. Tokarz W., Armia Królestwa Polskiego /1815-1830/, Piotrków 1917, s.58-59 i 61.

192. Kozłowski E., Krwawicz M., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska sztuka wojenna w latach 1815-1831, z.XII, MON Warszawa 1959, s.17.

193. Dudek L., op.cit./9/, s.317-318.

194. Tamże, s.318-319.

195. Tamże, s.319.

196. Tokarz W., op.cit./191/, s.133,252.
Gembarzewski B., Wojsko Polskie Królestwa Polskiego 1815-1830, Warszawa 1912, s.169.

197. Dudek L., op.cit./9/, s.370.

198. Tamże, s.324-325.

199. Gembarzewski B., op.cit./91/, s.79-96.
Korzon T., op.cit./7/, t.III., s.378-382,395-397.
Kozłowski E., Krwawicz M., op.cit./192/, s.17.
Perenc A., op.cit./12/, s.325.

200. Biadała E., Niektóre sprawy weterynaryjne w ubiegłym stuleciu /1816-1908/, Med.Wet., 1978, 11, s.691-692.
W Dzienniku Urzędowym z 1819 roku jest mowa o fizyku powiatowym wyjeżdżającym do rolnika na okoliczność uboju przez wymienionego bydła chorego na "zarazę płucną". Do koni chorych na nosaciznę władze administracyjne nakazywały wzywać fizyka, jako szczególnie biegłego, a tylko w razie braku wymienionego konowała.
Wykonywanie zawodu kastratora bydła /Dz.U.z 1921 roku/ zwanego "rzezicielem" lub "misarzem" uwarunkowane było od zdania egzaminu przed powiatowym fizykiem.

201. Urządzenie administracyi i rachuby wewnętrznej korpusu woyska wszelkiej broni, 1830, urządzenie o remoncie, s.23. Jeśli liczba padłych koni przekroczyła 50 pułkownik zobowiązany był do płacenia za każdego konia powyżej tej liczby.

202. Tamże, s.3-4.

203. Tamże, s.3-4.

204. Tamże, s.7.

205. Tamże, s.7,21,34.

206. Tamże, s.68-70.

207. Korzon T., op.cit./7/, t.III., s.372,375-376,379.

208. Kruszyński L., Szkic historyczny rozwoju weterynarii ze szczególnym uwzględnieniem stulecia weterynarii państwowej w Polsce, Wiadomości Weterynaryjne, 1919, 1 i 2, s.11-13.

209. Perenc A., Szkoła Weterynarii w Burakowie pod Warszawą i jej dyrektor dr Adam Antoni Rudnicki, Lublin 1950, s.236.

210. Tamże, s.240.

211. Perenc A., op.cit./12/, s.324.

212. Boczkowski P., Lekarz weterynaryjny /lekarz zwierząt/ i weterynarz, Wiadomości Wet., 1919, 10,s.154-155.

213. Perenc A., op.cit./12/, s.292-302.

214. Gembarzewski B.,op.cit./196/, s.133.

215. Tokarz W., op.cit./191/, s.128-129.

216. Gembarzewski B., op.cit./196/, s.12.
Kozłowski E., Krwawicz M., op.cit./192/, s.19,62.
Urządzenie administracyi i rachuby, op.cit./201/, rozdz.III o funduszach pieniężnych, s.20.

217. Król M., Nie publikowane rękopisy ks.Adama Czartoryskiego, Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej, Instytut Filozofii i Socjologii, Zakład Narodowy im.Ossolińskich, t.II., PAN, Wrocław - Warszawa -

Kraków - Gdańsk 1978, s.332. W podtytule "Pomnażanie koni" czytamy: "Powstanie przyszłe w kraju, gdzie wiele płaszczyzn odkrytych, a mało broni, będzie z początku głównie z jazdy się składać; bo dobry koń i dobry jeździec składają grunt jazdy. Dosyć takiemu jeźdźcowi, jeśli nie ma czego innego, na pierwsze spotkanie lancy lub pałki okutej, którymi broń palną dla pieszych i dla siebie zdobędzie. Nie od rzeczy będzie tu napomknąć, że powstania konne w okolicach otwartych i płaskich, przeciwnie temu, co się powiedziało o powstaniach ostatnich w krajach leśnych, z trudnością by mogły pozostać miejscowymi, utrzymać by się nie potrafiły tylko przez szybkie i niespodziane ruchy, przez równie prędkie napady jak uchodzenia częstokroć w nieprzewidziane strony, przenosząc się z jednej okolicy w drugie i puszczając się w dalekie kołowanie, aby w błąd wprawiać nieprzyjacieli, omijać niebezpieczeństwa, ujść przed goniącymi lub przecinającymi oddziałami.
Zaprowadzać wszędzie trzeba konie w gospodarstwie na miejsca wołów i w ogólności starać się powiększać liczbę koni w kraju. Muły także rozmnażać, mogą się zdać kiedyś z małymi końmi do lekkiej piechoty konnej. Dobrze by mieć na różnych częściach kraju modele rozmaitych mostów łacnych do rzucania, zasieków, blokhauzów, modele różnej broni i narzędzi, wozów, nawet dział z zaprzęgiem, małych granatników francuskich /nazwanych artillerie de montagne/, z których każden na dwóch mułach się przenasza i czterech ludzi potrzebuje do posługi".

218. Puzyrewski A.K., Wojna polsko-ruska 1831 rok, Nakład Maurycego Orgelbranda, Warszawa 1899, s.27.

219. Tokarz W., Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831, Warszawa 1930, s.103.

220. Dutkiewicz J., Wojsko i sztuka wojenna w okresie Królestwa Kongresowego i Powstania Listopadowego /1815-1831/ w: Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, t.II., MON Warszawa 1966, s.374.

Giedroyć F., op.cit./18/, s.60-61.

221. Dudek L., op.cit./9/, s.343.

222. Tamże, s.377.

223. Dudek L., System zaopatrywania wojsk Królestwa Polskiego w latach 1815-1831, Przegląd Kwatermistrzowski, Warszawa 1971, 1/117, s.125. W 1830 r. liczba koni w armii Królestwa sięgała prawie 12 tysięcy. Był to stan wyższy od koni wojska Księstwa w 1810 r. a zbliżony do roku 1812. Dudek L., op.cit./9/, s.319,336.

224. Tokarz W., op.cit./219/, s.102.

225. Pawłowski B., Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830-1831 r., t.II., Warszawa 1932, s.209.
Tokarz W., op.cit./219/, s.104.

226. Pawłowski B., Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830-1831 r., t.IV., Warszawa 1935 r., s.73-74. "Furażowanie, skoroby bez niego obejść się nie można, dokonane było z wszelkim porządkiem, bez uciemiężenia i szkody mieszkańców" lub "skład racji furażowej, zachowany będzie ten sam, jak dotąd z zastrzeżeniem, że przy furażowaniu, tam gdzie owsa w ziarnie nie znajdzie, w miejsce tego pobieranych być ma snopków dwa zwykłej gospodarskiej więzi żyta lub jęczmienia.

227. Tamże, s.109.

228. Dudek L., op.cit./135/, s.90.
Dutkiewicz J., op.cit./220/, s.393.

229. Pawłowski B., Źródła do historii dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830-1831, t.III., Warszawa 1933, zał.nr 2 - stan obecnych do boju dn.5 VI 1831 r., nr 923; zał. nr 3 - stan obecnych do boju do 6 VII 1831 r., nr 1041.
Pawłowski B., op.cit./226/, zał.nr 1 - stan obecnych do boju dn.6 VIII 1831 r., nr 1184; zał.nr 2 - stan obecnych do boju dn.12 VIII 1831 r., nr 1204; zał. nr 4 -

obecnych do boju dn. 12 VIII 1831 r., nr 1258; zał.nr 5 - stan obecnych do boju dn. 5 IX 1831 r., nr 1311; zał. nr 6 - stan obecnych do boju dn. 8 X 1831 r., nr 1384.

230. Gembarzewski B., op.cit./91/, s.81,83-96.

231. Kozłowski E., Wojskowość polska w latach 1832-1864 w: Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, MON Warszawa 1966, t.II., 1648-1864, s.462-463.

232. Tamże, s.469.

233. Kozłowski E., Wrzosek M., op.cit./151/, s.211.

234. Tamże, s.215-216.
Kozłowski E., op.cit./231/, s.473.

235. Kozłowski E., Wrzosek M., op.cit./151/, s.224.

236. Boczkowski P., Lekarz weterynaryjny /lekarz zwierząt/ i weterynarz, Wiadomości Wet., 1919, 11 i 12, s.177-181.

237. Boczkowski P., op.cit./212/, s.154-155.

238. Millak., op.cit./159/, s.XV-XVI.
Rakoczy R., op.cit./5/, s.3.

239. Millak K., op.cit./159/, s.X-XII.

240. Biadała E., op.cit./200/, s.693-694. W Dzienniku Urzędowym Królewskiey Regencyi w Poznaniu z 1859 r. w: Instrukcja kompletowania wojska dla Państwa Pruskiego,w p-cie D czytamy:
§ 160 Ochotnicza służba jako konował.
1. Obowiązek do służby wojskowej również przez ochotniczą służbę jako konował, o ile kwalifikacya w tej mierze udowodniona zostaje, spełnionym być może, a to albo przez trzyletnią służbę albo przez jednoroczną służbę, jeżeli dotyczące indywiduum poświadczenie uprawnienia do jednorocznej ochotniczej służby posiada.

2. Do jednorocznej ochotniczej służby jako konował wstępującym wolny jest wybór półku kawaleryi resp. artyleryi, u którego chcą służyć. Powinni się u dotyczącego półku do wstąpienia w służbę bezpośrednio meldować, mogą jednakowoż takowe jak w § 136 podano, odłożyć, jak to w ogóle wszystkie względem jednorocznych ochotników wydane przepisy do nich zastosowanie znajdują.

3. Zaciężni, którzy dobrowolnie do trzechletniej służby jako konowały chcą wstąpić, powinni się u półku kawaleryi albo artyleryi meldować. Do przyjęcia dotycząca część wojska przyzwolenie ogólnego departamentu wojskowego poszukiwać powinna, który umieszczenie według środków do dyspozycji będących również przy innych regimentach jak tych, u których zameldowanie nastąpiło, rozporządzić może.

§ 161 Dowód kwalifikacyi
Kwalifikacya do wstąpienia jako ochotniczy konował do armii okazuje się dowodem złożonego egzaminu rządowego na weterynarza 1-szej albo 2-giej klasy.

241. Regulamin piechoty, kawalerii i artylerii wraz z instrukcją dla powstańca i służbą obozową, Paryż 1846, s.20,123 oraz przepis musztry i manewrów dla jazdy, s.3.

242. Biernacki M., Kawaleria Powstania Styczniowego, 1938, s.321.

243. Regulamin jazdy i służba obozowa, Paryż 1864, s.3 i 140.

244. Halicz E., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska Sztuka Wojenna w Okresie Powstania Styczniowego, z.XIV, MON Warszawa 1954, s.127-128.

245. Kozłowski E., op.cit./231/, s.493-494,502.

246. Dudek L., op.cit./9/, s.397.

247. Biernacki M., op.cit./242/, s.292.

248. Tamże, s.307,450.
Regulamin jazdy i służba obozowa, op.cit./243/, s.140-141.

249. Halicz E., op.cit./244/, s.127-128.

250. Białokur F., Millak K., Lekarze weterynaryjni w Powstaniu Styczniowym w 1863-1864, Wiadomości Wet., 1934, XIII,165, s.195-200.
Millak K., op.cit./159/, s,10,24-25,130,135,165,244,258.
Do miejscowości, w których stoczył bitwy Aleksander Littich należą: Opatówek 25 II 1863, Jarów 3 III 1863, Brodnia 5 III 1863, Wiącki 23 IV 1863, Rychłowice 8 V 1863, Koniecpol 25 V 1863, Przedbórz 27 VI 1863, Skotniki 29 VI 1863, Kaszewice 3 VII 1863, Chorzenice 4 VII 1863, Dalików 10 IX 1863.

251. Kozłowski E., op.cit./231/, s.503-504.

252. Millak K., op.cit./159/, s.XII-XVI.

253. Millak K., Służba weterynaryjna w: Dziesięciolecie odrodzenia polskiej siły zbrojnej 1918-1928 pod red. H.Mościckiego, W. Dzwonkowskiego i T. Bałabana, Warszawa 1928, s.428-430.
Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537.

254. Tamże, s.536-537.

255. Mendlowski B., Początki służby weterynaryjnej w Legionach Polskich, Wiadomości Wet., 1919,8, s.122-123.

256. Zabieg polegający na wypalaniu w ustalonych miejscach na skórze konia odpowiednich znaków /najczęściej numery lub litery/.

257. Próba diagnostyczna służąca do wykrywania nosacizny u zwierząt przy pomocy jałowego wyciągu ze starych hodowli pałeczek nosacizny.

258. Kucz T., Spostrzeżenia o służbie sanitarno-weterynaryjnej w I brygadzie Legionów Polskich 1916-1917, Przegląd Wet. XLVIII - 1935, 3, s.153-158. W I brygadzie i oddziałach przydzielonych do niej były 962 konie.
Dziesięciolecie Intendentury Polskiej Siły Zbrojnej 1918-

1928, Warszawa 1929, s.104,113-114. Pułk piechoty legionowej według stanu z 26 V 1916 roku posiadał 225 koni. Mała encyklopedia wojskowa, op.cit./187/,t.II, Warszawa 1970, s.163-165. W skład Legionów Polskich wchodziły następujące jednostki konne: 7 pułków piechoty, 2 dywizjony artylerii, oddział kawalerii, dywizjon kawalerii oraz baon uzupełniający.

259. Kucz T., op.cit./258/, s.153-158.

260. Perenc A., op.cit./12/, s.329.

261. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537.
Millak K., op.cit./159/, s.VIII i s.41.

262. Perenc A., op.cit./12/, s.329.

263. Białokur F., Millak K., op.cit./250/, s.195-200.

264. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537.

265. Tamże, s.536.
Millak K., op.cit./159/, s.XIV, s.45-46,59.

266. Mała encyklopedia wojskowa, op.cit./258/, s.164.

267. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537.

268. Mała encyklopedia wojskowa, op.cit./258/, s.713.

269. Kryska-Karski T., Żurakowski S., Generałowie Polski Niepodległej, Londyn 1976, s.29.

270. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537. Referent sekcji posiadał etatowy stopień majora, zaś lekarze wet. pułków piechoty - kapitana/porucznika.

271. Millak K., Weterynaria w b.I Korpusie Wschodnim /gen.Dowbora-Muśnickiego/, Wiadomości Wet., 1919, 1 i 2, s.13-14.

272. Bagiński H., Wojsko Polskie na Wschodzie 1914-1920, Warszawa 1921, s.283.

Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537.
Millak K., op.cit./159/, s.255.
Millak K., Weterynaria w b. I Korpusie Wschodnim /gen.Dowbora-Muśnickiego/, Wiadomości Wet., 1919, 4, s.54-56.
Millak K., Weterynaria w b. I Korpusie Wschodnim /gen.Dowbora-Muśnickiego/, Wiadomości Wet., 1919, 5, s.70-71.
Millak K., op.cit./253/, s.430.

273. Bagiński H., op.cit./272/, s.297.
Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537.
Millak K., op.cit./272/, s.70-71.

274. Dziesięciolecie Intendentury, op.cit./258/, s.120.

275. Kozłowski E., Wrzosek M., op.cit./151/, s.384,386-387.
Millak K., op.cit./159/, s.23.

276. Mała encyklopedia wojskowa, op.cit./258/, s.98.

277. Millak K., Weterynaria w b. I Korpusie Wschodnim /gen.Dowbora-Muśnickiego/, Wiadomości Wet.,1919, 6, s.85-87.

278. Millak K., op.cit./271/, s.13-14.

279. Millak K., Weterynaria w b. I Korpusie Wschodnim /gen.Dowbora-Muśnickiego, Wiadomości Wet., 1919, 7, s.101-103.

280. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537.

281. Perenc A., op.cit./12/, s.331-332.

282. Tamże.

283. Jakubowski S., Lekarze weterynaryjni w Powstaniu i Wojsku Wielkopolskim 1919, Życie Wet., 1964, 12, 372-375.
Jakubowski S., Lekarze weterynaryjni w Powstaniu i Wojsku Wielkopolskim 1919, Życie Wet., 1961, 1, s.23-24.
Millak K., op.cit./159/, s.126.

284. Almanach oficerski na rok 1923/24, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1923,z.2, dział III,s.7.
Jakubowski S., op.cit./283/, 23-24.

Kozłowski E., Wrzosek M., op.cit./151/, s.200-201.
Jedenastego kwietnia ustalono obozy powstańcze w Miłosławiu, Książu, Wrześni i Pleszewie, w każdym po 120 koni.

285. Almanach oficerski, op.cit./284/, s.114.

286. Doroszewski W., Słownik języka polskiego, Warszawa 1967, t.IX., s.408. Tytularny - mający prawo do używania tytułu, lecz nie pełniący funkcji związanej z tym tytułem, honorowy, nominalny.
Kryska-Karski T., Żurakowski S., op.cit./269/, s.148.
Millak K., op.cit./159/, s.140,204,222.
Rocznik oficerski 1928, M.S.Wojsk., Warszawa 1928, s.881.

287. Jakubowski S., op.cit./283/, 12, s.372-375.
Jakubowski S., op.cit./283/, 1 s.23-24.

288. Kozłowski E., Wrzosek M., op.cit./151/, s.410.

289. Millak K., op.cit./253/, s.428-430.
Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537.

290. Lekarze weterynarii odznaczeni 1918-1928 pod red. K.Millaka, wykonano w drukarni J.Kondeckiego, Polskie Towarzystwo Lekarzy Weterynarii, 1928, s.551-553 /w posiadaniu autora/.
Millak K., op.cit./159/, s.6,40,51,65,87,123,125-126,140, 149,155,232,246-247.
Na s. XIV przedstawione są wojskowe stopnie weterynaryjne okresu napoleońskiego:

Artiste vétérinaire	- weterynarz w stopniu podoficerskim
Vétérinaire aide major de 2 classe	- podporucznik
Vétérinaire aide major de 1 classe	- porucznik
Vétérinaire major de 2 classe	- kapitan
Vétérinaire major de 1 classe	- major
Vétérinaire principal de 2 classe	- podpułkownik
Vétérinaire principal de 1 classe	- pułkownik

Lekarze weterynarii Francuzi w czasie służby w Wojsku Polskim w latach 1917-1921 otrzymywali o jeden stopień wyżej od stopnia posiadanego w armii francuskiej.

291. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537.

292. Wojskowa służba weterynaryjna /rozkazy, instrukcje, przepisy, etaty/, Warszawa 1919, s.3.

293. Encyklopedia wojskowa /1/, s.532.

294. Tamże, s.536-537.
Millak K., op.cit./253/, s.428-430.
Wojskowa służba weterynaryjna, op.cit./292/, s.3-4,9,13, 21,23,29,37,44-45,52-57.

295. Millak K., op.cit./159/, s.XVII.
Wojskowa służba weterynaryjna, op.cit./292/, s.3.

296. Tamże, s,13,17.

297. Wojskowa służba weterynaryjna, op.cit./292/, s.22, 30-32, 37-39,43-46,52-54.

298. Tamże, s.6,30.

299. Tamże, s.3.

300. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537.
Millak K., op.cit./253/, s.428-430.
Wojskowa służba weterynaryjna, op.cit./292/, s.3-4,6,42-43, 54-55,57.

301. Tamże, s.4,6,36,54-55.

302. Tamże, s.37.

303. Tamże, s.54-55.

304. Tamże, s.48. Dzięki posiadaniu sierpowatych stoków znajdujących się na dolnej, wewnętrznej powierzchni brzegów ramion podkowa taka stawała się lżejsza i uniemożliwiała dostawanie się ciał obcych między podkowę a kopyto.

305. Tamże, s.52-53.

306. Runge S., Wojskowy sanitariusz weterynaryjny, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1920, s.3,5-12,15-50,52-58.

307. Almanach oficerski na rok 1923/24, op.cit./284/, z.2, dz.III., s.50,60-61,112-113,172,205.
Grabowski T., Metryki pułków kawalerii polskiej w: Księga jazdy polskiej, Warszawa 1938, s.218-238.
Instrukcja weterynaryjna W 4, M.S.Wojsk., Warszawa 1922, s.29-31.
Wojskowa służba weterynaryjna, op.cit./292/, s.14-15,17, 23.

308. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.533.

309. Stachiewicz J., Studia operacyjne z historii wojen polskich 1918-21, t.I., Warszawa, 1925, s.2. W lipcu i sierpniu 1920 roku na jednego żołnierza /7720 oficerów i 23560 szeregowych/ przypadało 2,09 konia.

310. Kutrzeba T., Bitwa nad Niemnem /wrzesień-październik 1920/, Studia operacyjne z historii wojen polskich 1918-1920 r., t.II., Warszawa 1926, s.36,38,40.
Mała encyklopedia wojskowa, op.cit./258/, s.738. Wojsko Polskie zorganizowane było w 6 armii /1-6/ oraz posiadało jedną grupę operacyjną.

311. Kozłowski E., Wrzosek M., op.cit./151/, s.348.Do czasu rozpoczęcia pierwszej wojny światowej w armiach zaborczych służyło 380000 Polaków /ponad 200000 w rosyjskiej, około 100000 w austro-węgierskiej i około 80000 w niemieckiej/.

312. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536-537.
Wojskowa służba weterynaryjna, op.cit./292/, s.57,62,74,81.

313. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.536.

314. Wojskowa służba weterynaryjna, op.cit./292/, s,14-15,17,23.

315. Millak K., op.cit./253/, s.428-430.

316. Almanach oficerski na rok 1923/24, op.cit./284/, z.2, dz.III., s.28.
Kryska-Karski T., Żurakowski S., op.cit./269/, s.29.
Dr Malewski Józef Gabriel, PR 3 kl. KW, ur.16 III 1875 w Skierniewicach. Studia wet. ukończył w Warszawie. Był lekarzem weterynarii armii rosyjskiej od II do IV 1918 roku, a następnie I Korpusu Polskiego na Wschodzie. Od VII do IX 1918 roku pełnił funkcję naczelnego lekarza wet. w Polskiej Sile Zbrojnej. W XI 1918 roku, naznaczony został na stanowisko szefa Sekcji, a następnie Wydziału Weterynaryjnego Departamentu II M.S.Wojsk. Funkcję tę sprawował do kwietnia 1927 roku. Równocześnie z pełnieniem obowiązków szefa sł.wet., od V do VII 1926 roku p.o. szefa Departamentu Kawalerii M.S.Wojsk. Generałem brygady został mianowany 1 VI 1919 roku, a tytularnym generałem dywizji stanu spoczynku 30 IV 1927 roku.
Rocznik oficerski 1923, M.S.Wojsk. Sztab Gen., Warszawa 1923, s.17.
Rocznik oficerski 1924, M.S.Wojsk., Sztab Gen., Warszawa 1924, s.17.

317. Dowgiałło S., Zarys działalności sekcji weterynaryjnej, Biuletyn Sekcji Weterynaryjnej, Towarzystwo Wiedzy Wojskowej, 1934 i 1935, II, 5, s.3-5.
Millak K., Rys historyczny wojskowej służby weterynaryjnej 1918-1928, Wiadomości Weterynaryjne, rok X, 1928, t.VII, 100, s.443-454.
Rocznik oficerski 1923, op.cit./316/, s.17.
Rocznik oficerski 1924, op.cit./316/, s.17.
Starzyński R., Zarys nauki organizacji sił zbrojnych, Warszawa 1930, s.217.

318. Almanach oficerski na rok 1923 /24, op.cit./284/, z.2, dz.III., s.28.

319. Wojskowa służba weterynaryjna, op.cit./292/, s.24-27.

320. Epizootiologia szczegółowa, op.cit./21/, s.545-546.
Księgosusz jest jedną z najsroższych epizootii, powodujących wielomilionowe straty. Historia rozprzestrzeniania się

choroby związana jest z wojnami. Księgosusz wywołuje wirus przesączalny. Na terenach dotkniętych księgosuszem obowiązują ścisłe rygory policyjne i profilaktyczne. Walka z księgosuszem jest wyjątkowo trudna i wymaga dużej operatywności zarówno lekarskiej, jak i administracyjnej.

321. Millak K., op.cit./159/, s.266.
Millak K., op.cit./253/, s.428-430.

322. Sto lat weterynarii w Puławach 1862-1962, Puławy 1962, s.33, 49.

323. Biadała E., op.cit./200/, s.693.

324. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.535.

325. Instrukcja weterynaryjna, W 4,M.S.Wojsk. Warszawa 1922, s.29-31.

326. Almanach oficerski na rok 1923/1924, op.cit./284/, z.2, dz.III., s.19.
Rocznik oficerski 1923, op.cit./316/, s.1485-1487.

327. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.533.

328. Doroszewski W., Słownik języka polskiego, PAN, Warszawa 1962, t.IV, s.551 /medyk - student medycyny/.
Linde M.S.B., Słownik języka polskiego, PIW 1951,wyd.II, t.IV., s.223 /podlekarz - pomocnik lekarza/.
Wojskowa służba weterynaryjna, op.cit./292/, s.11-12. O słuchaczach medycyny wet. /Dz.Rozk.Wojsk.Nr 28 § 900 z dnia 7 III 1919 roku/. "Słuchacze medycyny weterynaryjnej, którzy otrzymali stopień oficerski w byłych legionach polskich i w armiach - niemieckiej, rosyjskiej i austriackiej, i pełnili służbę pomocniczą weterynaryjną o ile są: z I,II i III roku, mogą być przyjmowani do WP do pełnienia pomocniczej służby wet., jako oficerowie weterynarii, z zatwierdzeniem posiadanej szarży, bez prawa awansu i podlegają zwolnieniu przy przejściu armii na stopę "P".

Z IV roku i absolwenci instytutu i akademii, mogą być przyjmowani do WP do pełnienia służby lekarsko-weterynaryjnej pod bezpośrednim nadzorem dyplomowanego lekarza wet.,

jako podlekarze wet. z zatwierdzeniem posiadanego stopnia i podlegają zwolnieniu przy przejściu armii na stopę "P", o ile nie uzyskają w najkrótszym czasie dyplomu lekarza wet.

Słuchacze med.wet., którzy nie uzyskali stopnia oficerskiego w wymienionych armiach i zgłosili się lub zgłaszają do WP o ile są: z I,II i III roku studiów mogą być przyjęci do wojska na ogólnych zasadach i po wyszkoleniu przydzieleni do służby wet. w charakterze podoficerów wet., po półrocznym pełnieniu służby, mogą być na wniosek odnośnego lekarza wet. mianowani podchorążymi wet. i podlegają zwolnieniu po przejściu armii na stopę "P".

Z IV roku i absolwenci instytutów i akademii mogą być po wyszkoleniu wojskowym mianowani podchorążymi podlekarzami wet. Po półrocznej służbie, na wniosek odnośnego lekarza wet., mogą być awansowani do rangi podporucznika podlekarza wet. i podlegają zwolnieniu po przejściu armii na stopę pokojową, o ile w najkrótszym czasie nie uzyskają dyplomu lekarza weterynarii".

329. Rocznik oficerski 1923, op.cit./316/, s.1379-1397,1399-1407.

330. Tamże, s.17,77-78,81-82,85-86,89-90,93-94,97-98,101-102, 105-106,109-110,113-114,601-673,715-773,775,777,779,781-797,799,801-810,1027-1037,1111,1379-1407,1488,1520-1521, 1525.

331. Tamże, 17,77-78,81-82,85-86,89-90,93-94,97-98,101-102, 105-106,109-110,113-114,595-599,601-673,715-773,775,777, 779,781-797,799,801-810,1027-1037,1111,1379-1397,1399-1407, 1520-1521,1525.

332. Almanach oficerski na rok 1923/24, op.cit./284/, z.2, dz.III, s.151.
Rocznik oficerski 1924, op.cit./316/, s.1356,1399.

333. Wojskowa służba weterynaryjna, op.cit./292/, s.77-79.

334. Rocznik oficerski 1924, op.cit./316/, s.1268-1277.

335. Kryska-Karski T., Żurakowski S., op.cit./269/, s.29,148.
Millak K., op.cit./159/, s.139,222.

336. Dziesięciolecie Polski Odrodzonej, Księga pamiątkowa 1918-1928, wyd. Ilustrowany Kuryer Codzienny, Światowid, Na szerokim świecie, Kraków - Warszawa 1928, s.190, 556-566,605, 607,613.
Millak K., op.cit./159/, s.161-162. Julian, Ignacy Nowak w 1905 r.został profesorem zwyczajnym weterynarii. Wykładał weterynarię i higienę zwierząt na wydziale rolniczym Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 1921 r. był jego rektorem. W 1914 r. pełnił funkcję komisarza miasta Krakowa, a następnie wiceprezydenta tego miasta. Przez okres 30 lat był członkiem Rady Miejskiej Krakowa. Pozostawił po sobie olbrzymi dorobek naukowy z zakresu mikrobiologii. W 1922 r. został prezesem Rady Ministrów a także ministrem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

337. Almanach oficerski na rok 1923/24, op.cit./284/, z.2., dz.III, s.112

338. Tamże.

339. Tamże, s.112-114.
Rocznik oficerski 1923, op.cit./316/, s.77-78, 81-82,85-86, 89-90, 93-94,97-98,101-102,105-106,109-110,113-114.
Rocznik oficerski 1924, op.cit./316/, s.42,45,47,50,52,55-56, 59,62,64.

340. Almanach oficerski na rok 1923/24, op.cit./284/, z.2., dz.III., s.112-114.

341. Tamże, Organizacja służby weterynaryjnej, s.114 i Organizacja pokojowa broni, s.50-73.

342. Tamże, s.50,56-57,60-61,63-64,73.

343. Tamże, z.2, dz.III, Organizacja służby weterynaryjnej, s.114 i Organizacja pokojowa broni, s.50,56-57,60-64.

344. Tamże, s.112,172.

345. Tamże, s.56,113,205.

346. Tamże.

347. Tamże, s.101,113.

348. Tamże, s.222-223 z tablicą nr 10 i 11.

349. Kozłowski E., Wrzosek M., op.cit./151/, s.508.

350. Almanach oficerski na rok 1923/24, op.cit./284/, dz.IV., s.118-119.

351. Millak K., op.cit./253/, s.428-430.

352. Millak K., op.cit./317/, s.428-430.

353. Tamże, s.428-430.

354. Saxl R., Umundurowanie Wojska Polskiego, Główna księgarnia wojskowa, Warszawa 1928, s.32.

355. Medwicz R., Polski mundur wojskowy w przededniu II wojny światowej w: Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego, cz.VII, Kraków 1978, s.127.

356. Encyklopedia wojskowa pod red.mjr.Ottona Laskowskiego, Towarzystwo Wiedzy Wojskowej i Wojskowy Instytut Naukowo-Oświatowy, Warszawa 1936, t.V., s.6.

357. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.764.

358. Millak K., op.cit./253/, s.428-430.
Wojskowa służba weterynaryjna, op.cit./292/, s.17.

359. Millak K., Szkolenie wojskowych lekarzy wet. we Francji, Wiadomości Wet., 1921, 9-10, s.77-81.

360. Millak K., op.cit./253/, s.428-430.

361. Almanach oficerski na rok 1923/24, op.cit./284/, z.2, dz.III., s.191.

362. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.764.

363. Rocznik oficerski 1928, op.cit./286/, s.757.

364. Tamże, s.757-762.

365. Kryska-Karski T., Żurakowski S., op.cit./269/, s.110.
Lekarze weterynarii odznaczeni 1918-1928, op.cit./290/, s.551-553.
Millak K., op.cit./159/, s.150.

366. Rocznik oficerski 1932, M.S.Wojsk., Sztab Gen., Warszawa 1932, s.785.

367. Tamże, s.341-346,447,452,458,461,467,470,473,476,479,482, 628-664,669-699,701-711,714-726,787,828,835,912.

368. KozłowskiE., Wojsko Polskie 1936-1939 - próby modernizacji i rozbudowy, Warszawa 1974, s.357.

369. Encyklopedia wojskowa, op.cit./356/, s.6.

370. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.537.

371. Szeligowski E., Kronika, Medycyna Weterynaryjna XXX-1974, 9, s.575.

372. Instrukcja taborowa do użytku wszystkich broni i służb, M.S.Wojsk., Warszawa 1930, cz.I, s.490,493-515. Kuźnia stała polowa z nawietrznikiem poruszana była nogą z pedału. Kuźnia stała polowa składana /skrzynkowa/ posiadała napęd ręczny za pomocą korby. Kuźnia stała polowa cylindryczna - zamiast nawietrznika wyposażona była w miech poruszany ręcznie przy pomocy dźwigni.

373. Kobusiewicz T., Decowski M., Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych w latach 1934-1939, Medycyna Wet., XXX-1974, 12, s.752-756.
Kobusiewicz T., Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych od 1934-1939, Wojsk.Prz.Wet.,1948, 1, s.1-16.

374. Administracja w wojskowym zakładzie remontu koni,.Z.Z.2/Rem., M.S.Wojsk., Warszawa 1931, s.1-48.

375. Instrukcja ministra spraw wojskowych i ministra spraw wewnętrznych o prowadzeniu ewidencji zwierząt pociągowych w państwie dla celów wojsk., 2010/Rem.,M.S.Wojsk.,1924, s.1-33.

376. Tymczasowa instrukcja dla rejonowych inspektorów koni, 2400/Rem., M.S.Wojsk., Warszawa 1928, s.1-41.

377. Instrukcja o klasyfikowaniu koni dla celów wojskowych 300/Tjn./Rem.,Warszawa 1928, s.5.

378. Zarys historii budownictwa obronnego i wojskowego w dawnej Polsce, M.S.Wojsk.,Warszawa 1935, s.150, 301,312,401,407-408.

379. Zestawy materiału weterynaryjnego Mat.Wet.-1 i Mat.Wet.-2, Sł.Wet.Dep.Zdr.M.S.Wojsk., Warszawa 1937.

380. Zestawy materiału taborowego, Mat.Tab.-I, M.S.Wojsk.,Warszawa 1938, VI - zestawy narzędzi.

381. Katalog materiału wojskowego, grupa II - materiał taborowy, M.S.Wojsk., Warszawa 1937, Grupa Hd: Przybory końskie i materiał podkowniczy, II materiał podkowniczy, nr katalogowy 32-79. Do podstawowych typów podków należały:

- podkowa letnia , nr 1-6
- podkowa letnia płytkowa, nr 1-6
- podkowa zimowa pociągowa przednia, nr 1-8
- podkowa zimowa pociągowa tylna, nr 1-8
- podkowa zimowa wierzchowa przednia, nr 1-5
- podkowa zimowa wierzchowa tylna, nr 1-5
- podkowa zimowa wierzchowa płytkowa przednia, nr 1-5
- podkowa zimowa wierzchowa płytkowa tylna, nr 1-5.

382. Biuletyn Weterynarii Wojskowej, Od Redakcji, Warszawa, VIII-1937, t.III, 8, s.1.

383. Hancko R., Rutkowski Z., Centralny Katalog Czasopism Wojskowych, Warszawa 1967, s.49-50 i 270.

384. Kozłowski E., op.cit./367/, s.356.

385. Encyklopedia wojskowa, op.cit./1/, s.533.

386. Uwzględnione w tabeli 27 stany koni odpowiadają liczbom koni omówionym w kolejnych rozdziałach pracy.

387. Dudek L., Zaspokojenie potrzeb siły zbrojnej w aspekcie jej liczebności i rodzajów w dawnej Polsce /do roku 1831/, Materiały i studia nr 40, Wojskowa Akademia Polityczna im. F.Dzierżyńskiego, Wydz.Ekonomiczno-Wojskowy, Warszawa 1975, s.8-10.

388. Cieplewicz M., Obrona Warszawy w 1939 r., Wybór dokumentów wojskowych, MON Warszawa 1968, s.169,251,279.

389. Polskie siły zbrojne w drugiej wojnie światowej - kampanie na obczyźnie, wrzesień 1939 - czerwiec 1941, Londyn 1959, t.II., cz.1, s.251-252.

390. Dowgiałło J., Polscy lekarze weterynarii w II wojnie światowej na terenie Francji i Wielkiej Brytanii w latach 1940-1945, Życie Wet., 1970, t.XLV, 10, s.308.

391. Polskie siły zbrojne w drugiej wojnie światowej, op.cit. /389/, s.350,353,356,358,362,370,372,374-375,377-379,385, 387.

392. Dowgiałło J., op.cit./390/, s.388.

393. Wiktorski P., Informacja o lekarzach weterynarii na Zachodzie, s.1-4, /w posiadaniu autora/.

394. Zaświadczenie Rady Naukowej oficerskiego obozu jeńców VII A i Koła Naukowego Lekarzy Weterynarii w Murnau, /w posiadaniu autora/.

395. Dawidowicz W., Dąbrowski B., Filar W., Małecki F., Kwatermistrzostwo Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943-1945, Wojskowy Instytut Historyczny, Warszawa 1973, s.37.
Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943-1945, t.I., MON Warszawa, 1958, s.3-4.

396. Centralne Archiwum Wojskowe, dalej CAW.
CAW, III - 446 - 650, s.10.
Szpac W., Służba weterynaryjna w odrodzonym Wojsku Polskim w okresie wojny 1943-1945, Życie Wet.,1966,t.XLI, 12, s.375.
Załuski S., Tyły 1 dywizji w bitwie pod Lenino, Prz.Kwat., X-1959, 6/50, s.133-134.

397. CAW, III - 446 - 650, s.10.
Dawidowicz W., op.cit./395/, s.37.

398. Organizacja i działania bojowe, op.cit./395/, s.9-11.

399. Tamże, s.36-40.

400. Dawidowicz W., op.cit./395/, s.134.

401. CAW, III - 446 - 650, s.1.
Dawidowicz W., op.cit./395/, s.1384-1385, 1462.
Organizacja i działania bojowe, op.cit./395/, s.38,40-41, 44,47.

402. Dawidowicz W., op.cit./395/, s.186, 1477.
Organizacja i działania bojowe, op.cit./395/, s.65-73.

403. CAW, III - 446 - 649, s. 33.
CAW, s. I, Inwentarz akt Ludowego Wojska Polskiego z lat 1944-1945, cz.VI., z.2, zesp. 665, s.116.
Wojskowy Ośrodek Naukowo-Badawczy Służby Weterynaryjnej, Rozkazy dzienne 5 Garnizonowego Szpitala Weterynaryjnego za okres od 1 stycznia do 1 października 1945 r.

404. CAW, III - 1 - 303, k. 6-18.
CAW, III - 4 - 92, k. 4.
CAW, III - 446 - 18, k. 311.
CAW, III - 446 - 18, k. 317-318.
CAW, III - 446 - 650, s.1,4,8,10,12.
CAW, s. I, Inwentarz akt Ludowego Wojska Polskiego z lat 1944-1945, cz.VI., z.2, zesp.679, s.202.
Dawidowicz W., op.cit./395/, s.1392-1393, 1467,1469,1475-1476.
Kaczmarek K., W bojach przez Łużyce, MON Warszawa 1965, s.458.

405. Dawidowicz W., op.cit./395/, s.383-384,1394-1397,1470.
Organizacja i działania bojowe, op.cit./395/, s.204-205, 260.

406. Organizacja i działania bojowe, op.cit./395/, s.257-260.
Rozkaz nr 59/org.NDWP w sprawie zaprzestania organizacji 3 armii i s.272 w sprawie rozformowania instytucji weterynaryjnych z dniem 28 listopada 1944 r.

407. Organizacja i działania bojowe, op.cit./395/, s.113-117.

408. CAW, III - 1 - 303, k. 6-18.
CAW, III - 446 - 18, k. 267.
CAW, III - 446 - 18, k. 317-318.
CAW, III - 446 - 649, s.1,4,16,33,40,42.
Dawidowicz W., op.cit./395/, s.1398, 1406-1407, 1477-1478, 1483,1485.
Organizacja i działania bojowe, op.cit./395/, s.80,98.

409. CAW, III - 446 - 649, s.12-56.
CAW, III - 446 - 650, s.18-24.
CAW, III - 446 - 651, s.14-18.
CAW, III - 446 - 660, s.26-114.
Organizacja i działania bojowe, op.cit./395/, s.415-449.

410. CAW, III - 446 - 654, s.257-258.

411. CAW, III - 446 - 13, s.181-186.

412. CAW, III - 4 - 800, s.74-77.
CAW, III - 4 - 826, s.14.
CAW, III - 4 - 827, s.47.
Dawidowicz W., op.cit./395/, s.631,717,1093,1253,1357.
Kaczmarek K., op.cit./404/, s.124-125.

413. CAW, III - 4 - 800, s.74-77.
CAW, III - 5 - 163, s. 38-39, 178-179.
CAW, III - 5 - 168, s. 137-139.
Dawidowicz W., op.cit./395/, s.1033.

414. CAW, III - 3 - 73, s.23.
CAW, III - 4 - 923, s.112.
Dawidowicz W., op.cit./395/, s.47,144.

415. CAW, III - 3 - 98, s.116.
CAW, III - 4 - 800, s.74-77.

CAW, III - 4 - 827, s.28,47.
CAW, III - 4 - 932, s.99.
CAW, III - 446 - 1, s.137.
Załuski S., op.cit./396/, s.126.

416. CAW, III - 5 - 168, s.137-139.
Dawidowicz W., op.cit./395/, s.110, 112.

417. CAW, III - 446 - 49, s.203.
CAW, III - 446 - 653, s.440.
Dawidowicz W., op.cit./395/, s.632,820,1033.

418. CAW, III - 5 - 163, s.38-39, 178-179.
CAW, III - 445 - 659, s.278.
CAW, III - 446 - 47, s.102-103.
CAW, III - 446 - 652, s.2-4,54.
CAW, III - 446 - 653, s.163-164.
Dawidowicz W., op.cit./395/, s.110.
Jonczy W., Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych odrodzonego Wojska Polskiego od 1945, Wojsk.Prz.Wet., 1948, t.VIII, 1, s.17.

419. Bilecki S., Zasady rozwijania urządzeń weterynaryjnych w warunkach zastosowania przez nieprzyjaciela broni atomowej oraz silnie działających środków zapalających, Wojsk. Prz.Wet., XXVII - 1956 - XVI, 3, s.71-76.

420. Archiwum Gł.Kwat.WP, Sł.wet., t.20 za okres od 3 I do 31 XII 1955, s.165.

421. Millak K., Z zagadnień weterynaryjnych nowoczesnego wojska, Wojsk.Prz.Wet., 3-4, 1947,t.VII, s.145-154.

422. Bouchet, Użycie kawalerii na współczesnym polu walki, Wojsk.Prz.Zagraniczny, Warszawa 1968, rok XI,1/59/,s.51-56.

423. Jadziak E., Wyzwolenie Pomorza, MON Warszawa 1962, s.59, 65,157,218,236,257,287.
Millak K., Z zagadnień weterynarajnych, op.cit./421/, s.145-154.

424. Bouchet, op.cit./422/, s.51-56.

425. Zagadnienia ekonomiczne - Ekonomika wojenna, Zarząd Propagandy i Agitacji Głównego Zarządu Politycznego Wojska Polskiego, Warszawa - marzec - 1970, mat.nr 3,s.125.

XXXII. ZESTAWIENIE ŹRÓDEŁ i PUBLIKACJI WYKORZYSTANYCH W PRACY

I. ŹRÓDŁA ARCHIWALNE I RĘKOPISY

1/ Biblioteka im. Czartoryskich w Krakowie

1. Rękopis Biblioteki Czartoryskich, nr 16876, k.II.

2/ Centralna Biblioteka Wojskowa w Warszawie

2. Rękopis 136, Legiony Polskie Dąbrowskiego we Włoszech i Francji w 1797 do 1802.

3/ Centralne Archiwum Wojskowe

3. CAW, III - 1 - 303.
4. CAW, III - 3 - 73.
5. CAW, III - 3 - 98.
6. CAW, III - 4 - 92.
7. CAW, III - 4 - 800.
8. CAW, III - 4 - 826.
9. CAW, III - 4 - 827.
10. CAW, III - 4 - 923.
11. CAW, III - 4 - 932.
12. CAW, III - 5 - 163.
13. CAW, III - 5 - 168.
14. CAW, III - 445 - 659.
15. CAW, III - 446 - 1.
16. CAW, III - 446 - 13.
17. CAW, III - 446 - 18.
18. CAW, III - 446 - 47.
19. CAW, III - 446 - 49.
20. CAW, III - 446 - 649.
21. CAW, III - 446 - 650.
22. CAW, III - 446 - 651.
23. CAW, III - 446 - 652.
24. CAW, III - 446 - 653.
25. CAW, III - 446 - 654.
26. CAW, III - 446 - 660.
27. CAW, seria I, Inwentarz akt ludowego Wojska Polskiego z lat 1944-1945, cz.VI, z.2, zesp.665.

28. CAW, seria I, Inwentarz akt ludowego Wojska Polskiego z lat 1944-1945, cz.VI, z.2, zesp.679.

4/ Dokumenty archiwalne Głównego Kwatermistrzostwa WP

29. Służba Weterynaryjna, teczka nr 20 za okres od 3 stycznia do 31 grudnia 1955.

5/ Dokumenty archiwalne Wojskowego Ośrodka Naukowo-Badawczego Służby Weterynaryjnej

30. Rozkazy dzienne 5 Garnizonowego Szpitala Weterynaryjnego za okres od 1 stycznia do 1 października 1945.

II. ŹRÓDŁA DRUKOWANE

1. Administracja w wojskowym zakładzie remontu koni, Z.Z. 2/Rem.,M.S.Wojsk., Warszawa 1931.

2. Baranowski B., Bortnowski W., Lewandowski W., Dzieje wojskowości polskiej do 1831 r. /wypisy źródłowe/, wyd.MON "Prasa wojskowa", Jelenia Góra 1949.

3. Baranowski B., Piwarski K., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska sztuka wojenna w latach 1648-1683, z.VI, MON Warszawa 1954.

4. Cieplewicz M., Obrona Warszawy w 1939 r., wybór dokumentów wojskowych, MON Warszawa 1968.

5. Fredro A.M., O porządku wojennym i o pospolitem ruszeniu małem /wyimek z Zwierzyńca Jednorożców wyd.przez Franciszka Glinkę w 1670 r. we Lwowie/, Sanok 1856.

6. Halicz E., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska sztuka wojenna w okresie Powstania Styczniowego, z.XIV, MON Warszawa 1954.

7. Hubert L., Pamiętniki historyczne, t.II, Warszawa 1861.

8. Instrukcja ministra spraw wojskowych i ministra spraw wewnętrznych o prowadzeniu ewidencji zwierząt pociągowych w państwie dla celów wojskowych, 2010/Rem., M.S.Wojsk., Warszawa 1924.

9. Instrukcja o klasyfikowaniu koni dla celów wojskowych, 300/Tajne/Rem., Warszawa 1928.

10. Instrukcja taborowa do użytku wszystkich broni i służb, cz.I, M.S.Wojsk., Warszawa 1930.

11. Instrukcja weterynaryjna W 4, M.S.Wojsk., Warszawa 1922.

12. Juszczyński A., Krwawicz M., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska sztuka wojenna w latach 1764-1793, z.IX, MON Warszawa 1957.

13. Katalog materiału wojskowego, grupa II - materiał taborowy, M.S.Wojsk., Warszawa 1937.

14. Kitowicz J., Pamiętniki /opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III/, Tarnów 1881.

15. Kozłowski E., Krwawicz M., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska sztuka wojenna w latach 1815-1831, z.XII, MON Warszawa 1959.

16. Krwawicz M., Zych G., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska sztuka wojenna w latach 1796-1815, z.XI, MON Warszawa 1955.

17. Kutrzeba S., Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku, Kraków 1937.

18. Lekarze weterynarii odznaczeni 1918-1928, pod red.K.Millaka, wyk.w drukarni J.Kondeckiego, Polskie Towarzystwo Lekarzy Weterynarii, 1928.

19. Lewandowski W., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska sztuka wojenna w latach 1815-1831, MON Warszawa 1959.

20. Organizacja i działania bojowe ludowego Wojska Polskiego w latach 1943-1945, t.I, MON Warszawa 1958.

21. Pawłowski B., Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830-1831, t.II, Warszawa 1932.

22. Pawłowski B., Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830-1831, t.III, Warszawa 1933.

23. Pawłowski B., Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830-1831, t.IV, Warszawa 1935.

24. Regulamen exercerunku dla regimentow konnych gwardyi J.K.Mci Koronnej y WX Lit., Warszawa 1786.

25. Regulamin piechoty, kawalerii i artylerii wraz z instrukcją dla powstańca i służbą obozową, Paryż 1846.

26. Regulamin jazdy i służba obozowa, Paryż 1864.

27. Rembowski A., Źródła do historyj pułku polskiego lekkokonnego gwardyj Napoleona I, Warszawa 1899.

28. Rocznik oficerski 1923, M.S.Wojsk., Szt.Gen.Warszawa 1923.

29. Rocznik oficerski 1924, M.S.Wojsk., Szt.Gen.Warszawa 1924.

30. Rocznik oficerski 1928, M.S.Wojsk., Warszawa 1928.

31. Rocznik oficerski 1932, M.S.Wojsk., Szt.Gen.Warszawa 1932.

32. Spieralski Z., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska sztuka wojenna w latach 1454-1562, z.IV, MON Warszawa 1958.

33. Spieralski Z., Wimmer J., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Polska sztuka wojenna w latach 1563-1647, z.V, MON Warszawa 1961.

34. Tarnowski J., Consilium rationis bellicae, Kórnik 1879.

35. Tymczasowa instrukcja dla rejonowych inspektorów koni, 2400/Rem., M.S.Wojsk., Warszawa 1928.

36. Urządzenie administracyi i rachuby wewnętrznej korpusu woyska wszelkiej broni, 1830.

37. Wimmer J., Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, Okres upadku polskiej sztuki wojennej /1683-1764/, z.VII, MON Warszawa 1956.

38. Wojskowa służba weterynaryjna /rozkazy, instrukcje, przepisy, etaty/, Warszawa 1919.

39. Zestawy materiału taborowego, Mat.Tab.I, M.S.Wojsk., Warszawa 1938.

40. Zestawy materiału weterynaryjnego, Mat.Wet.1 i Mat.Wet.2, Sł.Wet.Dep.Zdr. M.S.Wojsk., Warszawa 1937.

III. OPRACOWANIA

1. Albrecht J., Z dziejów jazdy Księstwa Warszawskiego, Warszawa 1922.

2. Almanach oficerski na rok 1923/24, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1923.

3. Anusz Z., Zarys epidemiologii chorób zakaźnych, PWN Warszawa 1970.

4. Bagiński H., Wojsko Polskie na Wschodzie 1914-1920, Warszawa 1921.

5. Baranowski B., Organizacja Wojska Polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku, MON Warszawa 1957.

6. Biadała E., Niektóre sprawy weterynaryjne w ubiegłym stuleciu /1816-1908/, Medycyna Weterynaryjna, 11,1978.

7. Białokur F., Millak K., Lekarze weterynaryjni w Powstaniu Styczniowym w 1863-1864, ~~XIII,165~~. Wiadomości Weterynaryjne, XIII,165,1934.

8. Biernacki M., Kawaleria Powstania Styczniowego, Przegląd Kawaleryjski, 10, 1938.

9. Bilecki S., Zasady rozwijania urządzeń weterynaryjnych w warunkach zastosowania przez nieprzyjaciela broni atomowej oraz silnie działających środków zapalających, Wojskowy Przegląd Weterynaryjny, 3, 1956.

10. Biuletyn Weterynarii Wojskowej, Od redakcji, t.III,8, Warszawa 1937.

11. Boczkowski P., Lekarz weterynaryjny /lekarz zwierząt/ i weterynarz, Wiadomości Weterynaryjne, 10, 1919.

12. Boczkowski P., Lekarz Weterynaryjny /lekarz zwierząt/ i weterynarz, Wiadomości Weterynaryjne 11 i 12, 1919.

13. Bogucka M., Dawna Polska, Warszawa 1974.

14. Bouchet, Użycie kawalerii na współczesnym polu walki, Wojskowy Przegląd Zagraniczny, 1/59/, Warszawa 1968.

15. Chrostowski T., Nieznany szczegół biografii Kopernika, Mówią Wieki - mag.hist. Ministerstwa Oświaty i Wychowania, nr 11, Warszawa 1974.

16. Czapski M., Historia powszechna konia, t.I, Poznań 1874.

17. Czapski M., Historia powszechna konia, t.II, Poznań 1874.

18. Dawidowicz W., Dąbrowski B., Filar W., Małecki F.,Kwatermistrzostwo Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943-1945, Wojskowy Instytut Historyczny, Warszawa 1973.

19. Dembiński S., Koń kawaleryjski w: Księga jazdy polskiej, Warszawa 1938.

20. Dowgiałło S., Polscy lekarze weterynarii w II wojnie światowej na terenie Francji i Wielkiej Brytanii w latach 1940-1945, Życie Weterynaryjne, t.XLV, 10,1970.

21. Dowgiałło S., Zarys działalności sekcji wet., Biuletyn sekcji wet. Tow.Wiedzy Wojsk., t.II,5, 1934 i 1935.

22. Dorohostajski K., Hippika to jest księga o koniach, Kraków 1861.

23. Doroszewski W., Słownik języka polskiego, t.IX, Warszawa 1967.

24. Dudek L., Kolegialne organa zarządzania w służbach kwatermistrzowskich w dawnym Wojsku Polskim, Przegląd Kwatermistrzowski, z.1/86/, Warszawa 1966.

25. Dudek L., System zaopatrywania wojsk Królestwa Polskiego w latach 1815-1831, Przegląd Kwatermistrzowski, 1/117/, Warszawa 1971.

26. Dudek L., Zaopatrywanie wojsk w dawnej Polsce do 1864 roku, Poznań 1974.

27. Dudek L., Zaspokojenie potrzeb siły zbrojnej w aspekcie jej liczebności i rodzajów w dawnej Polsce /do roku 1831/ w: Materiały i studia nr 40, Wojskowa Akademia Polityczna im.F.Dzierżyńskiego, Wydz.Ekonomiczno-Wojskowy, Warszawa 1975.

28. Dutkiewicz J., Wojsko i sztuka wojenna w okresie Królestwa Kongresowego i Powstania Listopadowego /1815-1831/ w: Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, t.II, MON Warszawa 1966.

29. Dziesięciolecie Intendentury Polskiej Siły Zbrojnej 1918-1928, Warszawa 1929.

30. Dziesięciolecie Polski Odrodzonej, Księga pamiątkowa 1918-1928, wyd. "Ilustrowany Kuryer Codzienny", Świadowid, Na szerokim świecie", Kraków - Warszawa 1928.

31. Dziewanowski W., Jazda epoki napoleońskiej w: Księga jazdy polskiej, Warszawa 1938.

32. Dziewanowski W., Kawaleria Polski przedrozbiorowej w: Księga jazdy polskiej, Warszawa 1938.

33. Encyklopedia wojskowa pod red.mjr.Ottona Laskowskiego, Tow. Wiedzy Wojsk. i Wojsk.Instytut Nauk.-Oświat., t.II, Warszawa 1932.

34. Encyklopedia wojskowa pod red. mjr. Ottona Laskowskiego, Tow.Wiedzy Wojsk. i Wojsk.Instytut Nauk.-Oświat., t.V, Warszawa 1936.

35. Encyklopedia wojskowa pod red. mjr.Ottona Laskowskiego, Tow.Wiedzy Wojsk. i Wojsk.Instytut Nauk.-Oświat., t.VII, Warszawa 1937.

36. Epizootiologia szczegółowa, praca zbiorowa, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1952.

37. Gembarzewski B., Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od roku 1717 do roku 1831, Warszawa 1925.

38. Gembarzewski B., Wojsko Polskie 1807-1814, Warszawa 1912.

39. Gembarzewski B., Wojsko Polskie - Królestwo Polskie 1815-1830, wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1912.

40. Giedroyć F., Służba Zdrowia w dawnem Wojsku Polskim, Dep.Sanit. M.S.Wojsk., Warszawa 1927.

41. Górski K., Historia jazdy polskiej, Kraków 1894.

42. Grabowski T., Metryki pułków kawalerii polskiej w: Księga jazdy polskiej, Warszawa 1938.

43. Grabski A.F., Nadolska A., Wojskowość polska w okresie wczesnofeudalnym w: Zarys dziejów wojskowści polskiej do roku 1648, t.I, MON Warszawa 1965.

44. Grabski A.F., Polska sztuka wojenna w okresie wczesnofeudalnym, MON Warszawa 1959.

45. Hancko R., Rutkowski Z., Centralny katalog czasopism wojskowych, 1967.

46. Jadziak E., Wyzwolenie Pomorza, MON Warszawa 1962.

47. Jakubowski S., Lekarze weterynaryjni w Powstaniu i Wojsku Wielkopolskim 1919, Życie Wet.,12, 1964.

48. Jakubowski S., Lekarze weterynaryjni w Powstaniu i Wojsku Wielkopolskim 1919, Życie Wet.,1, 1965.

49. Jonczy W., Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych odrodzonego Wojska Polskiego od 1945, Wojskowy Przegląd Weterynaryjny, t.VIII, 1,1948.

50. Kaczmarek K., W bojach przez Łużyce, MON Warszawa 1965.

51. Kobusiewicz T., Decowski M., Centrum Wyszkolenia i Badań Weterynaryjnych od 1934-1939, Wojskowy Przegląd Weterynaryjny,1, 1948.

52. Korzon T., Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t.I, Kraków 1912.

53. Korzon T., Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t.III, Lwów - Warszawa - Kraków 1923.

54. Kozłowski E., Wojsko Polskie 1936-1939 - próby modernizacji i rozbudowy, Warszawa 1974.

55. Kozłowski E., Wojskowość polska w latach 1832-1864 w: Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, t.II, MON Warszawa 1966.

56. Kozłowski E., Wrzosek M., Dzieje oręża polskiego 1794-1938, MON Warszawa 1973.

57. Koźmiński K., Artyleria konna w: Księga jazdy polskiej, Warszawa 1938.

58. Król M., Nie publikowane rękopisy ks.Adama Czartoryskiego, Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej, Instytut Filozofii i Socjologii, Zakład Narodowy im.Ossolińskich, t.II, PAN Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1978.

59. Kruszyński L., Szkic historyczny rozwoju weterynarii ze szczególnym uwzględnieniem ostatniego stulecia weterynarii państwowej w Polsce, Wiadomości Weterynaryjne,1 i 2, 1919.

60. Kryska-Karski T., Żurakowski S., Generałowie Polski Niepodległej, Londyn 1976.

61. Kucz T., Spostrzeżenia o służbie sanitarno-weterynaryjnej w I brygadzie Legionów Polskich 1916-1917, Przegląd Weterynaryjny, 3, 1935.

62. Kukiel M., Zarys historii wojskowości w Polsce, Kraków 1929.

63. Kutrzeba T., Bitwa nad Niemnem /wrzesień-październik 1920/, Studia operacyjne z historji wojen polskich 1918-1920, t.II, Warszawa 1926.

64. Linde M.S.B. Słownik języka polskiego, wyd.II, t.IV, Państwowy Instytut Wydawniczy 1951.

65. Łoziński W., Prawem i Lewem - Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku, t.I i t.II, Lwów 1931.

66. Mała encyklopedia wojskowa, t.I, MON Warszawa 1967.

67. Mała encyklopedia wojskowa, t.II, MON Warszawa 1970.

68. Medwicz R., Polski mundur wojskowy w przededniu II wojny światowej w: Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego, cz.VII, Kraków 1978.

69. Mendlowski B., Początki służby weterynaryjnej w Legionach Polskich, Wiadomości Weterynaryjne, 8, 1919.

70. Millak K., Rys historyczny wojskowej służby weterynaryjnej 1918-1928, Wiadomości Weterynaryjne, t.VII, 100, 1928.

71. Millak K., Słownik polskich lekarzy weterynaryjnych 1394-1918, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Lublin 1960-1963 Warszawa.

72. Millak K., Służba weterynaryjna w: Dziesięciolecie odrodzenia polskiej siły zbrojnej 1918-1928 pod red. Mościckiego H., Dzwonkowskiego W., Bałabana T., Warszawa 1928.

73. Millak K., Szkolenie wojskowych lekarzy weterynarii we Francji, Wiadomości Weterynaryjne, 9-10, 1921.

74. Millak K., Weterynaria w b. I Korpusie Wschodnim /gen.Dowbora-Muśnickiego/, Wiadomości Weterynaryjne, 1,2, 1919.

75. Millak K., Weterynaria w b. I Korpusie Wschodnim /gen.Dowbora-Muśnickiego/, Wiadomości Weterynaryjne,4, 1919.

76. Millak K., Weterynaria w b. I Korpusie Wschodnim /gen.Dowbora-Muśnickiego/, Wiadomości Weterynaryjne, 5, 1919.

77. Millak K., Weterynaria w b. I Korpusie Wschodnim /gen.Dowbora-Muśnickiego/, Wiadomości Weterynaryjne, 6, 1919.

78. Millak K., Weterynaria w b. I Korpusie Wschodnim /gen.Dowbora-Muśnickiego/, Wiadomości Weterynaryjne, 7,1919.

79. Millak K., Z zagadnień weterynaryjnych nowoczesnego wojska, Wojskowy Przegląd Weterynaryjny, t.VII, 3-4, 1947.

80. Nycz M., Geneza reform skarbowych Sejmu Niemego /Studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697-1717/, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 1938.

81. Nowak T., Wojskowość polska w latach 1138-1340 w: Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1648,t.I, MON Warszawa 1965.

82. Pachoński J., Legiony Polskie - prawda i legenda 1794-1807, t.I, Warszawa 1969.

83. Pachoński J., Legiony Polskie - prawda i legenda 1794-1807, t.III, MON Warszawa 1971.

84. Pachoński J., Wojskowość polska w dobie Legionów i Księstwa Warszawskiego 1795-1815 w: Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, t.II, MON Warszawa 1966.

85. Perenc A., Historia lecznictwa zwierząt w Polsce, Zakład Narod. im. Ossolińskich, wyd.PAN Wrocław 1958 Warszawa.

86. Perenc A. Polska historia wojskowo-weterynaryjna, Przegląd Weterynaryjny, 6 - 7 - 8, 1926.

87. Perenc A., Szkoła weterynarii w Burakowie pod Warszawą i jej dyrektor dr Adam Antoni Rudnicki, Lublin 1950.

88. Polskie siły zbrojne w drugiej wojnie światowej - kampanie na obczyźnie, wrzesień 1939 - czerwiec 1941, Londyn 1959.

89. Puzyrewski A.K., Wojna polsko-ruska 1831 r. Nakład Maurycego Orgelbranda, Warszawa 1899.

90. Rakoczy R., Nauczanie weterynarii na Uniwersytecie Krakowskim do roku 1850, Historia Nauk Biologicznych i Medycznych, z.23, s.B, PWN Warszawa 1972.

91. Ratajczyk L., Wojsko i obronność Rzeczypospolitej 1788-1792, MON Warszawa 1975.

92. Rostafiński M., Zarys historii rozwoju wojskowości w Polsce /992-1792/, Poznań 1922.

93. Runge S., Wojskowy sanitariusz weterynaryjny, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1920.

94. Saxl R., Umundurowanie [illegible]jska Polskiego, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa 19[illegible]

95. Spieralski Z., Wojskowość polska w okresie odrodzenia 1454-1576 w: Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1648, t.I, MON Warszawa 1965.

96. Stachiewicz J., Studia operacyjne z historii wojen polskich 1918-1921, t.I, Warszawa 1925.

97. Staszewski J., Wojsko Polskie na Pomorzu w roku 1807, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1958.

98. Starzyński R., Zarys nauki organizacji sił zbrojnych, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1930.

99. Sto lat weterynarii w Puławach 1862-1962 pod red.Konrada Millaka, wyd.Instytut Weterynarii, Puławy 1962.

100. Sułek Z., Wojskowość polska w latach 1764-1794 w: Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, t.II, MON Warszawa 1966.

101. Szeligowski E., Kronika, Medycyna Weterynaryjna, 9, 1974.

102. Szpac W., Służba weterynaryjna w odrodzonym Wojsku Polskim w okresie wojny 1943-1945, Życie Weterynaryjne, t.XLV, 12, 1966.

103. Tokarz W., Armja Królestwa Polskiego /1815-1830/, Piotrków 1917.

104. Tokarz W., Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831, Warszawa 1930.

105. Tyszkowski K., Wojna o Smoleńsk 1613-1615, Towarzystwo Naukowe z zasiłkiem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Funduszu Kultury Narodowej, Lwów 1932.

106. Wiktorski P., Informacja o lekarzach weterynarii na Zachodzie /w posiadaniu autora/.

107. Wimmer J., Historia piechoty polskiej do roku 1864, MON Warszawa 1978.

108. Wimmer J., Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1660-1667 w: Studia i materiały do historii wojskowości, t.VI, cz.I, 1960.

109. Wimmer J., Wojsko Polskie w drugiej połowie XVII wieku, MON Warszawa 1965.

110. Wimmer J., Wojskowość polska w latach 1648-1699 w: Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, t.II, MON Warszawa 1966, s.158.

111. Wolański A., /Tadeusz Soplica/ Wojna polsko-rosyjska 1792, wyd. Księgarnia D.E. Friedleina w Krakowie i Wielkopolska Księgarnia Nakładowa w Poznaniu 1920.

112. Zagadnienia ekonomiczne - Ekonomika wojenna, Zarząd Propagandy i Agitacji Głównego Zarządu Politycznego WP, mat. nr 3, Warszawa - marzec - 1970.

113. Załuski S., Tyły 1 dywizji w bitwie pod Lenino, Przegląd Kwatermistrzowski, 6/50, 1959.

114. Zarys historii budownictwa obronnego i wojskowego w dawnej Polsce, M.S.Wojsk., Warszawa 1935.

115. Zaświadczenie Rady Naukowej oficerskiego obozu jeńców VII A i Koła Naukowego Lekarzy Weterynarii w Murnau /fotokopia, w posiadaniu autora/.

Podziękowanie

Władzom Akademii Sztabu Generalnego w Warszawie składam żołnierskie podziękowanie za wyrażenie zgody na wykonanie niniejszej pracy.

Szczególnie gorąco dziękuję memu Nauczycielowi - Generałowi Docentowi Doktorowi habilitowanemu Lesławowi DUDKOWI - sekretarzowi Rady Wyższego Szkolnictwa Wojskowego - za wnikliwą ocenę mojej pracy, ogromną życzliwość oraz cenne rady i wskazówki udzielane mi podczas jej pisania.

Zygmunt Łyjak

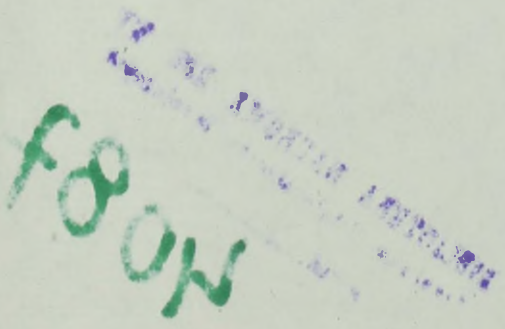

BIBLIOTEKA NAUKOWA ASG WP
Dział Zbiorów Ogólnych
I ewid. 991
(II)

BIBLIOTEKA NAUKOWA ASG WP
Archiwum Oddział Zbiorów Specjalnych
Nr ewid. 4087